

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК А. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

RESEARCH JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVERYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, Great Britain
BRUIAKO I. V., DSc in History, Odesa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine
BUISEKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France
FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany
KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

АБАШИНА Н. С. У пошуках витоків слов'ян. До 100-річчя від дня народження Є. В. Максимова

ПЕТРАУСКАС О. В. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами археологічних пам'яток України)

ГОПКАЛО О. В. Приношення одягу в інгумаціях культури Черняхів—Синтана-де-Муреш

ЖАРОВ Г. В., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В. Зброя Мутинського могильника

БАШКАТОВ Ю. Ю., БІТКОВСЬКА Т. В. Івківці — новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я

РУДИЧ Т. О., КОЗАК О. Д. Населення Київського Подолу давньоруської доби

Articles

5 ABASHYNA N. S. In Search of the Origins of the Slavs. To the 100th Anniversary of the Birth of Ye. V. Maksymov

15 PETRAUSKAS O. V. Cherniakhiv Culture and the Huns (Based on Archaeological Resources of Ukraine)

33 HOPKALO O. V. Garments Offerings in the Cherniakhiv—Sintana-de-Mureş Culture Inhumations

40 ZHAROV H. V., TERPYLOVSKYI R. V. Weapons of the Mutyn Cemetery

52 BASHKATOV Yu. Yu., BITKOVSKA T. V. Ivkivtsi — a New Late Zarubyntsi Culture Type of Sites at the Middle Dnieper

63 RUDYCH T. O., KOZAK O. D. Population of Kyiv Podil in Ancient Rus Period

Публікації археологічного матеріалу

РИЖОВ С. М., ШУМОВА В. О. Результати археологічних досліджень біля с. Мошурів на Черкащині

МОГИЛОВ О. Д. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні

Publication of Archaeological Material

80 RYZHOVS S. M., SHUMOVA V. O. The Results of Archaeological Investigations Near Moshuriv Village in Cherkasy Region

92 MOHYLOV O. D. The Second Mykhailivka Barrow, the 5th Century BC Monument in the Tiasmyn River Region

---

**Публікації
археологічного матеріалу**

- ГАВРИЛЮК Н. О., БОНДАРЕНКО Д. В. Ліп-
ний посуд пізньоархаїчного комплексу Вікто-
рівка I **115**
- ПАВЛЕНКО С. В., БОРИСОВ А. В., СОРО-
КУН А. А., СЛОБОДЯН Т. І. Тілопальне по-
ховання середини I тис. з Житомирського По-
лісся **130**

**Publication
of Archaeological Materialy**

- GAVRYLYUK N. A., BONDARENKO D. V.
Handmade Pottery From the Late Archaic Com-
plex of Viktorivka I
- PAVLENKO S. V., BORYSOV A. V., SORO-
KUN A. A., SLOBODIAN T. I. Cremated Bur-
ial of the Middle of the 1st Millennium AD in
Zhytomyr Polissia

Хроніка

- Пам'яті Олега Петровича Журавльова **146**
- Світла пам'ять, професоре! Безкомпромісний
Євжен Неуступни **148**

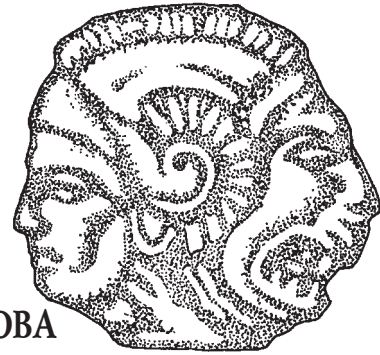
News Review

- In memory of Oleh Petrovych Zhuravliov
- In Loving Memory, Professor! Uncompromising
Evžen Neustupný

Н. С. Абашина *

У ПОШУКАХ ВИТОКІВ СЛОВ'ЯН. ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Є. В. МАКСИМОВА

У статті розглядається життєвий шлях і наукова спадщина відомого українського археолога, дослідника проблем походження слов'ян і давньої історії України Євгена Володимировича Максимова. Провідне місце у його науковому доробку посідають дослідження зарубинецької культури — проблема формування культури, її хронологія, історична доля.

Ключові слова: Євген Володимирович Максимов, зарубинецька культура, латенська культура, київська культура, етногенез слов'ян, праслов'яни.

28 січня 2021 р. виповнилося 100 років від дня народження відомого українського археолога, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (1991) Євгена Володимировича Максимова.

Є. В. Максимов народився в Києві, в родині службовця і, як багато його однолітків, у 1935 р. після закінчення семирічної школи навчався професії токаря у школі фабрично-заводського учнівства. Середню освіту він отримав у вечірній школі, одночасно працюючи на київському суднобудівному заводі «Ленінська Кузня». Через стан здоров'я Євген Володимирович залишився в окупованому Києві на весь цей страшний час.

Як тільки відновив роботу Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, в 1944 р. Є. В. Максимов вступив на історичний факультет. Свій шлях в археологію він почав уже на I курсі, коли став головою студентського наукового археологічного гуртка при щойно створеній кафедрі археології. Завідувачем кафедри був Л. М. Славін. Він же керував Ольвійською експедицією,

у якій ще студентом кілька сезонів працював і Євген Володимирович. Тож не дивно, що вдумливого здібного студента, який в 1949 р. отримав диплом з відзнакою, Л. М. Славін запросив на роботу в Інститут археології АН УРСР. Відтоді вся наукова діяльність, а можна сказати, що і все життя Є. В. Максимова, майже 50 років, було пов'язане з цією науковою установою. В Інституті археології він працював із 1949 по 1998 рр., у відділі археології ранніх слов'ян — від дня його створення у 1974 р. У 1986 р. Є. В. Максимов нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

У 1949 р. Є. В. Максимов почав працювати у відділі скіфо-античної археології на посаді молодшого наукового співробітника і щорічно брав участь у польових дослідженнях — розкопках античних причорноморських міст Ольвії та Тіри, пізньоскіфського поселення і могильника Золота Балка на Нижньому Дніпрі, городищ скіфського часу Хотів та Ходосівка у Середньому Подніпров'ї, ранньоскіфського могильника Лука Врублівецька на Дністрі та ін.

У 1950-х рр. привернули увагу Є. В. Максимова пам'ятки зарубинецької культури. У той час під впливом ідеологічних чинників загострилася наукова дискусія щодо її походження та етнічної належності, яка почалася відразу після відкриття В. В. Хвойкою могильника в Зарубинцях у 1899 р. Розкопки різного масштабу були проведені на нещодавно відкритих поселеннях зарубинецької культури, що до того була відома лише за могильниками (Богушевич, Линка 1959; Махно 1959).

Нагальною потребою для вивчення культури стало залучення нових джерел, на здобуття яких спрямував свої зусилля Є. В. Максимов. Завдяки багаторічним розкопкам, на Середньому Подніпров'ї він дослідив понад 20 поселень і могильників.

* АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», ORCID 0000-0002-4483-2840, n1212@ukr.net

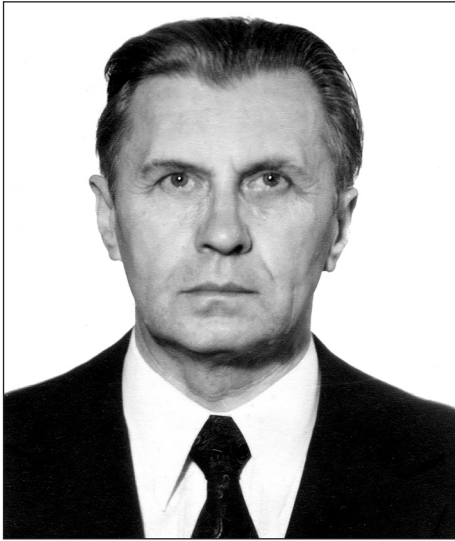

Рис. 1. Максимов Євген Володимирович
Fig 1. Maksymov Yevhen Volodymyrovych

До перших досліджень пам'яток зарубинецької культури, проведених Є. В. Максимовим, належать розкопки поселення поблизу с. Зарубинці (Мала Гірка) в 1961 і 1962 рр. та на горі Юрковиці в Києві в 1965 р. (Максимов 1964; 1972, с. 27). Потім розпочалися роботи на Пирогівському могильнику — найбільш значному на Середньому Дніпрі (Кубышев, Максимов 1969). У 1966—1970 рр. Є. В. Максимов широкою площею розкопував Пилипенкову Гору — велике зарубинецьке укріплене поселення на південній околиці Канева, де вдалося зафіксувати залишки кількох десятків жител, серед яких найраніші за часом у зарубинецькій культурі (Максимов 1971). Розкопки могильників Хотянівка і Козаровичі, поселень Таценки і Погреби в Київській обл. дали також нові цікаві матеріали (Максимов 1969; 1972, с. 25—26). Масштабні роботи було проведено у 1970—1975 рр. на зарубинецькому городищі Бабина Гора і синхронному йому могильнику Дідів Шпиль на Канівщині (Максимов 1982, с. 98—109).

Нові ретельно опрацьовані матеріали склали основу кандидатської дисертації Є. В. Максимова «История населения Среднего Поднепровья на рубеже нашей эры» (1968). Докторська дисертація «Зарубинецкая культура по материалам Украины (Древние славяне во II в. до н. э. — II в. н. э.)», яку Євген Володимирович захистив у 1983 р., базується на значно більшій джерельній базі. У ній розглядаються проблеми формування культури, її хронологія, аналізуються основні категорії матеріального комплексу та їх зміни у часі під дією внутрішніх

і зовнішніх чинників. Усі висновки Є. В. Максимова спираються на ретельно опрацьовані археологічні джерела, які значною мірою саме завдяки його польовим дослідженням вивчені та введені до наукового обігу.

У науковому доробку Є. В. Максимова понад 200 друкованих праць, провідне місце серед яких посідають дослідження, пов'язані із зарубинецькою культурою: монографії «Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры» (1972), «Зарубинецкая культура на территории УССР» (1982), «Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре» (1988) (соавт. В. А. Петрашенко), «Древности скифского времени Киевского Поднепровья» (2008) (соавт. Е. А. Петровская), розділи у колективних монографіях та численні статті. Неможливо уявити подальші дослідження зарубинецьких старожитностей без врахування наукової спадщини Є. В. Максимова.

Найважливішою з проблем у вивченні зарубинецької культури, на яку передусім спрямував свою увагу Є. В. Максимов, була хронологія. Досвід, набутий під час дослідження античних пам'яток, став йому в нагоді при визначенні хронології зарубинецької культури. Є. В. Максимов уперше використав фрагменти елліністичних амфор, що походили із зарубинецьких пам'яток, як надійні хронологічні репери. Дослідник зазначав, що ці матеріали за ступенем своєї хронологічної надійності, а часто й точності, перевершують фібули (Максимов 1972, с. 111—112; 1982, с. 21—22).

За амфорним матеріалом Є. В. Максимов датував зарубинецькі поселення Середнього Подніпров'я часом від другої половини III ст. до н. е. до I ст. н. е. включно. Але знахідки клейм на уламках амфор дали змогу досліднику конкретизувати ці широкі межі і датувати появу перших зарубинецьких поселень початком останньої третини III ст. до н. е. (230—220 рр.), що наблизило їх до старожитностей пізньоскифського часу. Найбільш пізні надходження античних амфор на зарубинецькі пам'ятки маркують I ст. (Максимов 1972, с. 106—114).

Є. В. Максимов доводив, що початок зарубинецької культури припадає на кінець III ст. до н. е. або ж межу III/II ст. до н. е. і це є відображенням нової історичної ситуації, яка склалася в Центральній і Східній Європі у кінці III ст. до н. е. внаслідок експансії кельтів на заході і сарматів на південному сході, що викликала пересування племен басейнів Вісли та Дніпра (Максимов 1982, с. 21—28).

Рис. 2. Є. В. Максимов (праворуч) на розкопках поселення поблизу Чернігова, 1971

Fig. 2. Ye. V. Maksymov (on the right) at the excavations of the settlement near Chernihiv, 1971

Ця рання дата початку зарубинецької культури викликала дискусію. Найраніші фібули з могильників зарубинецької культури Прип'ятського Полісся у системі Я. Филиппа і Р. Хахмана були датовані II ст. до н. е. Такої дати для визначення початку зарубинецької культури дотримувалися чимало вчених (Кухаренко 1960; 1964; Мачинский 1963; 1966; Каспарова 1969; 1972). Датування культури за кореляцією фібул та амфорних клейм підтримали С. П. Пачкова і М. А. Романовська (Пачкова, Романовская 1983; Пачкова 1988).

На думку Є. В. Максимова, різниця у поглядах дослідників була пов'язана із розбіжностями у датуванні фібул і античної амфори. Згодом хронологію середньолатенських європейських фібул було переглянуто, внаслідок чого деякі типи фібул, важливі для датування зарубинецьких старожитностей, були визнані більш давніми і їх дати — межа III/II ст. до н. е. збіглися або майже збіглися з датами амфор, знайдених на поселеннях Середнього Подніпров'я (Максимов 1982, с. 23; Каспарова 1984; 1993).

Висновки Є. В. Максимова про початок зарубинецької культури в останній третині III — на початку II ст. до н. е., одночасно з іншими латенізованими культурами Європи, були підтверджені новими методиками визначення хронології та уточненням дат європейських пам'яток (Пачкова 2006, с. 105—133; Еременко 1997; Щукин 1994, с. 107—116).

Наявність локальних особливостей дала Є. В. Максимова підстави для поділу терито-

рії зарубинецької культури на п'ять регіонів. До загальновизнаних Середньодніпровського, Прип'ятсько-Поліського і Верхньодніпровського регіонів, він додав ще Деснянський і Південнобузький (Максимов 1982, с. 9—10; 1993, с. 37). Матеріальна культура кожного регіону має свої відмінні риси, які простежуються у поховальному обряді, домобудівництві, керамічному комплексі. Ці відмінності були обумовлені багатьма причинами: багатоманітністю субстратних культур, різним часом функціонування пам'яток, різними культурними запозиченнями і зв'язками.

Узагальнюючи матеріали зарубинецької культури і розглядаючи їх у контексті подій європейської історії, Є. В. Максимов розділив її на три періоди, межі між якими мали певну протяжність: 1) ранній — від останньої третини III — початку II ст. до н. е. до середини I ст. до н. е.; 2) середній — від середини I ст. до н. е. до середини I ст. н. е.; 3) пізній — від середини I до кінця II ст. н. е., до якого належать т. зв. пізньозарубинецькі пам'ятки (Максимов 1972, с. 114; 1982, с. 27—30; 1993, с. 34). Дослідник зазначав, що розроблена ним хронологія і періодизація мають характерні особливості у кожному регіоні. У Прип'ятському Поліссі не відомі пам'ятки третього, найпізнішого періоду, а пам'ятки Деснянського та Південнобузького регіонів датуються часом не раніше I ст. н. е.

Достатньо широкі хронологічні межі між окремими періодами, на думку Є. В. Максимова, відбивають поступову еволюційну зміну окремих елементів культури, яка відпові-

Рис. 3. На поселенні Роїще (стоять Є. В. Максимов і Р. В. Терпиловський, крайня праворуч сидить І. Б. Зеленецька)

Fig. 3. At the Roishche settlement (standing: Ye. V. Maksymov and R. V. Terpylovskiy, the last one sitting on the right — I. B. Zelenetska)

дає розвитку суспільства, на відміну від чітко окреслених, які обумовлені подіями європейської історії. Як приклад він наводив початок середнього періоду у Середньому Подніпров'ї синхронний гетській і сарматській експансії середини I ст. до н. е. (Максимов 1993, с. 25). У той час у Середньому Подніпров'ї наявні мисові поселення стали зміцнювати земляними валами, ровами й ескарпами, а також з'явилися нові городища з оборонними спорудами. У Прип'ятському Поліссі чітко визначається закінчення середнього періоду серединою (40—70-ті рр.) I ст. н. е. Після цього часу пам'ятки зарубинецької культури в цьому регіоні припинили своє існування і якась частина населення переселилася на південь, на територію Волині і Поділля (Максимов 1993, с. 34).

Є. В. Максимов зазначав, що пізньозарубинецький період відбиває складні процеси в розвитку культури, значною мірою обумовлені зовнішніми чинниками. І якщо на Верхньому Дніпрі та у Верхньому Подесенні пам'ятки зарубинецької культури існують, вірогідно, до кінця II — початку III ст., трансформуючись потім у київську культуру, то на Середньому Подніпров'ї ситуація була складнішою. Територію у центрі Середнього Подніпров'я освоюють сармати. Це стало головним чинником запустіння зарубинецьких пам'яток і відходу населення на периферію зайнятої сарматами області. Городища зарубинецької культури припинили існування, основним типом пам'яток стали невеликі заплавні поселення (Максимов 1982, с. 123—132; 1993, с. 35—36).

Припинення життя на городищах, натомисть поширення заплавних поселень дало підставу дослідникам пов'язати їх з процесом розпаду зарубинецької культури і визначити як ті, що існують вже відокремлено від зарубинецької культури. Пам'ятки з пізніми зарубинецькими матеріалами виділяли в особливу групу — горизонт Рахни-Почеп (Шукин 1986; 1994, с. 232—238), виокремлювали в категорію постзарубинецьких (Каспарова 1986, с. 14—17) або розглядали їх як нове історико-археологічне явище (Обломский, Терпиловський, Петраускас 1991; Обломский, Терпиловський 1991; Обломский 1993).

У цій дискусії позиція Є. В. Максимова була принциповою і достатньо переконливою. Він розглядав заплавні поселення пізнього періоду (за його хронологічним членуванням) у нерозривній єдності з іншими пам'ятками зарубинецької культури. Дослідник зазначав, що пам'ятки заплавного типу існували і в ранній період зарубинецької культури на Поліссі і на Лівобережжі Дніпра. Топографія поселень залежала від рельєфу місцевості і не була специфічною особливістю регіонів. Також слід зважати на те, що на Середньому Подніпров'ї заплавні поселення з'явилися набагато раніше періоду занепаду зарубинецької культури — у другій половині I ст. до н. е. вони вже існували. Ці пам'ятки є, безперечно, зарубинецькими, на що вказують типи знайденої тут кераміки, деякі прикраси і фібули, поховальний обряд. Одночасно серед їхніх матеріалів слід зазначити наявність кераміки і фібул європейських типів (Максимов 1982, с. 123—133). Таку точку

зору поділяла С. П. Пачкова, зазначаючи, що у пізній період процес освоєння вододілів був інтенсивнішим (Пачкова 2006, с. 47—48).

Є. В. Максимов першим серед дослідників аргументовано довів, що зарубинецька культура не може розглядатися як продовження якоїсь однієї попередньої культури, а є новим історичним утворенням, результатом складного процесу етнокультурної інтеграції місцевого населення з мігрантами — центральноевропейськими племенами (Максимов 1972, с. 134—135; 1982, с. 155—158; 1993, с. 37—38).

На відміну від дослідників, які вважали, що зарубинецька культура в готовому вигляді була принесена мігрантами з Центральної Європи (К. В. Каспарова, Д. О. Мачинський, М. Б. Щукін, В. Є. Єременко), Є. В. Максимов завжди підкреслював роль місцевого субстрату у цьому процесі і зазначав, що мігранти не відіграли істотної ролі і не змінили етнічну ситуацію в зарубинецькому регіоні.

Учений наголошував, що під час дослідження генезису зарубинецької культури необхідно враховувати два головні чинники цього явища — роль місцевого населення і внесок мігрантів. Саме поєднання цих двох складових дозволяє об'єднати всі три ранньозарубинецькі регіони — Прип'ятське Полісся, Верхнє і Середнє Подніпров'я — в єдину культурно-історичну область, хоча кожен з них має свої особливості, які відрізняють їх один від одного. Ці особливості обумовлені культурним спадком населення попереднього часу й елементами різних культур, що потрапили сюди і виступали в різних поєднаннях та проявили себе залежно від конкретних умов, притаманних кожному регіону.

Варто зазначити, що з часом гіпотеза Є. В. Максимова про синкретичний характер культури підкріплювалася все більшою кількістю фактів і наразі більшість вітчизняних дослідників вважає зарубинецьку культуру історичним новоутворенням, що виникло внаслідок інтеграції культурних традицій мігрантів і місцевого населення.

Рання початкова дата зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї була для Є. В. Максимова важливим доказом на користь гіпотези про місцеві корені зарубинецької культури Подніпров'я, представлені культурою скіфів-орачів (Максимов 1982, с. 155). Новими дослідженнями пам'яток скіфського часу Середнього Подніпров'я було визначено, що їх найпізніші комплекси датовані початком III ст. до н. е. (Ковпаненко и др.

Рис. 4. Р. В. Терпиловський і Є. В. Максимов, 2002

Fig. 4. R. V. Terpylovskiy and Ye. V. Maksymov, 2002

1989). Не коментуючи можливий хронологічний розрив між цими старожитностями та ранньозарубинецькими пам'ятками Середнього Подніпров'я, Є. В. Максимов констатував наявність у них спільних рис у типах кухонного посуду, влаштуванні жител і деяких рисах поховального обряду. Дослідник вважав це свідченням значної ролі місцевого пізньоскіфського населення, представленого пам'ятками хотівської локальної групи, у формуванні багатьох елементів зарубинецької культури Середнього Подніпров'я (Максимов 1993, с. 38; Максимов, Петровская 2008, с. 77—78).

Наявність окремих подібних елементів у поховальному обряді, технології виробництва кераміки і домобудівництві між пам'ятками скіфського часу Середнього Подніпров'я і зарубинецької культури підтвердили дослідження С. П. Пачкової, що дало їй підставу також розглядати місцеве населення як одного з творців зарубинецької культури (Пачкова 2006, с. 163—175).

Довгий час як інновації в зарубинецькій культурі Є. В. Максимов визнавав тільки пізньолужицькі і поморсько-підкльошеві елементи. В останніх роботах він приєднався до дослідників, які в коло компонентів, принесених мігрантами, включають елементи латенсько-іллірійської, ясторфської та інших культур Центральної Європи. Від мігрантів у зарубинецьку культуру потрапили елементи центральноевропейського латена — чорнолощений посуд; фібули як специфічний елемент одягу, передусім латенських типів (зокрема,

фібули з трикутною ніжкою — одна з найпомітніших місцевих особливостей); кремація як основний тип поховального обряду (Максимов 1993, с. 38).

Хоча Є. В. Максимов і долучав зарубинецьку культуру до кола латенізованих, проте зазначав, що вона не мала безпосередніх контактів з кельтською (латенською) культурою. На його думку, термін «латенізовані культури» не відповідає суті явища, оскільки основні риси цих культур — поховання за обрядом кремації і ліпна чорнолощена кераміка, не були тотожні латенській культурі. Фібули ж латенських типів набули поширення в Європі не тільки в латенізованих культурах. Тому можна говорити лише про латенський вплив, який виявлявся або у вигляді кельтського імпорту, або у вигляді місцевих виробів, виконаних за латенськими зразками, а також про запозичення низки досягнень в металургійному, ковальському і ювелірному виробництві. Впливів цивілізації кельтів зарубинецька культура зазнала опосередковано — переважно від центральноєвропейських племен та носіїв латенсько-іллірійських культур (Максимов 1993, с. 36—38; 1999).

Пам'ятки пізнього періоду дали можливість досліднику зрозуміти історичну долю зарубинецької культури. На його думку, вони стали підґрунтям київської культури. Щодо цього цікаві матеріали вдалося отримати при розкопках біля с. Казаровичі на Київщині, де були досліджені рештки поселення і могильника київської культури III ст. (Максимов, Орлов 1974). У 1974—1978 рр. Є. В. Максимов разом із Р. В. Терпиловським провели у Середньому Подесенні стаціонарні розкопки поселень Улянівка і Роїще, а також дослідження поселень Виблі, Піски, Високий Груд, Золотника, Киселівка та інших (Максимов, Терпиловський 1978; 1979).

Стала через те більш ясною і роль населення зарубинецької культури в тривалому, складному і багатогранному процесі формування слов'ян раннього середньовіччя.

На думку Є. В. Максимова, ретроспективний метод не може дати дослідникам зарубинецької культури надійної позитивної відповіді щодо її етнічного визначення, оскільки ця культура не є модифікацією будь-якої однієї культури, навпаки, біля її витоків було кілька різних культур, етнос яких до того ж далеко не ясний. Така складна етнокультурна ситуація відображала історичні реалії кінця I тисячоліття до н. е., де головну роль відігравали процеси культурної та етнічної інтеграції, коли у

взаємодію вступало кілька культурно-етнічних компонентів, що створювали близьке комусь із них або нове утворення (Максимов 1982, с. 162—163).

Перспективнішими щодо визначення етносу носіїв зарубинецької культури Є. В. Максимов вважав докази, що демонструють генетичну близькість ранньослов'янських культур VI—VII ст. з київською культурою, а останньої — із зарубинецькими пам'ятками Подніпров'я і Подесення. Він доводив, що ранні пам'ятки київської культури генетично пов'язані з пізньозарубинецькими пам'ятками Подніпров'я і Подесення. З часом пізньозарубинецькі елементи в пам'ятках київської культури зникають, їх заступають своєрідні риси культури, які наближають її до ранньосередньовічних слов'янських старожитностей — пам'яток пеньківської і колочинської культур. Цим підтверджується думка про генетичний зв'язок між зарубинецькою і слов'янськими культурами (Максимов 1982, с. 176).

Є. В. Максимов зазначав, що достовірне визначення етносу носіїв зарубинецької культури було би можливим за наявності писемних джерел, проте ці племена перебували поза сферою уваги античних авторів і були їм невідомі. Згадування про венедів у працях Плінія Старшого, Птолемея і Тацита дуже короткі та невизначені. Їх не можна з упевненістю пов'язати із носіями зарубинецької культури, хоча у пізнішу добу етнонім «венеди» вже позначав якесь слов'янське населення (Максимов 1982, с. 160—162).

Говорячи про етнос носіїв зарубинецької культури, Є. В. Максимов припускав їх близькість до праслов'ян, зауважуючи що як би в подальшому не уточнювалися і не вдосконалювалися знання про походження слов'ян, роль зарубинецької культури в цьому процесі завжди буде лишатися вагомою (Максимов 1982, с. 164; 1993, с. 38—39).

Значна кількість друкованих праць вченого присвячена проблемам етногенезу та ранньої історії слов'ян, культурно-історичній спадщині України. Як один з авторів колективної монографії «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990) Є. В. Максимов був відзначений Державною премією України в галузі науки і техніки (1991).

Поряд з науковою роботою, у 1950-60-х роках Є. В. Максимов був упорядником, літературним і науковим редактором усіх інститутських видань: збірок «Археологія», «Археоло-

гічні пам'ятки УРСР», «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», а також ще й численних тематичних наукових збірників та монографій співробітників. У 1971—1987 рр. він був заступником відповідального редактора квартальника «Археологія».

Багато уваги приділив Є. В. Максимов справі збереження української історико-культурної спадщини, надзвичайно вразливої в умовах реалій ХХ ст. Саме він був ініціатором створення першої на Середньому Придніпров'ї заповідної історико-культурної території «Трахтемирів», де в умовах унікального ландшафту Канівщини в нерозривній єдності співіснують пам'ятки історії, геології, археології і природи. Євген Володимирович добре знав і любив цей регіон, де впродовж кількох десятиліть працювала його експедиція. Його останні експедиційні роботи — розкопки комплексу давньослов'янських пам'яток в уроч. Монастирок з В. О. Петрашенко та зарубинецького могильника в с. Григорівка з Л. О. Циндровською — також були на Канівщині (Максимов, Петрашенко 1988; Максимов, Циндровська 1995).

Глибоке знання археологічних та історичних джерел, вміння будувати на підставі цих матеріалів переконливі наукові гіпотези, наукова інтуїція, широка ерудиція завжди привертати до Є. В. Максимова молодь. У його експедиціях починали шлях у науку Р. В. Терпиловський, В. О. Петрашенко, Р. С. Орлов, Л. О. Циндровська, В. П. Коваленко, І. Б. Зеленецька, Л. Є. Скиба.

Науковим роботам ученого притаманні точність викладення матеріалу і доскональне знання проблеми. Його авторитет серед археологів-славістів був безсумнівний. Є. В. Максимов переконливо доводив, що саме археологічні джерела відіграють вирішальну роль у розв'язанні проблем етногенезу слов'ян, дають змогу простежити розвиток слов'янської матеріальної культури від ранньосередньовічного часу до її витоків на межі ер та реконструювати етнокультурний і соціально-економічний розвиток слов'ян переддержавного періоду. Роботи Є. В. Максимова демонструють конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етногенезу слов'ян та його розуміння процесів європейського історичного розвитку. Наукові здобутки Є. В. Максимова є тим фундаментом, на якому завжди будуть базуватися дослідження стародавньої історії України.

- Богусевич, В. А., Линка, Н. В. 1959. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 114-118.
- Еременко, В. Е. 1997. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. *Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Каспарова, К. В. 1969. Могильник и поселение у дер. Отвержицы *Материалы и исследования по археологии СССР*, 160, с. 131-168.
- Каспарова, К. В. 1972. Зарубинецкий могильник Велемичи П. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 14, с. 53-111.
- Каспарова, К. В. 1984. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи латена. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 108-117.
- Каспарова, К. В. 1986. Поздняя фаза зарубинецких могильников. В: Матвеева, Г. И. (ред.). *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 5-25.
- Каспарова, К. В. 1993. О времени возникновения зарубинецкой культуры. *Археологические вести*, 2, с. 169-190.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Кубышев, А. И., Максимов Е. В. 1969. Пироговский могильник *Материалы и исследования по археологии СССР*, 160, с. 25-38.
- Кухаренко, Ю. В. 1960. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры. *Советская археология*, 1, с. 288-300.
- Кухаренко, Ю. В. 1964. *Зарубинецкая культура*. Свод археологических источников, Д1-19. Москва: Институт археологии АН СССР.
- Максимов, Е. В. 1964. Археологичні дослідження на поселенні поблизу с. Зарубинці. *Археологія*, XVII, с. 74-91.
- Максимов, Е. В. 1969. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 160, с. 39-50.
- Максимов, Е. В. 1971. Зарубинецке городище Пилипенкова гора. *Археологія*, 4, с. 41-56.
- Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1993. Зарубинецкая культура: Поселения. Могильники. Керамика. Хозяйство и общественный строй. Хронология. Происхождение и этническая принадлежность. В: Русанова, И. П., Сымонович, Э. А. (ред.) *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э.* Москва: Наука, с. 24-28, 31-39.
- Максимов, Е. В. 1999. Європейські впливи у зарубинецькій культурі. *Археологія*, 4, с. 41-48.
- Максимов, Е. В., Орлов, Р. С. 1974. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 11-21.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава (б. и.).

- Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В. 1978. Поселения киевского типа близ Чернигова. В: Баран, В. Д., Рыбаков Б. А. (ред.). *Проблемы этногенеза славян*. Киев: Наукова думка, с. 91-108.
- Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В. 1979. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь*. Киев: Наукова думка, с. 21-37.
- Максимов, Е. В., Циндровська, Л. О. 1995. Зарубинецький могильник у с. Григорівка на Дніпрі. *Археологія*, 3, с. 108-114.
- Махно, Е. В. 1959. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 94-101.
- Мачинский, Д. А. 1963. О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 94, с. 20-28.
- Мачинский, Д. А. 1966. К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поянешти-Лукашевка. В: Мерперт, Н. Я., Кожин, П. М. (ред.). *Археология Старого и Нового Света*. Москва: Наука, с. 82-96.
- Обломский, А. М. 1993. Позднезарубинецкие памятники. В: Русанова, И. П., Сымонович, Э. А. (ред.). *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э.* Москва: Наука, с. 40-52.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*. Москва: Наука.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Петраускас, О. В. 1991. *Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины*. Киев: Институт археологии АН УССР.
- Пачкова, С. П. 1988. Фібули зарубинецького типу. *Археологія*, 62, с. 10-24.
- Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев (б. и.).
- Пачкова, С. П., Романовская, М. А. 1983. Памятники Карпато-Дунайского региона конца I тыс. до н. э. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев: Наукова думка, с. 48-77.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. 1990. Киев: Наукова думка.
- Щукин, М. Б. 1986. Горизонт Рахны-Почеп: причины и условия образования. В: Матвеева, Г. И. (ред.). *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 26-32.
- Щукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: Фанн.

Надійшла 10.03.2021

Н. С. Абашина

Кандидат исторических наук, Национальный заповедник «Киево-Печерская лавра»,
ORCID 0000-0002-4483-2840, n1212@ukr.net

В ПОИСКАХ ИСТОКОВ СЛАВЯН. К 100-летию СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Е. В. МАКСИМОВА

28 января 2021 г. исполнилось 100 лет со дня рождения известного украинского археолога, исследователя проблем происхождения славян, доктора исторических наук, профессора, лауреата Государственной премии Украины в области науки и техники (1991) Евгения Владимировича Максимова.

В 1949 г. Е. В. Максимов окончил Киевский университет имени Т. Г. Шевченко. С 1949 по 1998 гг. он работал в Институте археологии НАН Украины, в отделе археологии ранних славян — со дня его создания в 1974 г. В 1968 г. Е. В. Максимов защитил кандидатскую диссертацию, в 1983 г. — докторскую диссертацию.

Е. В. Максимов исследовал археологические культуры лесостепной территории Украины I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. Он провел раскопки и ввел в научный оборот материалы памятников зарубинецкой культуры — городиш Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Монастырек, могильников Пирогов, Козаровичи, Дедов Шпиль и др.

В научном наследии Е. В. Максимова более 200 печатных работ. Ведущее место занимают исследования, связанные с зарубинецкой культурой: проблема формирования культуры, ее хронология, анализ основных категорий материала и их изменений во времени под действием внутренних и внешних факторов.

Е. В. Максимов первым среди исследователей доказал, что зарубинецкая культура не является модификацией какой-либо одной культуры — местной или перенесенной мигрантами из Центральной Европы. Зарубинецкая культура — новообразование. Она возникла в результате интеграции культурных традиций мигрантов и местного населения. От мигрантов в зарубинецкой культуре появились элементы латенской культуры. Е. В. Максимов впервые использовал фрагменты античных амфор из зарубинецких памятников Среднего Поднепровья как хронологические реперы и определил, что ранней датой культуры является конец III в. до н. э. или рубеж III/II вв. до н. э.

Памятники позднего периода позволили Е. В. Максиму понять историческую судьбу зарубинецкой культуры. Они стали основой киевской культуры, которая демонстрирует генетическую близость к культурам славян VI—VII вв. Е. В. Максимов предполагал, что носители зарубинецкой культуры близки к праславянам и считал, что в этногенезе славян зарубинецкая культура сыграла значительную роль.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Евгений Владимирович Максимов, зарубинецкая культура, латенская культура, киевская культура, этногенез славян, протославяне.

IN SEARCH OF THE ORIGINS OF THE SLAVS.
TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF YE. V. MAKSYMOW

On January 28, 2021 there was the 100th anniversary of the birth of, Yevhen Volodymyrovych Maksymov, the famous Ukrainian archaeologist, researcher of the problems of the Slavs' origin, Doctor of Historical Sciences, professor, laureate of the State Prize of Ukraine in the field of science and technology (1991).

In 1949 Ye. V. Maksymov graduated from the Taras Shevchenko National University of Kyiv. From 1949 to 1998 he worked at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, in the Department of Early Slavic Archaeology from the day of its creation in 1974. In 1968 he defended his Ph.D. thesis, in 1983 he defended his doctoral dissertation.

Ye. V. Maksymov studied archaeological cultures of the Ukrainian Forest-Steppe in the 1st millennium BC — 1st millennium AD. He conducted excavations and introduced into scientific circulation the materials of Zarubyntsi culture sites: the settlements of Pylypenkova Hora, Babyna Hora, Monastyrok, the burial grounds of Pyrohiv, Kozarovychi, Didiv Shpil and others.

In the scientific heritage of Ye. V. Maksymov there are more than 200 publications. The leading place is occupied by research related to Zarubyntsi culture — the problem of its formation, chronology, analysis of the main categories of material and their changes over time under the influence of internal and external factors.

Ye. V. Maksymov was the first among the researchers to prove that the Zarubyntsi culture is not a modification of any one culture — local or transferred by migrants from Central Europe. Zarubyntsi culture is a new historical formation. It arose as a result of the migrants' cultural traditions integration and the local population. From the Zarubyntsi culture migrants occurred elements of the La Tène culture. Ye. V. Maksymov first used fragments of ancient amphorae from Zarubyntsi sites of the Middle Dnieper as chronological benchmarks and determined that the early date of the culture is the end of the 3rd century BC or the boundary of the 3rd / 2nd century BC.

Sites of the late period allowed Ye. V. Maksymov to understand the historical fate of the Zarubyntsi culture. They became the basis of the Kyiv culture, which demonstrates the genetic relationship to the cultures of the Slavs of the 6th—7th centuries. Ye. V. Maksymov suggested that the bearers of the Zarubyntsi culture were close to the Proto-Slavs and believed that this culture played a significant role in the Slavs' ethnogenesis.

Key words: Yevhen Volodymyrovych Maksymov, Zarubyntsi culture, La Tène culture, Kyiv culture, ethnogenesis of the Slavs, Proto-Slavic.

References

- Bogusevich, V. A., Linka, N. V. 1959. Zarubinskoe poselenie na Pilipenkovo gore bliz g. Kaneva. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, p. 114-118.
- Eremenko, V. E. 1997. 'Keltskaia vual' i zarubinskaiia kultura. *Opyt rekonstruktsii etnopoliticheskikh protsessov III-I vv. do n. e. v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
- Kasparova, K. V. 1969. Mogilnik i poselenie u der. Otverzichi. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 160, p. 131-168.
- Kasparova, K. V. 1972. Zarubinskii mogilnik Velemichi II. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 14, p. 53-111.
- Kasparova, K. V. 1984. Zarubinskaiia kultura v khronologicheskoi sisteme kultur epokhi latena. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, p. 108-117.
- Kasparova, K. V. 1986. Pozdniaia faza zarubinskikh mogilnikov. In: Matveeva, G. I. (ed.). *Kultury Vostochnoi Evropy I tysiacheletia*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi universitet, p. 5-25.
- Kasparova, K. V. 1993. O vremeni vznikeniiia zarubinskoi kultury. *Arkheologicheskie vesti*, 2, p. 169-190.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kubyshev, A. I., Maksimov E. V. 1969. Pirogovskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 160, p. 25-38.
- Kukhareno, Yu. V. 1960. K voprosu o proiskhozhdenii zarubinskoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 288-300.
- Kukhareno, Yu. V. 1964. *Zarubinskaiia kultura*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-19. Moskva: Institut arkheologii AN SSSR.
- Maksymov, Ye. V. 1964. Arkheolohichni doslidzhennia na poselenni poblyzu s. Zarubyntsi. *Arheologia*, XVII, p. 74-91.
- Maksimov, E. V. 1969. Novye zarubinskies pamiatniki v Srednem Podneprove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 160, p. 39-50.
- Maksymov, Ye. V. 1971. Zarubynetske horodyshe Pylypenkova hora. *Arheologia*, 4, p. 41-56.
- Maksimov, Ye. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksimov, Ye. V. 1982. *Zarubinskaiia kultura na territorii USSR*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksimov, Ye. V. 1993. Zarubinskaiia kultura: Poseleniia. Mogilniki. Keramika. Khoziaistvo i obshchestvennyi stroi. Khronologiia. Proiskhozhdenie i etnicheskaia prinalozhnost. In: Rusanova, I. P., Symonovich, E. A. (ed.). *Slaviane i ikh sosedi v kontse I tysiacheletia do n. e. - pervoi polovine I tysiacheletia n. e.* Moskva: Nauka, p. 24-28, 31-39.
- Maksymov, Ye. V. 1999. Evropeiski vplyvy u zarubynetskii kulturi. *Arheologia*, 4, p. 41-48.

- Maksimov, Ye. V., Orlov, R. S. 1974. Poselenie i mogilnik vtoroi chetverti I tys. n. e. u s. Kazarovichy bliz Kiev. In: Tretiakov, P. N. (ed.) *Rannesrednekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, p. 11-21.
- Maksimov, Ye. V., Petrashenko, V. A. 1988. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksimov, Ye. V., Petrovskaia, E. A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprov'ia*. Poltava (b.i.).
- Maksimov, Ye. V., Terpilovskii, R. V. 1978. Poseleniia kievskogo tipa bliz Chernigova. In: Baran, V. D., Rybakov B. A. (ed.). *Problemy etnogeneza slavian*. Kyiv: Naukova dumka, p. 91-108.
- Maksimov, Ye. V., Terpilovskii, R. V. 1979. Poselenie kievskogo tipa u s. Ulianovka na Desne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus*. Kyiv: Naukova dumka, p. 21-37.
- Maksymov, Ye. V., Tsyndrovska, L. O. 1995. Zarubynetskyi mohylnyk u s. Hryhorivka na Dnipri. *Arheologia*, 3, p. 108-114.
- Makhno, Ye. V. 1959. Raskopki zarubynetskykh poselenii v Kievskom Pridneprove v 1950 g. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, p. 94-101.
- Machinskii, D. A. 1963. O khronologii nekotorykh tipov veshchei zarubynetskoii i odnovremennykh ei kultur. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 94, p. 20-28.
- Machinskii, D. A. 1966. K voprosu o datirovke, proiskhozhdenii i etnicheskoi prinadlezhnosti pamiatnikov tipa Poianeshti-Lukashevka. In: Merpert, N. Ya., Kozhin, P. M. (ed.). *Arkheologiia Starogo i Novogo Sveta*. Moskva: Nauka, p. 82-96.
- Oblomskii, A. M. 1993. Pozdnezarubynetskie pamiatniki. In: Rusanova, I. P., Symonovich, E. A. (ed.). *Slaviane i ikh sosedi v kontse I tysiacheletiia do n. e. - pervoi polovine I tysiacheletiia n. e.* Moskva: Nauka, p. 40-52.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1991. *Srednee Podneprove i Dneprovskoe Levoberezh'e v pervyie veka nashei ery*. Moskva: Nauka.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., Petrauskas, O. V. 1991. *Raspad zarubynetskoii kultury i ego sotsialno-ekonomicheskie i ideologicheskie prichiny*. Kyiv: Institut arkheologii AN USSR.
- Pachkova, S. P. 1988. Fibuly zarubynetskogo tipu. *Arheologia*, 62, p. 10-24.
- Pachkova, S. P. 2006. *Zarubynetskaia kultura i latinizirovannye kultury Evropy*. Kyiv (b. i.).
- Pachkova, S. P., Romanovskaia, M. A. 1983. Pamiatniki Karpato-Dunaiskogo regiona kontsa I tys. do n. e. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane na Dnestre i Dunae*. Kyiv: Naukova dumka, p. 48-77.
- Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. 1990. Kyiv: Naukova dumka.
- Shchukin, M. B. 1986. Gorizont Rakhny-Pochep: prichiny i usloviia obrazovaniia. In: Matveeva, G. I. (ed.). *Kultury Vostochnoi Evropy I tysiacheletiia*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi universitet, p. 26-32.
- Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. - I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.

О. В. Петраускас *

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА ТА ГУНИ (за матеріалами археологічних пам'яток України)

Розглядається проблема відносин черняхівської культури та гунів на підставі аналізу письмових джерел і археологічних матеріалів. Вказані джерела свідчать про те, що зникнення черняхівської культури припадає на більш пізній час, ніж поява гунів у Північному Причорномор'ї. Занепад культури був складним і багатфакторним процесом, у якому провідна роль, ймовірно, належала внутрішнім соціально-економічним чинникам.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, гуні, епоха Великого переселення народів.

Проблема взаємодії гунів і європейських народів досить складна. Це пов'язано з фрагментарністю письмових свідчень, а також проблемами історичної інтерпретації археологічних джерел. «Гунський епізод» в історії Південно-Східної Європи, в цілому не більше 100 років, дуже невеликий на тлі більш тривалих періодів відносин осілого та кочового населення на території України. Крім цього, і в історії гунів зіткнення з черняхівськими племенами це лише один із сюжетів у системі їх складних відносин з варварами та Римською імперією. Проте цей епізод і сама епоха Великого переселення народів мали важливе значення для формування етнічної та політичної картини сучасної Європи.

«Гунська проблема» для черняхівської культури, перш за все, пов'язана з її фіналом. І в ній можна виділити два аспекти, які прямо пов'язані між собою. Перша з них — це причини зникнення культури, а друга стосується проблеми хронологічних реперів фінального етапу її розвитку.

У літературі існує кілька точок зору щодо причин зникнення черняхівської культури. Найбільш поширеною є думка, згідно з якою культура гине під ударами гунів. У цьому випадку фінальною датою культури з певними до-

пусками розглядаються роки підпорядкування гунами остготів і відхід візиготів за Дунай, тобто 370—80-ті рр. (Bierbrauer 1994, S. 117—121). Друга точка зору не заперечує вирішального чинника гунського нашествия, проте припускає, що процес зникнення культури не був настільки різким і міг відбуватися протягом першої половини V ст. (Шукин 1979, с. 17—22; Гороховський 1988а, с. 18—19; Kazanski 1992, p. 191—229; Tejral 1997, s. 354; Магомедов 2001, с. 143—148). Останнім часом обґрунтованою виглядає думка про те, що гунська навала співпала з економічною кризою черняхівської культури. Екстенсивне використання чорноземних земель протягом майже 200 років стало причиною їх повного виснаження. Це викликало кризу в сільському господарстві, яке було основною економіки культури (Шишкін 1999, с. 129—139).

Таким чином, основні точки зору на проблему причин зникнення культури так чи інакше пов'язують це з гунською експансією в Південно-Східній Європі. Для об'єктивного аналізу відносин між кочовиками та осілим населенням вирішальними є проблеми хронології фіналу культури. На жаль, хронологія черняхівської культури залишається поки мало розробленою, а наявні шкали «різного масштабу» потребують узгоджень між собою. До теперішнього часу в розв'язанні цієї проблеми склалося два підходи. В одному випадку, для визначення дат окремих предметів черняхівської культури використовують центральноєвропейські хронологічні схеми (М. Б. Шукин, Я. Тейрал, Ф. Бірбрауер та ін.). У другому випадку, є спроби розробити схеми внутрішньої хронології культури (Є. Л. Гороховський, М. Казанський, О. В. Гопкало та ін.) або ж окремих її регіонів та пам'яток (І. Юніца, О. В. Шаров, О. В. Петраускас, М. В. Любічев та ін.). У пропонованій роботі немає можливості і необхідності детально аналізувати ці напрями. Відзначимо, що вже сформувався певне коло предметів, які, на думку багатьох дослідників, відображають фінальний етап культури (Гавритухин 1999, с. 48—86; Гавриту-

* ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9117-4265, oleg_petrauskas@iananu.org.ua

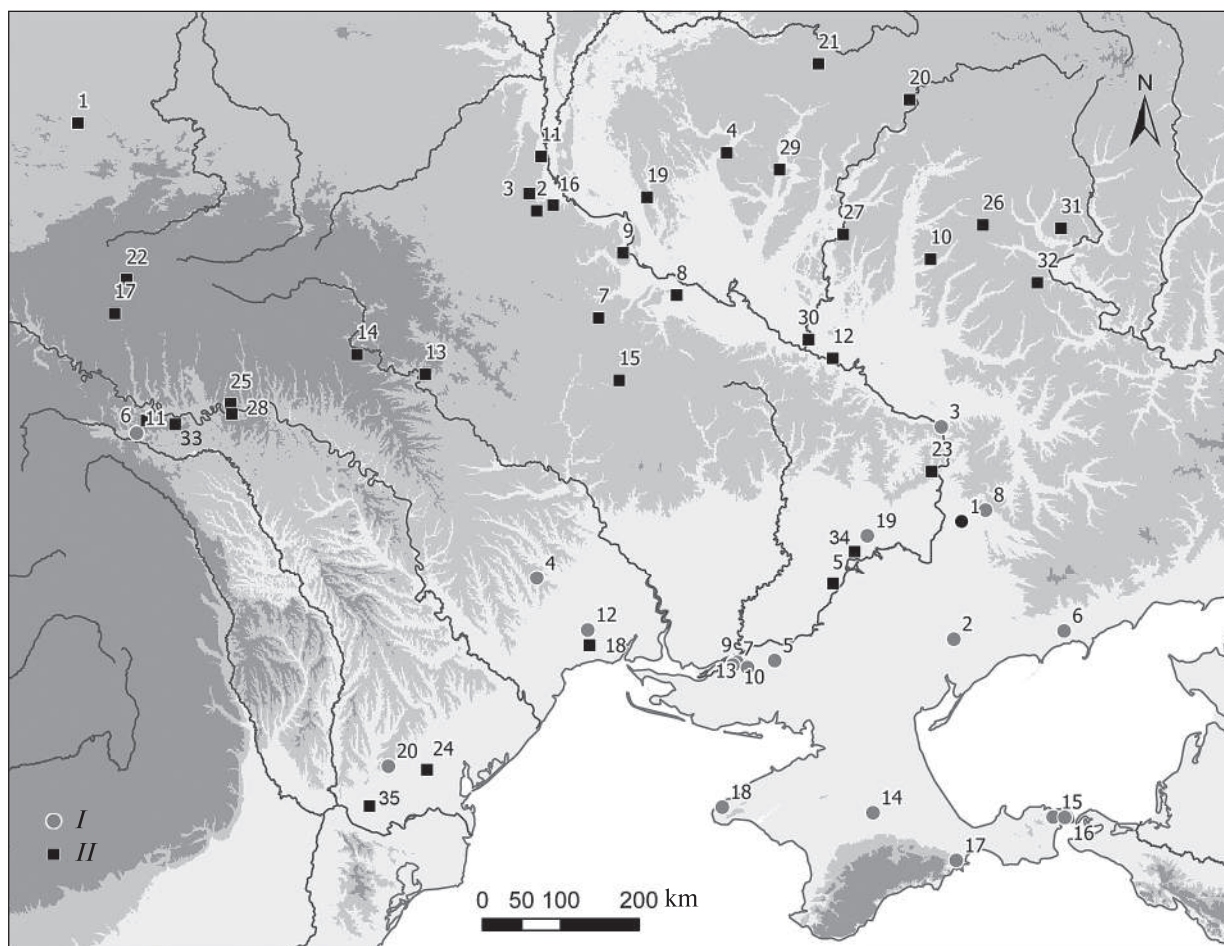

Рис. 1. Карта поширення гунських пам'яток і пам'яток пізнього етапу черняхівської культури на території України. I. Гунські пам'ятки (Засецкая 1994): 1 — Новогригорівка; 2 — Кизиярська балка; 3 — Стара Ігреня; 4 — Анто- нівка; 5 — Нова Маячка; 6 — Дмитрівка; 7 — Олешки (Альошки); 8 — Новоіванівка; 9 — Кучугури-Олешки; 10 — Саги-Олешки; 11 — Шурбанець; 12 — Тилигульський лиман; 13 — Раденськ-Олешки; 14 — радгосп Калініна; 15 — Марфівка; 16 — Керч; 17 — Феодосія; 18 — Біляус; 19 — Нікополь; 20 — Червоноармійське-Кубей.

II. Деякі пам'ятки фінального етапу черняхівської культури на території України: 1 — Баїв; 2 — Вільшанка Ба- рахтянська; 3 — Велика Бугаївка; 4 — Воскресенське; 5 — Гаврилівка; 6 — Горошеве; 7 — Журавка Вільшанська; 8 — Черкаси-Центр; 9 — Канів; 10 — Кантемирівка; 11 — Київ; 12 — Компаніїці; 13 — Косанове; 14 — Курники; 15 — Маслове; 16 — Обухів Іа; 17 — Острівце; 18 — Ранжеве; 19 — Соснова; 20 — Суми-Сад; 21 — Успенка; 22 — Чернелів Руський; 23 — Привольне; 24 — Холмське; 25 — Теремці; 26 — Війтенки 2; 27 — Шишаки; 28 — Комарів; 29 — Лохвиця; 30 — Дмитрівка 3; 31 — Мала Рогань; 32 — Западня; 33 — Одая; 34 — Капулівка; 35 — Нагірне

Fig. 1. The map of Hunic and the Late Cherniakhiv culture sites at the territory of Ukraine.

I — Hunic sites (Zasetskaya 1994): 1 — Novohryhorivka; 2 — Kyzziarska balka; 3 — Stara Ihren; 4 — Antonivka; 5 — Nova Mayachka; 6 — Dmytrivka; 7 — Oleshky (Alioshky); 8 — Novoivanivka; 9 — Kuchuhury-Oleshky; 10 — Sahy-Oleshky; 11 — Shurbanets; 12 — Tylihulskyi lyman; 13 — Radensk-Oleshky; 14 — radhosp Kalinina; 15 — Marfovka; 16 — Kerch; 17 — Feodosiia; 18 — Biliaus; 19 — Nikopol; 20 — Chervonoarmiiske-Kubei.

II — the Late Cherniakhiv culture sites at the territory of Ukraine: 1 — Baiy; 2 — Vilshanka Barakhtianska; 3 — Velyka Bu- haivka; 4 — Voskresenske; 5 — Havrylivka; 6 — Horoshevtsi; 7 — Zhuravka Vilshanska; 8 — Cherkasy-Tsentr; 9 — Kaniv; 10 — Kantemyrivka; 11 — Kyiv; 12 — Kompaniitsi; 13 — Kosanove; 14 — Kurnyky; 15 — Maslove; 16 — Obukhiv Ia; 17 — Ostrivets; 18 — Ranzheve; 19 — Sosnova; 20 — Sumy-Sad; 21 — Uspenka; 22 — Cherneliv Ruskyi; 23 — Pryvolne; 24 — Kholmske; 25 — Teremtsi; 26 — Viitenky 2; 27 — Shyshaky; 28 — Komariv; 29 — Lokhvytsia; 30 — Dmytrivka 3; 31 — Mala Rohan; 32 — Zapadnia; 33 — Odaja; 34 — Kapulivka; 35 — Nahirne

хин 2007, с. 9—71 із списком літератури до про- блеми). Їх аналіз дозволяє більш аргументовано розглянути проблему взаємовідносин гунів і черняхівської культури.

Перш ніж перейти до їх розгляду, слід зупи- нитися на даних письмових джерел, які окрес- люють етнополітичну ситуацію в Південно-

Східній Європі в останній третині IV ст. та на початку V ст.¹

Основні відомості, які відбили епізоди «східноєвропейської» кампанії гунів, викладе-

¹ Докладний аналіз письмових джерел з історії гунів див.: Засецкая 1994, с. 132

ні в працях античних істориків Амміана Марцеліна («Res Gestae») та Йордана («Getika»), де збереглися історичні імена та події тих часів. Згідно з цими даними, поява гунів збігається з кінцем правління Германаріха (між 369—375/376 рр.). Однак, перш ніж з'явитися на кордонах його держави, гуні розгромили аланів-танаїтів і, включивши їх у своє військо, «увірвалися в великі і родючі володіння Ерменріха» (Amm. Marc. XXXI, 3, 1; тут і далі українське прочитання російського перекладу автора). Смерть Германаріха на 110 році життя «дала гунам можливість подужати тих готів, які ... сиділи на східній стороні і називалися остроготами» (Iord. Get., 129—130). Подальші події остготської історії свідчать, що на місці єдиної держави утворюється кілька «удільних» князівств. Надалі ми бачимо кілька груп остготів з різною історичною долею, якими керують князі з роду Амалів (Вітімір —? — Вінітарій, Гезімунд, Вітерік —? — Вандаларій, Торісунд, Валамер та ін.)².

Далі остготи, як повідомляє Йордан, «підлеглі владі гунів, залишилися в тій же країні» і надалі намагаються звільнитися з під їх влади (Iord. Get., 246). Спадкоємець Германаріха Вінітарій внаслідок двох військових кампаній перемагає антів. Спроба Вінітарія посилитися і вийти з-під контролю викликала три каральних акції гунів Баламбера і залежних від них остготів Гезімунда. У третій битві на річці Ерак Вінітарій був убитий і остготи повністю перейшли під владу гунів, хоча «готським племям завжди керував його власний князьок (*regulus*), хоча і з дозволу гунів» (Iord. Get., 249—250). Одним з таких остготських «князьків» після повної втрати незалежності став син Германаріха Гунісунд. Його спадкоємцем став Торісунд, який успішно воював з гепідами, але загинув, невдало впадши з коня. Після цього майже 40 років остготи не мали королів і залишалися під владою гунів.

На жаль, події в історії остготів після смерті Германаріха в складі гунського племінного союзу практично не прив'язані до абсолютних дат і конкретної географії Припонтиди (Wolfram 1990, s. 250—251). Але для нас важливе повідомлення Йордана про те, що *остготи* після підпорядкування гунами *залишилися на місцях колишнього проживання*. Васальний статус остготів був ліквідований лише після смерті Атіли

в 453 р. Ми не знаємо, де саме розмішувалися остготські домени, але це не виключає того, що спадкоємці держави Германаріха могли проживати в Північному Причорномор'ї (Щукін 2005, с. 233, 278—284). Якщо вірити Йордану, переможці в бою на річці Недао в 455 р. погнали гунів до «берегів Понтійського моря, де ... сиділи раніше готи» (Iord. Get., 263). Після цієї битви гуні намагалися відновити залежний статус остготів. Гуні програли бій із трьома братами і після цього з примусу чи добровільно пішли в колишні місця свого проживання до річки Вар (Дніпро) (Iord. Get., 269).

Археологічні пам'ятки гунів у Південно-Східній Європі не дуже численні (рис. 1). Ще більш звужує коло цих старожитностей проблема критеріїв визначення «матеріального комплексу» гунів у різних дослідників (Anke 1995, s. 144—163). У цілому гунський метакомплекс Північного Причорномор'я охоплює старожитності кінця IV—V ст., для яких характерні такі ознаки, як поліхромний стиль, довгі мечі, кінська упряж, котли, діадеми, деформація черепів та ін. (Засецкая 1994). Для нашої теми мають значення деякі риси матеріального комплексу, карта поширення пам'яток, а також спостереження за відносною хронологією гунських старожитностей між Доном і Дунаєм.

Аналіз цих даних дозволяє говорити про те, що в матеріальному комплексі гунських і черняхівських старожитностей є певні паралелі. Привертає увагу те, що серед деталей поясної гарнітури, а саме: пряжок, бляшок, ремінних закінчень — є прямі аналогії між старожитностями двох типів: Нова Маячка, Олешки, Здвиженське тощо (Засецкая 1994, табл. 9: 9, 10, 12; 11: 12, 19; 15: 1, 7, 8; 22: 13). Рідше, але все ж таки наявні на черняхівських пам'ятках і, власне, гунські знахідки. Серед них ювелірні вироби (Кантемирівка, Капулівка), дзеркальця з петлею (Барахтянська Вільшанка, Дмитрівка 3, можливо, Леськи, Маслове та ін.), деталі військового спорядження (Дмитрівка 3, Комарів) та ін. (рис. 2). Такі факти вказують на певний період співіснування двох культурних світів. Нечисленні речі гунського походження, головним чином, обмежені зоною Лісостепу прилеглої до Степу.

Карта поширення, власне, гунських пам'яток показує, що вони розташовуються вздовж південних кордонів черняхівської культури і практично не відомі в глибині території культури (рис. 1). Вироби поліхромного стилю, які характерні для матеріального комплексу гунів, також рідко трапляються на пам'ятках

² Про різні трактування хронології подій та правителів з роду Амалів див.: Wolfram 1990, S. 98, 250—259; Щукін 2005, с. 233, 278—284.

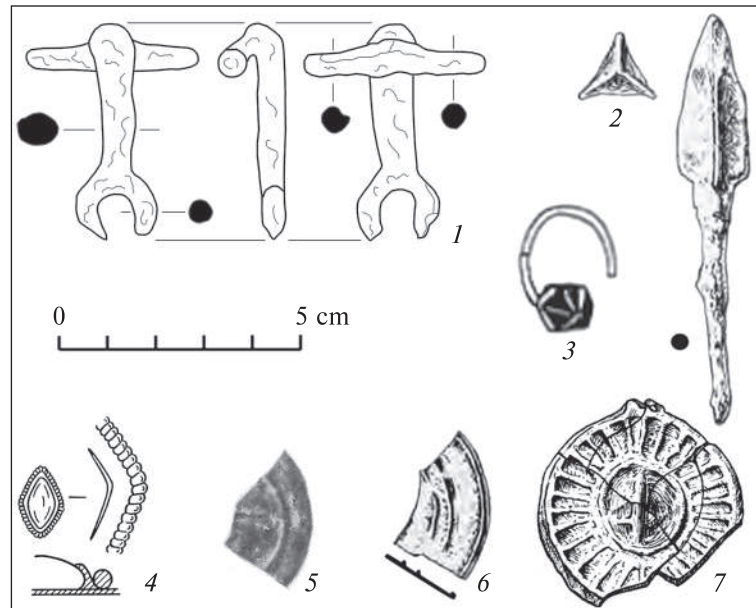

Рис. 2. Деякі гунські речі на пам'ятках черняхівської культури: 1 — Комарів (Петраускас 2014, рис. 10: 27); 2, 6 — Дмитрівка 2 (Башкатов 2010, с. 231, 236); 3 — Капулівка (Рутківська 1970, с. 194-216); 4 — Кантемирівка (Обломский 2003, рис. 91); 5 — Леськи (Смиленко, Брайчевский 1967, с. 48—49); 6 — Вільшанка (Кравченко 1971, с. 75—79)

Fig. 2. Some Hunic items at the Cherniakhiv culture sites: 1 — Komariv (Петраускас 2014, рис. 10: 27); 2, 6 — Dmytrivka 2 (Башкатов 2010, с. 231, 236); 3 — Kapulivka (Рутківська 1970, с. 194—216); 4 — Kantemyrivka (Обломский 2003, рис. 91); 5 — Lesky (Смиленко, Брайчевский 1967, с. 48—49); 6 — Vilshanka (Кравченко 1971, с. 75—79)

черняхівської культури. Єдиний пункт, де вони знайдені в закритому комплексі, це Кантемирівка (рис. 2: 4)³. Тут у кургані 3 знайдено золоту бляшку з альмандином. У культурному шарі черняхівського поселення Капулівка знайдено бронзові накладки ременів обтягнутих золотим листом зі вставками з бурштину та скроневе кільце з поліедричною намистиною (рис. 2: 3). До речей специфічного гунського походження належать також знахідки дзеркал з петлею в центрі. Дзеркало типу Чмі-Брігетіо входило до складу комплексу поховання в Барахтянській Вільшанці. Відомі також знахідки подібних знахідок і на інших пам'ятках черняхівської культури: Дмитрівка 2, можливо, Маслово та Леськи⁴ (рис. 2: 5—7). Трилопатева стріла та сагайдачний гачок знайдені в Дмитрівці 2 та Комарові (рис. 2: 2, 3). Отже, за археологічними матеріалами виразні зони гунських «погромів» у межах черняхівської культури поки не простежуються.

Дещо на інший аспект відносин, можливо, вказує знахідка золотої діадеми з Шурбанець на середньому Дністрі (Засецкая 1994, с. 172—173), що, дійсно, може свідчити про існування в цьому регіоні певного центру влади гунів. Додатковим аргументом на користь цього може бути і подібна за престижем знахідка золотої обкладки сидла із Собаря в Молдові (Пора 2001, fig. 108). Проте важливо, що гунські пам'ятки різних періодів крім вузького степового коридору між Дніпром і Дунаєм, майже не проникають всередину зони черняхівської культури.

Культура Черняхів-Сінтана де Муреш яскраве культурно-історичне явище в Південно-Східній Європі пізньоримського часу та початку доби Великого переселення народів. Територія її поширення — величезний простір Лісостепу між Дунаєм і Доном⁵.

³ Тут і далі посилання на джерела перелічених знахідок подаються в підписах до рисунків.

⁴ В похованні 71 з Маслової знайдено фрагменти дзеркала, додаткова інформація відсутня. Проте наявність двошарових фібул може тільки підтверджувати належність комплексу до гунської часу (Петров 1964, с. 140—142).

⁵ У самій культурі типу Черняхів-Сінтана де Муреш прийнято розрізняти два великі регіони, які мають відмінності не тільки в деяких показниках культури, а й в історичному змісті (про це див.: Die Sintana de Mures-Cernjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995, In: G. Gomolka-Fuchs (Hrsg.), Bonn, 1999). У нашій роботі мова йтиме про східний варіант цієї культури, яка визначається як черняхівська культура і яка переважно обмежується територією сучасної України.

Багато дослідників розглядають матеріальну культуру типу Черняхів як пряму відповідність східногерманським племенам. При цьому допускаються деякі процеси акультурації з іншими народами (Bierbrauer 1999, s. 211—238; Магомедов 2001, Любичев 2019, с. 184 і далі та ін.). Інші відстоюють точку зору поліетнічності культури, до якої входили також сарматські, гето-дакійські, слов'янські та інші етноси (Баран 1981; Petrauskas 2003, s. 224—351) і яка є результатом «як місцевого, так і прищого населення» (Шукин 2005, с. 159). Проте більшість дослідників погоджується з тим, що важлива роль в цьому утворенні належала східногерманським племенам готів.

Черняхівська культура на час появи гунів у Південно-Східній Європі досягла піку свого розвитку, про що свідчать і археологічні знахідки, і письмові джерела. До кінця IV ст. територія культури досягає своїх максимальних розмірів і практично займає майже весь Лісостеп України і Степову зону на захід від Дніпра. Більшість носіїв культури живе на відкритих поселеннях і тільки на межі Степу і Лісостепу відомо три невеликих городища: Башмачка, Городок та Олександрівка. Середня площа поселень становить 6—8 га, проте розміри деяких з них сягають 20—30 і більше гектарів. Економічну базу культури забезпечувало орне землеробство і скотарство. У середині культури відомі центри, які виробляли скло (Комарів), жорна (Лугова), вироби з кістки та рогу (Велика Снітинка 2), добували сіль (Арабатська Стрілка), можливо залізо (Умань-Синиця). На багатьох поселеннях існували майстерні з виробництва гончарної кераміки, видобутку і обробки заліза. Високого рівня досягає ювелірне виробництво. Про рівень торгівлі свідчать знахідки майже на кожній пам'ятці уламків пізньоантичних амфор, виробів зі скла, ювелірних та побутових виробів провінційно-римського виробництва, морських мушель, ладану тощо. Черняхівська спільність мала складну соціальну структуру, в якій сформувалася князівська влада, військові дружини, багаті представники громад, а також залежні верстви населення на рівні патріархального рабства. Релігійна структура відрізнялася значною строкатістю, що відбилося в змішуванні варварських вірувань і язичницьких культів пізньої античності. З IV ст. в готське суспільство починає проникати християнство в аріанській формі. Створення держави Германаріха, інституту спадкової влади, підкорення племен, встановлення контролю над

торговими шляхами, поширення писемності в грецькій і рунічній формі — все це зайвий раз вказує на високий рівень черняхівського суспільства напередодні вторгнення гунів (Магомедов 2001; Шукин 2005; Кравченко 1987, с. 209—227; Гопкало 2016, с. 29—40; Bierbrauer 1994, s. 51—171; Kazanski 1992, s. 75—122).

Для фінального етапу черняхівської культури прийнято виділяти серію предметів, які утворюють окрему групу в кореляційних таблицях відносної хронології культури (Гороховський 1988, с. 34—46; 1988а, с. 18—19, Kazanski, Legoux 1988, р. 12—53; Kazanski 1992, р. 191—229; Гавритухин 2007, с. 9—71; Гопкало 2011, с. 66—96 та ін.). Абсолютні дати для деяких з них можливо знайти в хронологічних схемах Центральної Європи (горизонти Вілафонтана, Унтерзібенбрун, за Ф. Бирбрауером, або ступені D₁ та D₂, за Я. Тейралом) (Bierbrauer 1991, s. 541—592; Tejral 1997, s. 321—362) або в комплексах кінця IV — першої половини V ст. н. е. Криму, Кавказу, Подоння (Амброз 1971; Сорокина 1971, с. 85—101; Айбабин 1990, с. 5—86). Серед таких предметів є певні типи скляних кубків, пряжок, гребенів та ін. Розглянемо деякі з них.

Кубки зі скла. Тип Штрауме/VII, кубки конічної форми з виділеним дном, товстими стінками з прозорого, зазвичай безбарвного скла, зі шліфованим орнаментом у вигляді стільників, ліній під вінцями та невеликих овалів (рис. 3: 4, 9, 10). Походять з Гаврилівки / пох. 5, Ранжевого / пох. 12, Горошевіц / пох. 4, Великої Бугаївки / к. ш., Комарова / к. ш., Шишаків / пох. 39 та ін. Кубки цього типу датуються кінцем IV — початком V ст. н. е. і синхронізуються зі ступенем D₁ (Straume 1987, S. 37—38; Tejral 1997, Abb. 10, 11; Гавритухин 1999, рис. 19).

Тип Штрауме/VIII-1. Уламки таких кубків, походять з культурних шарів черняхівських поселень та могильників Велика Бугаївка, Війтенки 2, Комарів, Западня та ін. (Гавритухин 2007, с. 13—14; Румянцева та ін. 2020, с. 324—351). Стінки посудин виготовлені з прозорого оливкового або безбарвного скла, а з зовнішньої сторони напаяний тонкий шар з синього/бірюзового скла. На зовнішньому шарі посудин прошліфовані дуги або невеликі овали (рис. 3: 1а та 1б). Товстостінні кубки, виготовлені з двошарового скла відомі в Європі: Піч, Журань, Оттарсхйоген (Straume 1987, S. 39—40, Taf. 10: 72). У черняхівській культурі посудини виконані в подібній техніці вперше були виділені за матеріалами могильника Велика

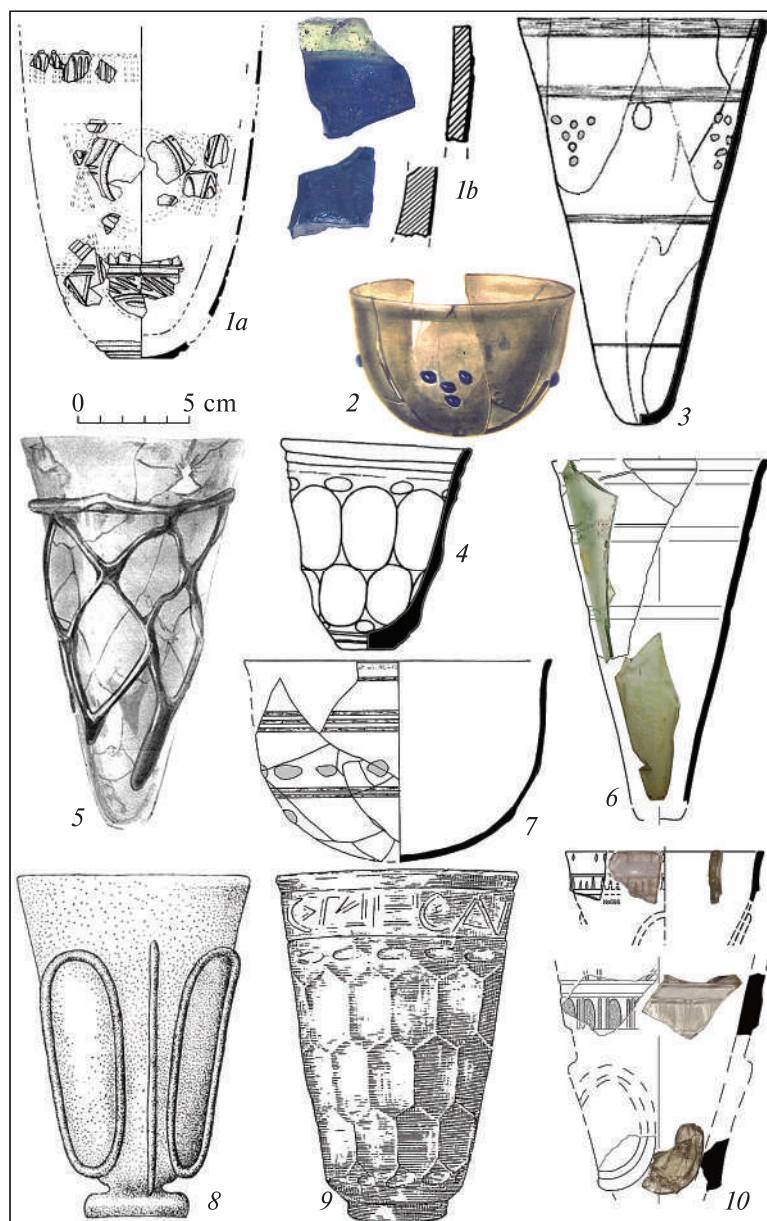

Рис. 3. Основні форми скляних посудин пізнього етапу черняхівської культури: 1а — Евебю (аналогія) (Straume 1987, Taf. 86); 1b — Велика Бугаївка (Петраускас, Шишкин 2013, табл. 35); 2 — Журавка Вільшанська / пох. 14 (Сымонович 1964, с. 8—12); 3 — Шишаки / пох. 115 (Рейда, Гейко, Сапегін 2016, с. 20—28); 4 — Шишаки / пох. 39 (Рейда, Гейко, Сапегін 2018, с. 111—120); 5 — Журавка Вільшанська / пох. 5 (Сымонович 1964, с. 8—12); 6 — Червоне 2 / пох. 30 (креслення автора); 7 — Війтенки 2 / пох. 102 (Любичев 2019, рис. 139: 4); 8 — Ранжеве / пох. 14 (Сымонович 1979, с. 93—111); 10 — Велика Бугаївка / к. ш. (Петраускас, Шишкин 2013, табл. 35)

Fig. 3. The main forms of glass vessels from the late stage of the Cherniakhiv culture: 1a — Evebó (analogy) (Straume 1987, Taf. 86); 1b — Velyka Buhaivka (Петраускас, Шишкин 2013, табл. 35); 2 — Zhuravka Vilshanska / burial No. 14 (Сымонович 1964, с. 8—12); 3 — Shyshaky / burial No. 115 (Рейда, Гейко, Сапегін 2016, с. 20—28); 4 — Shyshaky / burial No. 39 (Рейда, Гейко, Сапегін 2018, с. 111—120); 5 — Zhuravka Vilshanska / burial No. 5 (Сымонович 1964, с. 8—12); 6 — Chervone 2 / burial No. 30 (author's drawing); 7 — Viitenky 2 / burial No. 102 (Любичев 2019, рис. 139: 4); 8 — Kholmske / burial No. 51 (Гудкова, Фокеев 1984, рис. 21); 9 — Ranzheve / burial No. 14 (Сымонович 1979, с. 93—111); 10 — Velyka Buhaivka / cultural layer (Петраускас, Шишкин 2013, табл. 35)

Бугаївка (Петраускас, Пастернак 2003, с. 65—76). Найбільш близьким за технологією виготовлення, кольором скла та орнаменталією до цієї знахідки є кубок з норвезького могильника Евебю (Straume 1987, Taf. 9: 8; 86: 1, 2, 4) (рис. 2: 1а, б). Комплекс датується ступенями

D₁ та D₂ за знахідкою соліда Феодосія II (408—450 pp.) (Straume 1987, S. 80).

Tun Штрауме/IX. Товстостінні кубки конічної форми на невеликій ніжці. Зовнішня поверхня прикрашена великими медальйонами овальної форми. Посудини цього типу по-

ходять з поховань 51 в Холмському, 11 в Нагірному, культурного шару могильника Велика Бугайівка та ін. За аналогіями можуть бути синхронізовані зі ступенями D₁ та D₁/D₂ тип Нагірне-Холмське з виділеним дном (Гавритухин 1999, с. 58—59; Петраускас, Пастернак 2003, с. 65—76; Gudkova, Schultze 2017, s. 121) (рис. 3: 8, 10).

Тип Rau / Гаврилівка-35, конічні тонкостінні кубки (рис. 3: 6). Належність кубків цього типу до завершальної фази черняхівської культури не викликає сумнівів і вони діагностують ступінь D₁ (Rau 1972, Fig. 52; Гороховский 1988, с. 45—46; Kasanski, Legoux 1988, T. XVIII, Pl. IV, 56; Tejral 1997, Abb. 11). Місцезнаходження: Велика Бугайівка / пох. 93, Одая / пох. 23, Гаврилівка / пох. 35, Журавка-Ольшанська / пох. 19, Ранжее / пох. 18, Данилова Балка, Холмське / пох. 14, Червоне 2 / пох. 30 тощо.

Тип Сорокина/III, тонкостінні посудини з безбарвного прозорого скла, на яких напаяні краплі з кольорового скла. Посудини можуть мати конічну, циліндричну або сферичну форму. Декоративні напайки у вигляді крапель різних розмірів, які можуть утворювати складні композиції (рис. 2: 2, 3). На території черняхівської культури України посудини подібного типу походять з могильників Журавка-Вільшанська / пох. 14, Соснова / к.ш., Велика Бугайівка / к.ш., Воскресенське 1 / пох. 3, Шишаки / пох. 115, Війтенки 2 / пох. 102 та поселень, зокрема, Комарів (Гавритухин 2007, с. 12 і далі; Румянцева та ін. 2020, с. 324—351). Близькими до цієї групи за стилістикою в черняхівській культурі є конічні кубки декоровані накладними нитками синього скла, які є індикаторами завершальної фази її існування (Гороховский 1988, с. 45—46; Петраускас, Пастернак 2003 с. 65—76.) (рис. 3: 5). Відомі в комплексах із Журавки Вільшанської / пох. 5, Косанового / пох. 60_1962 та ін. Посудини з подібною орнаментациєю відомі на пам'ятках пізньоримського часу та доби Великого переселення народів з території Криму, Кавказу (Сорокина 1979, с. 58—59, рис. 1; Засецкая 2000, с. 209—238) та дунайсько-рейнського регіону (Böhme 1974; Tejral 1997, Abb. 3, 4, S. 331).

Деталі поясної гарнітури. Серед рис, які характерні для пряжок кінця IV — першої половини V ст. або ступенів D₁ і D₂ прийнято розрізняти кілька ознак. Частина цих пряжок відповідає серіям Д, Е та З, за Є. В. Гороховським (1988, с. 45). Пряжки з округлою рамкою можуть мати гіперпотовщену передню частину (рис. 4: 8) або майже рівний перетин корпусу

(тонкі — рис. 4: 3; масивні — рис. 4: 4). Пряжки овальні з потовщеною передньою частиною та сплюсненим язичком з випнутим майданчиком в основі (рис. 4: 1). Пряжки великих розмірів овальної форми з заліза (рис. 4: 13, 20), при цьому можливі форми з увігнутою передньою частиною, т. зв. В-подібні (рис. 4: 14). Найбільш показові для гунського часу язички пряжок. Безумовно, до цього часу належать язички колбоподібної форми. Більшість із них має високий уступ в основі і довжина язичків зазвичай виходить за межі рамки. Окремі пряжки цього часу мають прямий перехід між уступом язичка і петлею для кріплення (рис. 4: 11, 16), а також потовщену основу язичка (рис. 4: 4). Язички пряжок пізнього часу прикрашені за допомогою фасеток (рис. 4: 9), виїмок (рис. 4: 12), пасків з псевдозерні та валиків (рис. 4: 5) та ін. Додаткові ознаки, які діагностують ранньогунський час, фіксують форми обойм пряжок. Серед таких можна вказати наступні: вузької прямокутної (рис. 4: 2), трипелюсткової (рис. 4: 12) або ж витягнутої трикутної форми (рис. 4: 3, 6). Крім цього, обойми таких пряжок могли мати декоративні заклепки з широкими шляпками (рис. 4: 17, 21). Всі ці ознаки характерні для комплексів кінця IV — пер. пол. V ст. і добре синхронізуються зі ступенем D₁, а в деяких випадках і D₂ (Tejral 1997, Abb. 9: 8; 10: 7, 16, 18; 17: 11—13; Айбабин 1990, с. 27—28, рис. 22: 3—19). Унікальні типи пряжок демонструють комплекси поховання в Барахтянській Вільшанці та Привільному, які мають риси характерні для розвиненої епохи Великого переселення народів (Кравченко 1971, с. 78; Bierbrauer 1994, s. 118) (рис. 4: 10, 18).

Пряжки з перерахованими ознаками знайдені на таких пам'ятках: Гаврилівка / пох. 5, Черкаси / пох. 63, Горошевіці / пох. 4, Бугайівка / пох. 101, к. ш., Обухів-1а / к. ш., Компаніївці / пох. 69, Соснова / пох. 388, Острівець / пох. 16, Журавка / пох. 2, 5, 14, Маслово / пох. 81, Успенка / пох. 1308, 1647, Канів / пох. 10, Чернелів-Руський / пох. 186, Барахтянська Вільшанка, Привільне / пох. 26, Війтенки 2 / пох. 117, Лохвиця / пох. 8 та ін. (рис. 4).

Наконечники ременів рідкісні на пам'ятках черняхівської культури, проте два наконечника мечеподібної форми походять з Кантемирівки / курган 3 і мають аналогії в комплексах гунського часу V ст. (Олешки, Мундольсхайм, Ольвія) (Гороховский 1988а, с. 18—19) (рис. 4: 7, 15). Один наконечник балтського типу походить з поселення Ріпнів 2 і також може бути датований ступенем D₁ (рис. 4: 22).

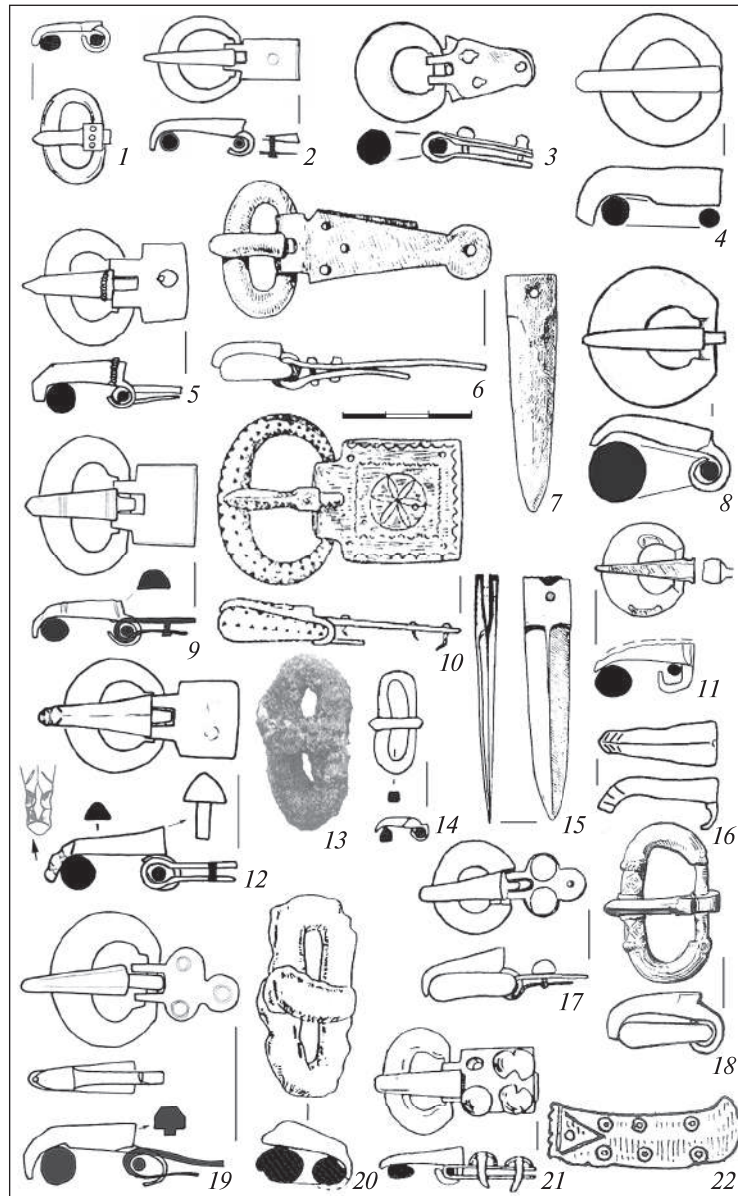

Рис. 4. Деякі типи деталей поясів пізніх пам'яток черняхівської культури: 1, 14 — Канів / к. ш. та пох. 10 (Петраускас 1998, s. 189—220); 2—4, 8 — Велика Бугаївка / пох. 101, 132, к. ш., (Петраускас, Шишкин 2013); 5 — Гаврилівка / к.ш. (Сымонович 1960, с. 192—238); 6 — Острівець / пох. 16; 7 — (Івановський, Цигилик 1995, с. 169—184); 15 — Кантемирівка / курган 1 (Обломский 2003, рис. 91, 92); 9, 19 — Косанове / пох. 3-1961 та к. ш. (Petrauskas 2003, s. 224—351); 10 — Привольне / пох. 26 (Кухаренко 1955, с. 125—152); 11 — Компаніїці / пох. 69 (Некрасова 2006, с. 87—200); 12 — Обухів 1а / к. ш. (Кравченко та ін. 2007, с. 418); 13 — Чернелів Руський / пох. 186 (Герета 2013, с. 65); 16 — Соснова / пох. 388 (Махно, Сикорский 1989, s. 249—263.); 17 — Маслово / пох. 81 (Петров 1964, с. 118—167); 18 — Вільшанка Барахтянська (Кравченко 1971, с. 75—79); 20, 21 — Успенка / пох. 1308 та 1647 (Некрасова 2006, с. 87—200); 22 — Ріпнів 2 (Баран 1981, табл. 34: 25)

Fig. 4. Some types of belts details from the Late Cherniakhiv culture sites: 1, 14 — Kaniv / cultural layer and burial No. 10 (Petrauskas 1998, S. 189—220); 2—4, 8 — Velyka Buhaiivka / burial Nos. 101, 132, cultural layer (Петраускас, Шишкин 2013); 5 — Havrylivka / cultural layer (Symonovych 1960, s. 192—238); 6 — Ostrivets / burial No. 16 (Івановський, Цигилик 1995, с. 169—184); 7, 15 — Kantemyrivka / barrow No. 1 (Обломский 2003, рис. 91, 92); 9, 19 — Kosanove / burial No. 3-1961 and cultural layer (Petrauskas 2003, S. 224—351); 10 — Pryvolne / burial No. 26 (Кухаренко 1955, с. 125—152); 11 — Kompaniitsi / burial No. 69 (Некрасова 2006, с. 87—200); 12 — Obukhiv 1a / cultural layer (Кравченко та ін. 2007, с. 418); 13 — Cherneliv Ruskyi / burial No. 186 (Герета 2013, с. 65); 16 — Sosnova / burial No. 388 (Махно, Сикорский 1989, s. 249—263.); 17 — Maslove / burial No. 81 (Петров 1964, с. 118—167); 18 — Vilshanka Barakhtianska (Кравченко 1971, с. 75—79); 20, 21 — Uspenka / burials No. 1308 and No. 1647 (Некрасова 2006, с. 87—200); 22 — Ripniv 2 (Баран 1981, табл. 34: 25)

До виробів фіналу черняхівської культури можна віднести кілька типів фібул: пластинчасті Амброз/ІБА та ІББ (Амброз 1966, с.77 і

далі), підв'язні Гороховський/БЗ (Гороховський 1988, с. 35), військового типу Петраускас/тип 4 варіант 3 (Петраускас 2010, с. 196)

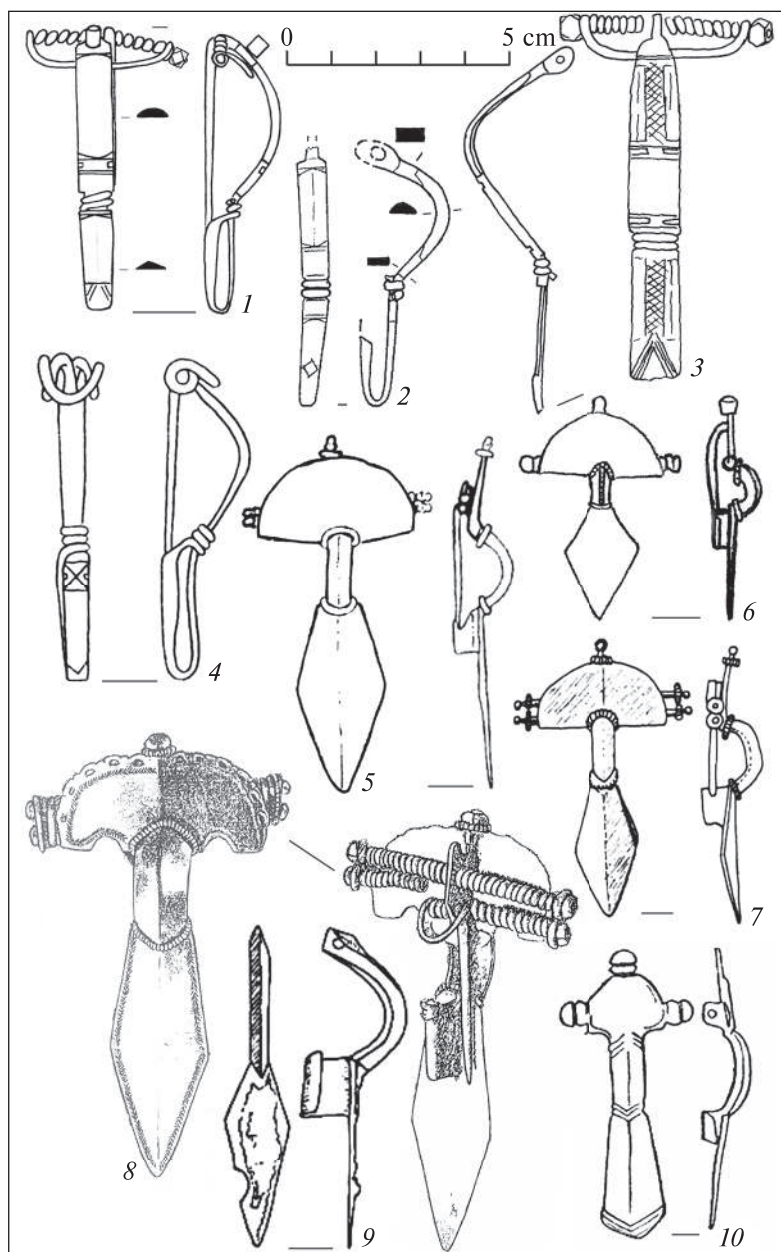

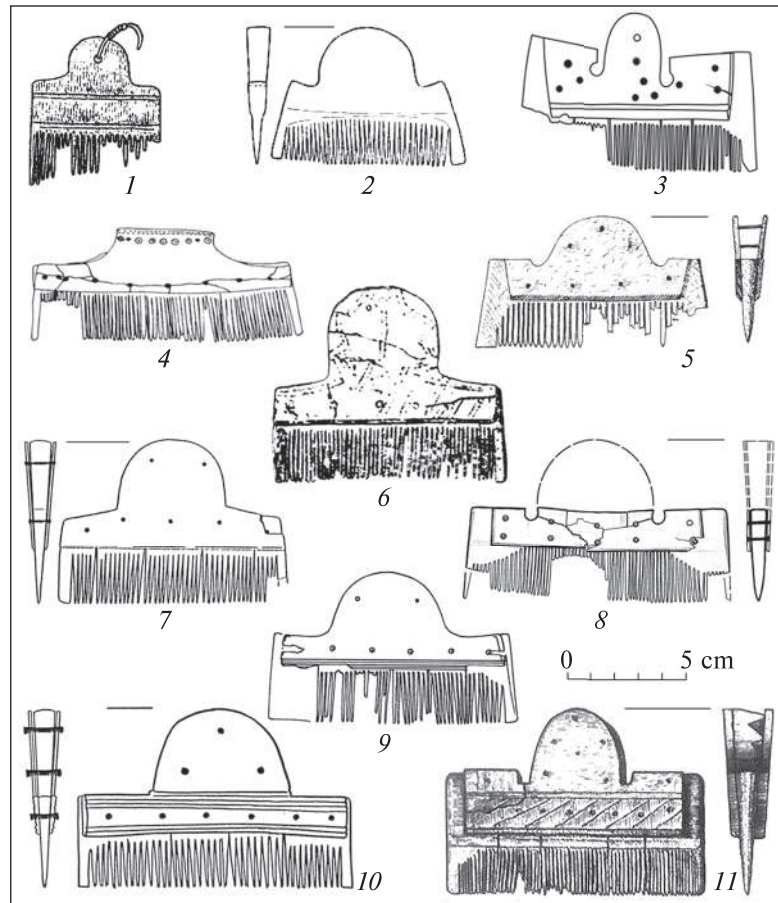
Рис. 5. Фібули пізнього етапу черняхівської культури: 1 — Косанове, к.ш. (Petrauskas 2003, s. 224—351); 2 — Велика Бугаївка / пох. 94 (Петраускас, Шишкин 2013, рис. 124); 3 — Гаврилівка / пох. 5 (Сымонович 1955, с. 282—316); 4 — Баїв / пох. (Кухаренко 1975, рис. 3); 5 — Курники / пох. 4 (Магомедов 1999, рис. 6); 6, 7 — Журавка Вільшанська / пох. 14 (Гавритухин 2007, рис. 10: 1; Гороховский 1988, № 81); 8 — Ранжеве / пох. 14 (Сымонович 1979, с. 93—111); 9 — Київ (Каргер 1948, с. 250—251); 10 — Теремці / житло 14 (Баран 2008, табл. 29: 20)

Fig. 5. Fibulae of the late stage of the Cherniakhiv culture: 1 — Kosanove, cultural layer (Petrauskas 2003, S. 224—351); 2 — Velyka Buhaiivka / burial No. 94 (Петраускас, Шишкин 2013, рис. 124); 3 — Havrylivka / burial No. 5 (Сымонович 1955, с. 282—316); 4 — Baiv / burial (Кухаренко 1975, рис. 3); 5 — Kurnyky / burial No. 4 (Магомедов 1999, рис. 6); 6, 7 — Zhuravka Vilshanska / burial No. 14 (Гавритухин 2007, рис. 10: 1; Гороховский 1988, № 81); 8 — Ranzheve / burial No. 14 (Сымонович 1979, с. 93—111); 9 — Kyiv (Каргер 1948, с. 250—251); 10 — Teremtsi / house No. 14 (Баран 2008, табл. 29: 20)

тощо. Двопластинчасті фібули з нижнім щитком у вигляді витягнутого ромба. Найбільш пізні екземпляри мають великі розміри, декоративні форми пластин, рубчасті накладки на дужці або кнопки, а також орнамент у вигляді насічок на пластинах і ін. (рис. 5: 5—8). Походять з комплексів: Ранжеве / пох. 14, Курни-

ки / пох. 26, Журавка / пох. 2, 14, 43, Маслове / пох. 71 та ін. Близьку форму, до зазначених вище, демонструє двопластинчаста фібула з черняхівського житла 14 в Теремцях, яка в цілому датується V ст. (Баран 2008) (рис. 6: 10). Серед воїнських фібул до V ст. належить фібула з вузькою ромбічною ніжкою та коротким су-

Рис. 6. Гребені пізнього етапу черняхівської культури. 1 — Київ (Каргер 1948, с. 250—25); 2 — Суми-Сад / пох. 5 (Некрасова 1985, с. 75—80); 3 — Чернелів-Руський / пох. 186 (Герета 2013, рис. 126); Війтенки 2 / пох. 117 (Любичев 2019, рис. 138: 2); 5, 7 — Успенка / пох. 137 та 1647 (Некрасова 2006, рис. 52: 2); 6 — Гаврилівка / пох. 5 (Симонович 1955, с. 282—316); 8 — Велика Бугаївка / об'єкт 2 (Петраускас, Шишкін 2013, рис. 210: 3); 9 — Воскресенське (Жаров, Терпиловський 2011, с. 166—177); 10 — Кантемирівка / курган 1 (Обломский 2003, рис. 91); 11 — Маслово (Петров 1964, рис. 6: 14)

Fig. 6. Combs of the late stage of the Chernyakhiv culture: 1 — Kyiv (Kaprep 1948, с. 250—25); 2 — Sumy-Sad / burial No. 5 (Некрасова 1985, с. 75—80); 3 — Cherneliv-Ruskyi / burial No. 186 (Герета 2013, рис. 126); Viitenky 2 / burial No. 117 (Любичев 2019, рис. 138: 2); 5, 7 — Uspenka / burials Nos. 137 and 1647 (Некрасова 2006, рис. 52: 2); 6 — Navrylivka / burial No. 5 (Сымонович 1955, с. 282—316); 8 — Velyka Buhaiivka / object No. 2 (Петраускас, Шишкін 2013, рис. 210: 3); 9 — Voskresenske (Жаров, Терпиловський 2011, с. 166—177); 10 — Kantemyrivka / barrow No. 1 (Обломский 2003, рис. 91); 11 — Maslove (Петров 1964, рис. 6: 14)

цільним приймачем з Києва (Гавритухин 2007, с. 20—22, рис. 11) (рис. 5: 9). Також до пізніх форм належать підв'язні фібули зі стрічковим корпусом великих розмірів з декоративним оздобленням — корпус прикрашається фасетками, нарізками, вибірками, кінці пружин фіксовані кубооктаедричними насадками. Знайдені в Гаврилівці / пох. 5, Косановому / к.ш., Великій Бугаївці / пох. 93 (рис. 6: 1—3). До заключних фаз черняхівської культури відносять і великі одночленні фібули, знайдені в Баєві / пох. 2 та Великій Бугаївці / пох. 156 (рис. 6: 4). Фібули згаданих типів відомі в комплексах кінця IV — пер.пол. V ст. з Танаїсу, Криму (Айбабин 1990, рис. 9), а також у старожитностях ступенів D₁ та D₂ Центральної Європи (Tejral

1997, Abb. 9: 14; 10: 12, 13; 13: 7, 8; 15: 9; 15: 5; 26: 1).

Гребені пізнього етапу черняхівської культури переважно мають тришарову конструкцію, довгі плічка та висунутий гриф, які в більшості випадків відповідають типу III, за 3. Томас. Гребені цього типу в цілому датуються IV ст., найбільш пізні початком V ст., за знахідками в Керчі та Унтерзібенбруні (Thomas 1960, S. 110; Засецкая 1979, с. 5—11, рис. 2: 64). Зараз для гребенів цього типу можливо виділяти найбільш пізні різновиди (Petrauskas 2003, S. 245). До таких ознак належать подовжені плечі, пропили між грифом і плечима, короткі бічні накладки, роздільні бічні накладки тощо (Шишкін 2002, с. 244—246) (рис. 6: 3, 5—11). Такі

форми гребенів знайдені на низці пам'яток: Кантемирівка / курган 3, Успенка / пох. 137, Гаврилівка / пох. 5, Бугаївка / об'єкт 2, Маслове / пох. 69, Воскресенське / пох. 3, Черняхів, Чернелів-Руський / пох. 186 тощо. До гунського часу також слід віднести гребені з трапецієподібною спинкою з подовженими плечима типу Війтенки 2 / пох. 117 (рис. 6: 4) та високими півколістими спинками типу Маслове / пох. 90 (Петров 1964, рис. 13: 31) та Чернелів-Руський / пох. 23 (Герета 2013, рис. 37) та ін. До цієї ж групи речей кінця IV — першої половини V ст. слід відносити одношарові гребені невеликих розмірів, декотрі з них мають отвори для підвішування (Терпиловській, Петраускас 2005, с. 58—69) (рис. 8: 1, 4, 5). Походять з комплексів поховань: Київ, Суми-Сад / пох. 5, Бугаївка / пох. 143, Черняхів та ін. Щодо датування останніх типів речей можна послатися на одношарові мініатюрні гребені знайдені на пам'ятках гунського часу з речами ступенів D₁ та D₂ на Дону (Обломский 2015, с. 58, 291—292, рис. 308).

Таким чином, короткий огляд деяких типів речей фіналу черняхівської культури дозволяє проводити паралелі між хронологічними горизонтами початку епохи Великого переселення народів Центральної Європи, а також пам'ятками кінця IV — першої половини V ст. з території Криму, Кавказу та Дону. Слід додати, що це не окремі речі, а комплекси поховань або споруд з різних регіонів черняхівської культури: Кантемирівка / курган 3, Журавка Ольшанська / пох. 2, 5, 14, Ранжеве / пох. 14, Гаврилівка / пох. 5, Горошевіці / пох. 4, Велика Бугаївка / пох. 93, 101, 132, споруда 2, Успенка / пох. 1647, Теремці / житло 14, Холмське / пох. 51, Нагірне 2 / пох. 11; Капулівка / жит. 3, Вільшанки Барахтянської, Війтенки 2 / пох. 117, Шишаки / пох. 39, 60, Лохвиця / пох. 12 та ін. (рис. 1). Практично на більшості могильників розкопаних великими площами є горизонт поховань із знахідками гунського часу. Масовість речей (комплексів і пам'яток) фіналу черняхівської культури характерних для ступеню D₁ вказує на те, що до початку V ст. немає підстав говорити про кризу культури. Значне зменшення кількості паралелей спостерігається тільки на ступені D₂. Така ситуація, на мій погляд, не дозволяє говорити про катастрофічні наслідки гунського вторгнення для культури в останній чверті IV ст. Занепад культури слід пов'язувати з більш пізнім часом. Про те, що гунські військові акції, у всякому разі, до епохи Аттіли, не були на-

стільки згубними, щоб викликати різке зникнення культури свідчать і дані поселень. Слід зазначити, що лише на окремих черняхівських поселеннях знайдено зброю гунського походження — наконечник стріли в Дмитрівці 3, гачок сагайдака в Комарові (рис. 2). На інших пам'ятках черняхівської культури немає військових речей, які б свідчили про присутність гунів (Магомедов, Левада 1996, с. 309—310, рис. 7). Матеріали трьох «бургів» черняхівської культури, на які, за логікою військового часу та географічним положенням, повинні були обрушитися гуни, не фіксують явних слідів погромів. Крім цього, верхня дата цих пам'яток дуже проблематична⁶.

Один з аргументів про «фатальність» набігів гунів полягає в тому, що на черняхівських поселеннях зафіксовані сліди руйнацій, сліди пожарищ і т. п. (Bierbrauer 1994, S. 117). Серед таких поселень на території України згадуються Іванківці (Брайчевский, Довженко 1967, с. 238—262) та Леськи (Смиленко, Брайчевский 1967, с. 35—61). Дійсно, за даними публікації матеріалів деякі споруди на поселеннях загинули у вогні. Проте час їх загибелі визначити не можна, тому що вони не містять датувальних знахідок. Сукупна дата поселень визначається досить широко в межах IV — першої половини V ст. В цьому сенсі, пошлюся на матеріали досліджень поселень басейну Дністра та Дніпра, де є більш реальні факти загибелі споруд на поселеннях від набігів гунів — Капулівка (Рутківська 1970, с. 194—216), Дмитрівка 3 (Башкатов 2010, с. 231 і далі).

Попередній аналіз хронології жител та господарчих споруд в різних регіонах вказує на те, що припинення існування житлових об'єктів на черняхівських поселеннях належить до різних хронологічних ступенів C₂, C₃ та D₁. І причина їх загибелі також різна, зокрема й від пожеж (Баран 1981; Некрасова 2006, с. 87—200; Обломский 2010, с. 144—260; Кравченко та ін. 2005 та ін.). Цей факт зайвий раз вказує на складність історичних процесів, які мали місце в черняхівській культурі. Тільки у відомій нам, завдяки письмовим свідченням, готській історії «припонтійського періоду» III — першої половини V ст. згадуються військові зіткнення зі спалеями, гепідами, аланами, антами та іншими племенами. Слід згадати і каральну акцію Ва-

⁶ Наприклад, опубліковані матеріали з Башмачки не виходять за межі середини IV ст. (Смиленко 1992). Крім цього відзначимо, що спорудження цих укріплень в часи черняхівської культури викликає сумніви (Магомедов 1987, с. 29; Левада 2006, с. 60—73).

лента на «північ від Дунаю» 367—369 рр. з метою покарання вестготів (Wolfram 1990). З якими подіями та яким періодом слід пов'язувати «сліди згарищ» на черняхівських поселеннях — справа майбутніх археологічних досліджень.

Про те, що життя на черняхівських поселеннях не припинялося і після появи гунів у Південно-Східній Європі, вказують і факти хронології пам'яток черняхівської культури. Очевидно, що і в останній чверті IV, і на початку V ст. триває нормальне функціонування могильників черняхівського типу. На черняхівських поселеннях частина об'єктів зникає в означений період, і ми не можемо виключати тут «гунського фактора», однак говорити про глобальне зникнення культури мені здається не можна.

З наведеного вище огляду деяких особливостей пізнього періоду культури випливає, що мова йде не про окремі речі, а про групу пам'яток періоду фінального розвитку культури. Ці знахідки досить впевнено синхронізуються зі ступенем D₁, тобто кінцем IV — початком V ст. Деякі з предметів мають аналогії і в більш пізній час: ступінь D₂, тобто перша половина V ст. (Вільшанка-Київ-Бугаївка-Теремці-Шишаки-Війтенки). Очевидно, що початкове зіткнення з гунами не мало настільки катастрофічних наслідків, як це заведено вважати в деяких дослідженнях. Зникнення культури слід синхронізувати з більш пізнім часом.

Пряме ототожнення черняхівської культури та остготів методологічно не правильне і призводить якщо не до спотворення, то як мінімум до «збідніння» історичної картини Південно-Східної Європи. Дійсно «маси» готів під тиском гунів і «голоду» в 370-х роках переселяються на правий берег Дунаю в пошуках притулку та їжі. Однак, частина, і не мала частина, остготів продовжує жити на колишніх місцях розселення. Варто нагадати їх успішні війни з антами і гепідами вже як васалів гунів, а також під час 40-річного періоду «безкоролівства» вже за панування гунів. Можливо, в цьому випадку слід більш уважно вивчити історичну долю пам'яток «типу Косанове» у складі черняхівської культури, які, безумовно, належать до гото-гепідського компоненту культури. Так, матеріали Середнього Подніпров'я з урахуванням загальної тенденції розвитку північно-західного компонента в черняхівській культурі дають можливість припускати, що на ступені D₁ (остання чверть IV ст.) відбувається відтік східногерманського населення на нові території (Петраускас 2018, с. 36). Хочу

звернути увагу на «слабку» насиченість черняхівських пам'яток з індикаторами ступенів D₁ та D₁/D₂ лісостепу Дністра, Південного Бугу та Дніпра⁷. Регіон, в якому етнокультурною домінантою в черняхівській культурі є пам'ятки типу «Ружичанка-Косанове», тобто східногерманська складова⁸. Цілком можливо, що саме ця частина черняхівської спільноти першою почала рух із старих місць проживання під тиском гунів або інших обставин в південному напрямку. Привертає увагу також висновок С. В. Діденка про концентрацію античних амфор кінця IV — початку V ст. у причорноморській зоні (Діденко 2018). Факт, який свідчить про продовження традиції активних торгових відносин племен черняхівської культури з пізньоантичним світом, незважаючи на присутність тут гунів.

У той же час під «ремісничою вуаллю» черняхівської культури виявилися не тільки східногерманські племена. Інші етнокультурні анклавні черняхівської культури — слов'янські (типу Черепин/Теремці-Журавка/Хлопків-Боромля), сарматські (типу Кантемірівка-Біленьке-Війтенки) — мали свою історичну долю в розвитку матеріальної культури типу Черняхів. У зв'язку з цим можна нагадати також, що за даними письмових джерел і сармати, і анти в різний час були як противниками, так і союзниками гунів.

Гуно-черняхівські відносини цілком узгоджуються з «правилами» життя кочовиків і осілого населення в Південно-Східній Європі (Плетнєва 1982). Номади не були зацікавлені у фізичному знищенні осілого населення. Для них воно було об'єктом економічної експлуатації — збір данини, раби, продукти обміну, технології та ін. Питання полягало в тому, хто буде володіти і управляти цією масою населення. Гуни вирішили його шляхом підпорядкування панівної в цьому регіоні гото-аланської верхівки. Васальний статус остготів і аланів було встановлено за часів Баламбер (370-ті роки) і завершено в 455 р. в битві при Недао.

⁷ Таку територіальну «білу пляму» в Дністро-Буго-Дніпровському Лісостепу кінця IV — першої половини V ст. фіксують карти, де картографовані окремі речі або пам'ятки фінального етапу черняхівської культури: Гавритухин 2007, рис. 8; Казанский 2011, рис. 1; Терпиловський, Петраускас 2005, рис. 7 та ін.

⁸ Географічний епіцентр колонізації Південно-Східної Європи східногерманськими племенами добре позначають основні маркери цієї етнокультурної складової черняхівської культури — довгі будинки, ліпний посуд, специфічні прикраси, деталі одягу та культові речі (Милашевський 2017).

- Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 1, с. 5-86.
- Амброз, А. К. 1966. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э. — IV в. н. э. *Свод археологических источников*, ДІ-30.
- Амброз, А. К. 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология*, 2-3.
- Аммиан Марцеллин. *История*. Пер. Ю. Кулаковского и А. Сони, 1-3, Киев, 1906-1908.
- Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура: За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу*. Київ: ІА НАНУ.
- Баран, В. Д. 2008. *Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі*. Київ: ІА НАНУ.
- Башкатов, Ю. Ю. 2010. Памятники черняховской культуры юга Среднего Поднепровья. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Германия—Сарматия*. Калининград, 2, с. 215-238.
- Брайчевский, М. Ю., Довженко, В. И. 1967. Поселение и святилище Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 139, с. 238-262.
- Гавритухин, И. О. 1999. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры. В: Левада, М. Е. (ред.). *Сто лет черняховской культуры*. Київ, с. 48-86.
- Гавритухин, И. О. 2007. Финал черняховской культуры. *Раннеславянский мир*, 9, с. 9-71.
- Герета, І. П. 2013. *Чернелево—Руський могильник*. Оіум, 3, Київ; Тернопіль.
- Гопкало, О. В. 2011. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (ред.). *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (Оіум, 1)*, Київ: ІА НАНУ, с. 66-96.
- Гопкало, О. В. 2016. Погребения культуры Черняхов-Сынтана-де-Муреш с двупластинчатыми фибулами: опыт социологического анализа группы. В: Петраускас, О. В., Гопкало, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Черняхівська культура. До 85-річчя від дня народження І. С. Винокура (Оіум, 5)*. Київ: ІА НАНУ, с. 29-40.
- Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов (Киев, 18—25 сент, 1985 г.)*. Київ, 4, с. 34-46.
- Гороховский, Е. Л. 1988а. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы. *Тез. докл. Полтавской областной научно-практической конф.* Полтава, с. 18-19.
- Гудкова, А. В., Фокеев, М. М. 1984. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Діденко, С. В. 2018. *Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
- Жаров, Г. В., Терпиловський, Р. В. 2011. Нові пам'ятки черняхівської культури у межиріччі Удаю і Сули. Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (ред.). *Черняхівська культура: матеріали досліджень (Оіум, 1)*. Київ; Луцьк: ІА НАНАУ, с. 166-177.
- Засецкая, И. П. 1979. Боспорские склепы гуннской эпохи как хронологический эталон для датирования памятников восточноевропейских степей. *Краткие сообщения Института археологии*, 158, с. 5-17.
- Засецкая, Ю. В. 1994. *Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.)*. Санкт-Петербург.
- Засецкая, И. П. 2000. О двух классификациях стеклянных сосудов с декором из напаянных капель и нитей синего стекла. *Нижевожский Археологический вестник*, 3, с. 209-238.
- Івановський, В. І., Цигилик, В. М. 1995. Черняхівський могильник поблизу с. Острівця на Івано-Франківщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 6, с. 169-184.
- Иордан. *О происхождении и деяниях гетов. "Getica"*. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Москва, 1960.
- Казанский, М. М. 2011. Радагайс и конец черняховской культуры. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (ред.). *Черняхівська культура: матеріали досліджень (Оіум, 1)*. Київ; Луцьк: ІА НАНАУ, с. 22-32.
- Каргер, М. К. 1948. К вопросу о древнейшей истории Киева. *Советская археология*, 10, с. 250-251.
- Кравченко, Н. М. 1971. Поховання V ст. н. е. з с. Вільшанки на Київщині. *Середні віки на Україні*. Київ, 1, с. 75-79.
- Кравченко, Н. М. 1987. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. В: Смирнов, С. В. (ред.). *Исследования социально-исторических проблем в археологии*, Київ: Наукова думка, с. 209-227.
- Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины*. Київ: КНТ.
- Кухаренко, Ю. В. 1955. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольное. *Советская археология*, 22, с. 125-152.
- Кухаренко, Ю. В. 1975. Баївський могильник: (За матеріалами розкопок В. П. Петрова і А. П. Каліщука). *Археологія*, 18, с. 51-61.
- Левада, М. Е. 2006. Миф о городищах черняховской культуры. *Бібліотека Vita Antiqua*, Київ, с. 60-73.
- Любичев, М. В. 2019. *Рання історія дніпро-донецької лесостепи I—V століть*. (Ostrogothica—Seri, 2). Харків: Естет Принт.
- Магомедов, Б. В. 1987. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Київ.
- Магомедов, Б. В. 1999. Черняховский могильник Курники на Южном Буге. *Stratum plus*, 4, с. 102-120.
- Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin.
- Магомедов, Б. В., Левада, М. Е. 1996. Оружие черняховской культуры. *Матеріали по археології, історії та етнографії Таврії*. Симферополь, 5, с. 304-323, 558-556.
- Махно, Е. В., Сикорский, М. И. 1989. Могильник черняховской культуры у с. Соснова на Левобережье Днепра. В: J., Gurba, A., Kokowski (ред.). *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, Lublin, 2, s. 249-263.
- Милашевський, О. С. 2017. *Північно-західний компонент черняхівської культури (за матеріалами ліпного посуду)*. Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Некрасова, Г. М. 1985. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми. *Археологія*, 50, с. 75-80.
- Некрасова, А. Н. 2006. Памятник черняховской культуры Днепровского Левобережья. *Бібліотека Vita Antiqua*, Киев, с. 87-200.
- Обломский, А. М. 2003. *Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время*. Москва.
- Обломский, А. М. 2010. Материалы поселения Журавка Ольшанская. *Раннеславянский мир*, 13, с. 144-260.
- Обломский, А. М. 2015. Хронология верхнедонских памятников середины 1 тыс. н. э. Острая Лука Дона в древности. В: Обломский, А. М. (ред.) *Археологичес-*

- кий комплекс памятников гуннского времени у с. Кси-зово (конец IV—V в.) (Раннеславянский мир, 16). Москва: ИА РАН, с. 291-295.
- Петраускас, О. В. 1998. Могильник черняховской культуры в г. Каневе-ул. Пушкина. *Studia Gothika*. Lublin, 2, S. 189-220.
- Петраускас, О. В. 2010. Фібули «військового типу» черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України). *Археологія і давня історія України*. Київ: ІА НАНУ, 2, с. 191-208.
- Петраускас, О. В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова (Oіum, 4)*. Київ: ІА НАНУ, с. 165-184.
- Петраускас, О. В. 2018. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугаївка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 22-41.
- Петраускас, О. В., Пастернак, В. В. 2003. Складні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*, 4, с. 65-76.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. (Oіum, 2). Київ: ІА НАНУ.
- Петров, В. П. 1964. Масловский могильник на р.Товмач (по материалам раскопок П. И. Смоличева и с. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 116, с. 118-167.
- Плетнёва, С. А. 1982. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. Москва.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2016. Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком. В: Петраускас, О. В., Гопкало, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Черняхівська культура. До 85-річчя від дня народження І. С. Винокура (Oіum, 5)*. Київ: ІА НАНУ, с. 20-28.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2018. Деякі хронологічні і монетні знахідки другої половини IV—V ст. з Шишацького могильника. В: Любичев, М. В., Мызгин, К. В. (ред.). *Хронология и монетные находки поздне-римского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с.Войтенки 15—17 сентября 2016 г.)* (Ostrogothica-Serie: Hefte, 3). Харьков, с. 111-120.
- Румянцева, О. С., Любичев, М. В., Петраускас, О. В., Трифонов, А. А., Ханін, Д. А., Червяковская, М. В. 2020. Цветное стекло с памятников черняховской культуры и технологические традиции провинциально-римских стеклоделов. В: М., Любичев, К. В., Мизгин (ред.). *Між Сходом та Заходом (=Inter Orientem et Occidentem)*, (Ostrogothica, 3), Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, с. 324-351.
- Рутківська, Л. М. 1970. Поселення IV—V ст. н. е. в с. Капулівка на Нижньому Дніпрі. *Археологія*, 24, с. 194-216.
- Смиленко, А. Т. 1992. *Городище Башичка III—IV в. н. э.* Київ: Наукова Думка.
- Смиленко, А. Т., Брайчевский, М. Ю. 1967. Черняховские поселения в с. Леськи близ города Черкасы. *Материалы и исследования по археологии*, 139, с. 35-61.
- Сорокина, Н. П. 1971. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья. *Советская археология*, 4, с. 85-101.
- Сымонович, Э. А. 1955. Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья. *Советская археология*, 24, с. 282-316.
- Сымонович, Э. А. 1960. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 192-238.
- Сымонович, Э. А. 1964. Стеклянные кубки из Журавки. *Краткие сообщения Института археологии*, 102, с. 8-12.
- Сымонович, Э. А. 1979. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы. В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 93-111.
- Терпиловський, Р. В., Петраускас, О. В. 2005. Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині. *Археологія*, 1, с. 58-69.
- Шишкін, Р. Г. 1999. Господарсько-екологічна модель черняхівського населення черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я). *Археологія*, 4, с. 129-139.
- Шишкин, Р. Г. 2002. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры. В: Крижицкий, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*, Київ, с. 244-246.
- Шукин, М.Б. 1979. К вопросу о верхней хронологической границе черняховской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 158, с. 17-22.
- Шукин, М.Б. 2005. *Готский путь*. Санкт-Петербург. Amm. Marc.
- Anke, B. 1995. Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jh. *Etnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 36, Berlin, S. 144-163.
- Bierbrauer, V. 1991 (1995). Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien) — zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien, *Jahrbuch Römisch-Germanisches Zentralmuseum*, 38, S. 541-592.
- Bierbrauer, V. 1994. Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.—7. Jahrhundert. *Jahrbuch des Institutes für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, 28, S. 51-171.
- Bierbrauer, V. 1999. Die ethnische Interpretation der Sintana de Mures-Černjachov-Kultur. *Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur (Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995)*, Bonn, S. 211-238.
- Böhme, H. W. 1974. Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. *Münchener Beitrag Vor- und Frühgeschichte*, 19, München.
- Gudkova, A., Schultze, E. 2017. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe II. Ein Fundplatz der Sintana de Mureș-Černjachov-Kultur an der Unteren Donau*. Archäologie in Eurasien, 35, Bonn: Habelt-Verlag.
- Iord. Get.
- Kazanski, M. 1992. Les Goths et les Huns. À propos des relations entre les Barbares sédentaires et les nomades. *Archéologie médiévale*, 22, p. 191-229.
- Kasanski, M., Legoux, R. 1988. Contribution à l'étude des tomoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: la chronologie de la culture de Černjachov récente. *Archeologie Medievale*, 18, p. 12-53.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 83, S. 224-351.
- Popa, A. 2001. *Romains ou Barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*. Basarabica, 3, Chişinău,

- Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta praehistorica et archaeologica*, 3, S. 109-214.
- Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur. *Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995*. G., Gomolka-Fuchs (Hrg.), Bonn, 1999.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.* Oslo.
- Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaunraum. *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaunraum*, Brno, S. 321-362.
- Thomas, S. 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8, S. 54-215.
- Wolfram, H. 1990. *Die Goten. Von Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München.

Надійшла 04.03.2021

О. В. Петраускас

Кандидат исторических наук, зав. отделом археологии ранних славян Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-9117-4265, oleg_petrauskas@iananu.org.ua

ЧЕРНЯХОВСКАЯ КУЛЬТУРА И ГУННЫ (по материалам археологических памятников Украины)

В статье рассматривается проблема отношений черняховской культуры и гуннов на основании анализа археологических материалов с учетом данных письменных источников. Указанные источники свидетельствуют о том, что исчезновение черняховской культуры приходится на более позднее время, чем появление гуннов в Северном Причерноморье.

Основные сведения о гуннах изложены в трудах Аммиана Марцелина и Иордана. Появление гуннов в Причерноморье приходится на конец правления Германариха (между 369—375/376 гг.), что синхронизируется с концом ступени С3 относительной хронологии варварских древностей Восточной Европы. События в истории остготов после их поражения в составе гуннского племенного союза практически не привязаны к абсолютным датам и конкретной географии. Однако важным является сообщение Иордана о том, что остготы после подчинения гуннами остались на местах прежнего проживания. Материалы черняховской культуры свидетельствуют о том, что существует многочисленная группа вещей, которые синхронизируются со ступенями D1 и D2 (около 370—450 гг.). Важно, что вещи происходят из закрытых комплексов, различных типов памятников и регионов культуры.

Правильное объяснение исчезновения культуры возможно только с учетом полиэтнического характера этого образования. Например, по данным письменных источников миграция остготов, одного из компонентов черняховской культуры, в римские провинции растянулась минимум на пол столетия. Судьба прочих компонентов культуры может быть восстановлена по данным археологических источников. Серия предметов из комплексов черняховской культуры, среди которых стеклянные кубки, пряжки, гребни, античный импорт, может быть датирована концом IV — первой половиной V вв. Территория распространения поздних памятников черняховской культуры и их этнокультурная специфика в большинстве своем связана со скифо-сарматским и раннеславянским компонентом. Не исключено, что начало отхода восточногерманского населения из лесостепной части Украины могло быть действительно связано с конфликтом между готами и гуннами. Упадок культуры являлся сложным и многофакторным процессом, в котором ведущая роль принадлежала социально-экономическим факторам.

К л ю ч е в ы е с л о в а: черняховская культура, гунны, эпоха Великого переселения народов.

Oleh V. Petrauskas

Ph.D., Head of the Early Slavic Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9117-4265, oleg_petrauskas@iananu.org.ua

CHERNYAKHIV CULTURE AND THE HUNS (Based on Archaeological Resources of Ukraine)

The article deals with the problem of relations between the Cherniakhiv culture and the Huns based on the analysis of archaeological materials and written sources. These sources indicate that the disappearance of the Cherniakhiv culture occurs at a later time than the appearance of the Huns in the Northern Black Sea Region.

Basic information about the Huns is set out in the writings of Ammianus Marcellinus and Jordan. The appearance of the Huns in the Black Sea Region falls on the end of the reign of Germanarich (between 369—375/376). This synchronizes with the end of the C3 level of the relative chronology of Eastern European barbarian antiquities. Events in the history of the Ostrogoths after their defeat and as part of the Hunnic tribal union are practically not tied to absolute dates and specific geography. Jordan writes that the Ostrogoths, after being subjugated by the Huns, remained in the places of their former residence. The Cherniakhiv culture resources indicate that there is a large group of items that are synchronized with the levels D1 and D2 (about 370—450). It is important that items come from closed complexes, different types of sites and cultural regions.

A correct explanation of the disappearance of a culture is possible only taking into account the multiethnic composition of this culture. According to written sources, the migration of the Ostrogoths, one of the components of the Cherniakhiv culture, to the Roman provinces stretched for at least half a century. The fate of other components of the culture can be reconstructed from the data of archaeological sources. There is a number of items that come from the latest Cherniakhiv culture. Glass beakers, buckles, combs, antique imports, can be dated by the end of 4th — first half of 5th centuries. The territory of distribution of the latest settlements and cemeteries of the Cherniakhiv culture and their ethnocultural specificity may be associated with the Scythian-Sarmatian and the Early Slavic components. It is possible that the beginning of the migration of the East German population from the Forest-Steppe Ukraine could really be associated with the conflict between the Goths and the Huns. The decline of the culture is a complex and multifactorial process in which socio-economic factors played a leading role.

Key words: Cherniakhiv culture, Huns, Great Migration period.

References

- Aibabin, A. I. 1990. Khronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 1, p. 5-86.
- Ambroz, A. K. 1966. Fibuly yuga Evropeiskoi chasti SSSR. II v. do n. e. - IV v. n. e. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, DI-30.
- Ambroz, A. K. 1971. Problemy rannesrednekovoi khronologii Vostochnoi Evropy. *Sovetskaia arkheologiya*, 2-3.
- Amm. Marc. Ammian Martsellin. *Istoriia*. Per. Yu. Kulakovskogo i A. Soni, 1-3, Kyiv, 1906-1908.
- Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura: Za materialamy verkhnoho Dnistra i Zakhidnoho Buhu*. Kyiv: IA NANU.
- Baran, V. D. 2008. Slovianske poselennia seredyny I tysiacholittia nashoi ery bilia sela Teremtsi na Dnistri. Kyiv: IA NANU.
- Bashkatov, Yu. Yu. 2010. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury yuga Srednego Podneprov'ia. In: Shcheglova, O. A. (ed.) *Germaniia-Sarmatiia*, 2, Kaliningrad, p. 215-238.
- Braichevskii, M. Yu., Dovzhenok, V. I. 1967. Poselenie i sviatilishhe Ivankovtsy v Srednem Podnestrove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 139, p. 238-262.
- Gavritukhin, I. O. 1999. Khronologicheskie indykatory finala cherniakhovskoi kultury. In: Levada M. E. (ed.) *Sto let cherniakhovskoi kultury*. Kyiv, p. 48-86.
- Gavritukhin, I. O. 2007. Final cherniakhovskoi kultury. *Ranneslavianskii mir*, 9, p. 9-71.
- Gereta, I. P. 2013. Chornelevo-Ruskyi mohyl'nyk. Oium, 3, Kyiv; Ternopil.
- Gopkalo, O. V. 2011. Otnositelnaia khronologiya muzhskikh pogrebenii cherniakhovskoi kultury. K postanovke problemy. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. (ed.) *Cherniakhivska kultura. Aktualni problemi doslidzhen* (Oium, 1), Kyiv: IA NANU p. 66-96.
- Gopkalo, O. V. 2016. Pogrebeniia kultury Cherniakhov-Syntana-de-Muresh s dvuplastinchatymi fibulami: opyt sotsiologicheskogo analiza gruppy. In: Petrauskas, O. V., Gopkalo, O. V., Gorbanenko, S. A. (ed.) *Cherniakhivska kultura. Do 85-richchia vid dnia narodzhennia I. S. Vinokura* (Oium, 5), Kyiv: IA NANU, p. 29-40.
- Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologiya cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov* (Kyiv, 18-25 sent. 1985 g.), Kyiv, 4, p. 34-46.
- Gorokhovskii, E. L. 1988a. Kantemirovskie kurgany na Poltavshchине i problema drevnostei rannegunnskogo perioda na yuge Vostochnoi Evropy. *Tez. dokl. Poltavskoi oblastnoi nauchno-prakticheskoi konf.* Poltava, p. 18-19.
- Gudkova, A. V., Fokeev, M. M. 1984. Zemledeltsy i kochevniki v nizoviakh Dunaia I-IV vv. n. e. Kyiv: Naukova dumka.
- Didenko, S. V. 2018. Antychnyi keramichnyi import u cherniakhivskiy kulturi na terytorii Ukrainy. *Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU*.
- Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2011. Novi pamiatky cherniakhivskoi kultury u mezhyrichchi Udaiu i Suly. *Cherniakhivska kultura. Aktualni problemy doslidzhen*. In: Petrauskas, O. V., Shyshkyn, R. H. (ed.) *Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen* (Oium, 1), Kyiv; Luts'k: IA NANU, p. 166-177.
- Zasetskaia, I. P. 1979. Bosporskie sklepy gunnskoi epokhi kak khronologicheskii etalon dlia datirovaniia pamiatnikov vostochnoevropeskikh stepei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 158, p. 5-17.
- Zasetskaia, Yu. V. 1994. *Kultura kochevnikov Yuzhnorusskikh stepei v gunnskuyu epokhu (konets IV-V vv.)*. Sankt-Peterburg.
- Zasetskaia, I. P. 2000. O dvukh klassifikatsiiakh stekliannykh sosudov s dekorom iz napaianykh kapel i nitei sinego stekla. *Nizhnevolzhskii Arkheologicheskii vestnik*, 3, p. 209-238.
- Ivanovskii, V. I., Tsyhylyk, V. M. 1995. Cherniakhivskiy mohyl'nyk poblyzu s. Ostrivets na Ivano-Frankivshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia ta Volyni*, 6, p. 169-184.
- Iord. Get. Iordan. *O proiskhozhdenii i deyaniiakh getov. "Getica"*. Vstupitel'naya statya, perevod, kommentarii E. Ch. Skrzhinskoi. Moskva, 1960.
- Kazanskii, M. M. 2011. Radagais i konets cherniakhovskoi kultury. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. (ed.) *Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen* (Oium, 1), Kyiv; Luts'k, 1, p. 22-32.
- Karger, M. K. 1948. K voprosu o drevneishei istorii Kieva. *Sovetskaia arkheologiya*, 10, p. 250-251.
- Kravchenko, N. M. 1971. Pokhovannia V st. n. e. z s. Vilshanky na Kyivshchyni. *Seredni viki na Ukraini*, 1, Kyiv, p. 75-79.
- Kravchenko, N. M. 1987. O metodike sotsiologicheskogo analiza pogrebal'nogo obriada cherniakhovskoi kultury. In: Smirnov, S. V. (ed.) *Issledovaniia sotsialno-istoricheskikh problem v arkheologii*, Kyiv: Naukova dumka, p. 209-227.
- Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Petrauskas, A. V. 2007. Pamiatniki arkheologii pozdnerimskogo vremeni Pravoberezhnoi Kievshchiny. Kyiv: KNT.

- Kukhareno, Yu. V. 1955. Poselenie i mogilnik polei pogrebenii v s. Privolnoe. *Sovetskaia arkheologiya*, 22, p. 125-152.
- Kukhareno, Yu. V. 1975. Baivskiy mohyl'nyk: (Za materialamy rozkopok V. P. Petrova i A. P. Kalishchuka). *Arheologia*, 18, p. 51-61.
- Levada, M. E. 2006. Mif o gorodishchakh cherniakhovskoi kultury. *Biblioteka Vita Antiqua*. Kyiv, p. 60-73.
- Lyubichev, M. V. 2019. *Ranniaia istoriia dnepro-donetskoii lesostepi I-V vekov*. (Ostrogothica-Seri, 2). Kharkov: Estet Print.
- Magomedov, B. V. 1987. *Cherniakhovskaia kultura Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv.
- Magomedov, B. V. 1999. Cherniakhovskii mogilnik Kurniki na Yuzhnom Buge. *Stratum plus*, 4, p. 102-120.
- Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin.
- Magomedov, B. V., Levada, M. E. 1996. Oruzhie cherniakhovskoi kultury. *Materaly po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 5, Simferopol, p. 304-323, 558-556.
- Makhno, E. V., Sikorskii, M. I. 1989. Mogilnik cherniakhovskoi kultury u s. Sosnova na Levoberezhie Dnepra. In: I., Gurba, A., Kokowski (ed.). *Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim*, Lublin, 2, p. 249-263.
- Mylashevskiy, O. S. 2017. *Pivnichno-zakhidnyi komponent cherniakhivskoi kultury (za materialamy lipnoho posudu)*. Dysertatsiia k. i. n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Nekrasova, H. M. 1985. Okhoronni rozkopky cherniakhivskoho mohyl'nyka poblyzu m. Sumy. *Arheologia*, 50, p. 75-80.
- Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatnik cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. *Biblioteka Vita Antiqua*, Kyiv, p. 87-200.
- Oblomskii, A. M. 2003. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie v pozdnnerimskoe i gunnskoe vremia*. Moskva.
- Oblomskii, A. M. 2010. Materialy poseleniia Zhuravka Olshanskaia. *Rannoslavianskii mir*, 13, p. 144-260.
- Oblomskii, A. M. 2015. Khronologiiia verkhnedonskikh pamiatnikov serediny 1 tys. n. e. Ostraia Luka Dona v drevnosti. In: Oblomskii, A. M. (ed.) *Arkheologicheskii kompleks pamiatnikov gunnskogo vremeni u s. Kiszovo (konets IV-Vv.)* (Rannoslavianskii mir, 16). Moskva: IA RAN, p. 291-295.
- Petraskas, O. V. 1998. Mogilnik cherniakhovskoi kultury v g. Kaneve, ul. Pushkina. *Studia Gothika*, 2, Lublin, p. 189-220.
- Petraskas, O. V. 2010. Fibuly voinskoho typu cherniakhivskoi kultury (za materialamy pamiatok Ukrainy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, Kyiv: Instytut arkheolohii, p. 191-208.
- Petraskas, O. V. 2014. Deiaki pidsumky doslidzhen kompleksu pamiatok piznorymskoho chasu bilia s. Komariv. In: Petraskas, O. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narozhdeniia V. P. Petrova* (Oium, 4). Kyiv: IA NANU, p. 165-184.
- Petraskas, O. V. 2018. Mohyl'nyk ta poselennia cherniakhivskoi kultury Velyka Buhaivka v systemi starozhytnosti Serednoho Podniprov'ia. *Arheologia*, 2, p. 22-41.
- Petraskas, O. V., Pasternak, V. V. 2003. Skliani posudyny mohyl'nyka cherniakhivskoi kultury Velyka Buhaivka v Serednomu Podniprov'ii. *Arheologia*, 4, p. 65-76.
- Petraskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik)*. (Oium, 2), Kyiv: IA NANU.
- Petrov, V. P. 1964. Maslovskii mogilnik na r. Tovmach (po materialam raskopok P. I. Smolicheva i S. S. Gamchenko v 1926, 1928 i 1929 gg.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 116, p. 118-167.
- Pletnyova, S. A. 1982. *Kochevniki srednevekovia. Poiski istoricheskikh zakonomernosti*. Moskva.
- Rumiantseva, O. S., Lyubichev, M. V., Petraskas, O. V., Trifonov, A. A., Khanin, D. A., Cherviakovskaia, M. V. 2020. Tsvetnoe steklo s pamiatnikov cherniakhovskoi kultury i tekhnologicheskii traditsii provintsialno-rimskikh steklodolov. In: M., Lyubichev, K. V., Mizgin (ed.). *Mizh Skhodom ta Zakhodom (= Inter Orientem et Occidentem)*, (Ostrogothica, 3), Kharkiv: KHNU im. V. N. Karazina, p. 324-351.
- Rutkivska, L. M. 1970. Poselennia IV-V st. n. e. v s. Kapulivka na Nyzhnomu Dnipro. *Arheologia*, 24, p. 194-216.
- Smilenko, A. T. 1992. *Gorodishhe Bashmachka III-IV v. n. e.* Kyiv: Naukova Dumka.
- Smilenko, A. T., Braichevskii, M. Yu. 1967. Cherniakhovskie poseleniia v s. Leski bliz goroda Cherkassy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 139, p. 35-61.
- Sorokina, N. P. 1971. O stekliannykh sosudakh s kapliami siniego stekla iz Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 85-101.
- Symonovich, E. A. 1955. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Stepnogo Podneprov'ia. *Sovetskaia arkheologiya*, 24, p. 282-316.
- Symonovich, E. A. 1960. Raskopki mogilnika u Ovcharni sovkhoha Pridneprovskogo na Nizhnem Dnepre. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 82, p. 192-238.
- Symonovich, E. A. 1964. Stekliannye kubki iz Zhuravki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 102, p. 8-12.
- Symonovich, E. A. 1979. Koblevskii i Ranzhevskii mogilniki okolo g. Odessy. In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 93-111.
- Terpylovskiy, R. V., Petraskas, O. V. 2005. Cherniakhivski pokhovannia mohyl'nyka Didiv Shpyl na Kanivshchyni. *Arheologia*, 1, p. 58-69.
- Shyshkin, R. H. 1999. Hospodarsko-ekolohichna model cherniakhivskoho naselennia cherniakhivskoi kultury (za materialamy Serednoho Podniprov'ia). *Arheologia*, 4, p. 129-139.
- Shishkin, R. G. 2002. Khronologicheskii priznaki trekhslonnykh grebnei cherniakhovskoi kultury. In: Krizhitskii, S. D. (ed.). *Suchasni problemi arkheologii*. Kyiv, p. 244-246.
- Shhukin, M. B. 1979. K voprosu o verkhnei khronologicheskoi granitse cherniakhovskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 158, p. 17-22.
- Shhukin, M. B. 2005. *Gotskii put*. Sankt-Peterburg.
- Anke, B. 1995. Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jh. *Etnographisch-Arch ologische Zeitschrift*, 36, Berlin, S. 144-163.

- Bierbrauer, V. 1991 (1995). Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien) - zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien, *Jahrbuch Römisch-Germanisches Zentralmuseum*, 38, S. 541-592.
- Bierbrauer, V. 1994. Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert. *Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, 28, S. 51-171.
- Bierbrauer, V. 1999. Die ethnische Interpretation der Sintana de Mures-Černjachov-Kultur. *Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur (Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995)*, Bonn, S. 211-238.
- Böhme, H. W. 1974. Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. *Münchener Beitrag Vor- und Frühgeschichte*, 19, München.
- Gudkova, A., Schultze, E. 2017. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe II. Ein Fundplatz der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur an der Unteren Donau*. Archäologie in Eurasien, 35, Bonn: Habelt-Verlag.
- Kazanski, M. 1992. Les Goths et les Huns. À propos des relations entre les Barbares sédentaires et les nomades. *Archéologie médiévale*, 22, p. 191-229.
- Kasanski, M., Legoukh, R. 1988. Contribution à l'étude des toponymes archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: la chronologie de la culture de Černjachov récente. *Archeologie Médiévale*, 18, p. 12-53.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka - eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 83, S. 224-351.
- Popa, A. 2001. *Romains ou Barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*. Basarabica, 3, Chișinău.
- Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta praehistorica et archaeologica*, 3, S. 109-214.
- Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995*. G. Gomolka-Fuchs (Hrsg.), Bonn, 1999.
- Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaunraum. *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaunraum*, Brno, S. 321-362.
- Thomas, S. 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8, S. 54-215.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Oslo.
- Wolfram, H. 1990. *Die Goten. Von Anfangen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München.

О. В. Гопкало *

ПРИНОШЕННЯ ОДЯГУ В ІНГУМАЦІЯХ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ–СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

У низці інгумацій культури Черняхів–Синтана-де-Муреш предмети одягу та взуття (?) знайдені окремо від кістяка, поблизу нього або у заповненні могили. Досі, згідно з класифікацією поховального інвентарю за його функціональним призначенням, до «приношень» — суспільного внеску до похорону — дослідники зараховували лише м'ясну їжу та посуд, одяг вважався таким, що належав до особистих речей померлого. Укладаючи в могилу додатковий предмет або комплект одягу чи взуття, родичі або/та члени общини могли керуватися наміром забезпечити небіжчика необхідними речами або, навпаки, позбутися його особистих речей.

К л ю ч о в і с л о в а: культура Черняхів–Синтана-де-Муреш, поховальний обряд, додатковий предмет або комплект одягу, взуття, світогляд.

Поховальний або похоронний обряд, поховально-поминальна обрядність, поховальний культ, згідно з визначенням, прийнятим в етнології, — це комплекс уявлень та дій, що містить норми поведінки з помираючими, померлими, засновані на уявленнях про смерть, посмертне існування або перевтіленні душ і духів померлих, про загробний світ. Поховальний культ являє собою систему поглядів та ритуальних практик, що дає змогу вважати його особливою формою релігії. Центральне місце у поховальному культі займає поховальний обряд, який належить до серії обрядів життєвого циклу та відображає перехід людини з одного стану (життя на землі) в інший (життя у потойбічному світі). Виділяють три етапи поховального обряду: до поховання, поховання, після поховання. Перший, підготовчий етап у більшості культів передбачає обмивання тіла, вдягання у новий або спеціальний одяг. В архайчних суспільствах простежуються дві протилежні тенденції: зберегти тіло та позбутися його. Прийоми поводження з тілом померлого та способи поховання наймовірно різнома-

нітні. Велике значення має сам похорон: його проведення, вибір місця поховання, орієнтація, поминальні дари та жертви. До них входять речі, які можуть знадобитися померлому на тому світі, а також ті, якими він користувався при житті. З одного боку, упорядники похорону керуються наміром забезпечити померлого необхідними речами, з іншого — позбутися предметів, якими він користувався при житті. Ритуали завершального етапу поховального обряду також надзвичайно різноманітні. Шанування померлих є основною ідеєю культу предків (Грачева 1993).

В археології поховальний обряд постає у вигляді матеріалізованих залишків ритуальних дій. Фактично археолог має інформацію про місце могили на кладовищі, її характер, поховальний інвентар, що відображає як сам похорон, так і його підготовчий та завершальний етапи.

Поховальний обряд культури Черняхів–Синтана-де-Муреш (далі ЧСМ) висвітлений в літературі досить повно (Баран 1981, с. 62–74; Сымонович, Кравченко 1983; Никитина 1985; Магомедов 2001, с. 27–35; Петраускас 2002, с. 40–42; 2003; 2009; 2014; Petrauskas 2003, S. 224–351).

Соціологічний аналіз групи інгумацій орієнтованих на північ належить Н. М. Кравченко (1987). За запропонованою нею класифікацією, черняхівський поховальний інвентар за його функціональним призначенням складався із предметів чотирьох різновидів: А — «приношень» (керамічного та скляного посуду); Б — речей особистого використання (одягу, предметів гігієни); В — предметів, пов'язаних зі заняттями; Г — навмисно розбитих, пошкоджених або таких, що мають сліди перебування у вогні — тризни (Кравченко 1987, с. 211–213). «Приношення», за Н. М. Кравченко, відображають «відчужувану частку громадських матеріальних благ, регульовану представниками громади» (Кравченко 1987, с. 211). Одяг поряд з іншими предметами особистого користування вважався таким, що належав до осо-

* ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-3611-2800, horkalo@gmail.com

бистих речей померлого. Він не розглядався в якості самостійної соціологічної ознаки, а лише у сукупності з ознаками різновиду А — «посудинами-«приношеннями» (Кравченко 1987, с. 212). Результатом роботи є визначені археолого-соціологічні типи, що розрізняються за кількістю предметів різновиду А — «посудин-приношень».

Пізніше дослідження соціальної структури черняхівського суспільства, проведене на основі інгумацій, орієнтованих на північ (Гопкало 2016), дозволило перевірити та уточнити деякі твердження щодо соціологічної інформативності ознак поховального інвентарю (Кравченко 1987, с. 212, 213). Встановлено, наприклад, що ознаки різновиду А: «посудини-«приношення» перебувають у стійкому взаємозв'язку з «м'ясною їжею» — ознакою, яка взагалі не потрапила до переліку у роботі Н. М. Кравченко (Гопкало 2016, с. 77).

Відсутність «приношень», за винятком скляних келихів, та «м'ясної їжі» в обрядовій групі інгумацій, орієнтованих на захід, має означати відмову «черняхівців» від частини поховального ритуалу, пов'язаної з громадським внеском. Скляні келихи, ймовірно, належали не до розряду «приношень», а до розряду особистих речей. Скляний келих міг належати людині як особисте майно, отримане внаслідок купівлі, обміну, в дар, а також, враховуючи знахідки скляних келихів у похованнях дітей у віці *infantilis I*¹ і *infantilis II*² найвищого соціального рангу, за приналежністю до знатного або заможного роду (Гопкало 2016, табл. 5: 3).

Аксесуари костюма виявлені в 53 % інгумацій, орієнтованих на північ, а предмети гігієни в 23 %. Твердження про те, що аксесуари костюма, будучи особистою власністю похованого, не відображали його суспільний статус (Кравченко 1987, с. 212), видається дискусійним.

Предмети домашнього виробництва супроводжували 17,4 % могил. Їх частка зростає в залежності від кількості «приношень». Нерідкі випадки, коли у поховання клали два та більше комплектів таких речей, наприклад, прясел³. Найбільша їх частка серед поховань найвищого соціального рангу.

У цій роботі розглянемо одну з особливостей поховального обряду культури Черняхів—Синтана-де-Муреш, яка досі не отримала ви-

черпного пояснення, а саме — укладання до могили додаткових предметів або комплектів одягу, взуття. Раніше висловлювалося припущення про те, що наявність декількох комплектів аксесуарів костюма, подвоєння або потроєння стандартної кількості предметів домашнього виробництва є самостійним соціологічним показником (Гопкало 2016, с. 77, 78). Трохи уточнімо формулювання цього твердження — укладання додаткового предмету або комплекту одягу, або взуття є ознакою високого соціального статусу. Перевіримо цю гіпотезу.

Систематичне дослідження костюма носіїв культури Черняхів—Синтана-де-Муреш дозволило встановити, що в низці випадків предмети одягу та взуття знайдено окремо від кістяка, поблизу нього або у заповненні могильної ями (Гопкало 2019, с. 7). Так знайдено одяг з фібулою⁴, парою фібул⁵ та, імовірно, взуття⁶ (описи поховань подано у Додатку).

Одяг з фібулою, очевидно, плащ, клали у могили чоловіків (№№ 3, 7 Додатку⁷); з двома фібулами, на зразок римської столи, — у могили жінок різного віку (№№ 1, 2, 4, 6, 9). Зокрема, комплекси, що супроводжувалися фаховими статево-віковими визначеннями, належали дівчинці-підлітку, жінкам у віці *adultus* та *maturus*. Нарешті, якийсь предмет одягу, його аксесуар (торбу) або взуттєву пару турботливі родичі поклали до узголів'я жінки похилого віку (№ 8).

Поховання, що містили додатковий предмет або комплект одягу, або взуття, належать до фаз черняхівської культури, починаючи від «косанівської», за Є. Л. Гороховським, що приблизно відповідає другій та третій чвертям IV ст. (Гороховський 1988, с. 44—46). Жіночі поховання супроводжуються прогнутими підв'язними фібулами варіанта БЗ, за Є. Л. Гороховським (Гороховський 1988а, с. 225—227)⁸, та ранніми модифікаціями двопластинчастих фібул⁹ (Gavritukhin 2002, р. 119). Очевидно, що т. зв. готський етнографічний костюм — жіночий костюм з парою срібних двопластинчастих фібул тільки-но почав формуватися. У похованні Рідний Край 3 двопластинчасті фібули

¹ Міхелешень 317; Синтана-де-Муреш 27; Тиргшор 195.

² Бирлад—Валя-Сяке 541 і Міхелешень 123.

³ Ружичанка 19; Бережанка 5; Денчень 371, Міхелешень 149; Романківці 8.

⁴ Ізвоаре Х, Міхелешень 376.

⁵ Боромля 4, Городок Миколаївка М, ІнDEPENDЕНЦА 13, Міоркань 74, Рідний Край 3.

⁶ Міхелешень 410.

⁷ Тут і далі №№ за Додатком.

⁸ Городок Миколаївка М.

⁹ Рідний Край 3, Боромля 4.

виготовлені з бронзи, а одяг з ними покладений поруч. Так само, окремо від небіжчиці, розміщувався одяг у Боромлі.

Одним із можливих пояснень укладання предметів одягу до могили є намагання упорядників похорону, щоби поховальний одяг відповідав сезону. Так, принаймні, можна пояснити укладання плащів до чоловічих могил за умови, якби поховання здійснювалися в теплу пору року.

Застосувавши цю логіку до жіночих могил — отримаємо наступний висновок щодо сезонних відмінностей у жіночому костюмі. Принаймні в одному випадку (№ 5) поблизу небіжчиці покладений одяг з фібулою (плащ?). Найчастіше як «приношення» виступає одяг з двома фібулами, ймовірно, на зразок римської столи. У двох з п'яти поховань небіжчиці вдягнені в одяг з двома фібулами і такий самий одяг покладено до могили додатково (№№ 2, 6). У трьох інших комплексах жінок поховано в якомусь одязі, з'єднаному фібулою на правому плечі та підперезаному шкіряним ремнем з пряжкою (№ 4); підперезаному шкіряним поясом з пряжкою (№ 1); та, судячи за положенням дископодібної рогової підвіски між колінами, текстильним поясом (№ 9). Можна припустити, що жінки без двофібульного вбрання поховані вдягненими у теплий зимовий одяг — шкіряний або хутряний.

Імовірно, жіночий двофібульний одяг був різним за призначенням (поховальний, весільний), за кольором тощо. На жаль, за типами фібул, однозначно це визначити неможливо. Поховання в Миколаївці, за даними М. Еберта, супроводжували дві пари «однакових» (однотипних?) фібул. У похованні Міоркань 74 типи фібул, що скріплювали одяг, у який була вдягнена небіжчиця та покладений ззовні, трохи відрізнялися: на додатковому одязі прогнуті підв'язні фібули ширші та краще декоровані.

Окремої уваги заслуговує комплекс Міхелешень 410, де в узголів'ї жінки похилого віку знайдено дві залізні пряжки від одягу, торби або взуття. Знахідки маленьких пряжок, знайдені найчастіше поблизу гомілок похованих, інтерпретуються як такі, що походять від взуття з ремінцями. Вони траплялися в низці поховань культури Черняхів—Синтана-де-Муреш¹⁰. Поховання з Міхелешень демонструє виняток із правил, оскільки дещо незвичним є положення знахідки. Можна припустити, що не-

біжчиця має взуття на ногах, а ще одну, додаткову, пару їй покладено в узголів'я. На жаль, для підтвердження цього припущення немає жодного доказу. Втім, приклади, коли до могили потрапляли дві пари взуття, відомі з літератури. Так, у жіночому похованні VI ст. під хорами Кьольнського собору було знайдено дві пари взуття. Одна з них входила до поховального вбрання, а інша зберігалася в спеціальній скринці (Оятева 1971, с. 111). Імовірно пояснення такої ситуації надало всесвітньовідоме Осебергське поховання початку IX ст., в якому два жіночі кістяки супроводжували три пари взуття: дві з них були зшиті по одній колодці, а третя — по іншій (Оятева 1971, с. 112). Саме дослідження взуття істотним чином вплинуло на встановлення осіб похованих жінок¹¹.

У чоловічих похованнях культури Черняхів—Синтана-де-Муреш найвищого соціального рангу траплялися остроги, знайдені біля кісток ніг, як в Рудці, або окремо, як в похованні Одая 23. За Г. Ф. Нікітіною, в Одаї остроги знайдені біля правої гомілки. Вони зберігалися у шкіряному мішечку: фрагменти шкіри простежені зверху острог. Їх розташування свідчить про те, що вони не були прикріплені до взуття (Никитина 1996, с. 16). На острогах виявлено клаптики тканини з волокна рослинного походження (Камелина, Биркіна, Мамонова 2017, с. 254), яке, як припускала Г. Ф. Нікітіна, призначалося для амортизації шкіряного ремінця, за допомогою якого остроги кріпилися до взуття (Никитина 2008, с. 88). У будь-якому разі, остроги актуальні тільки за наявності взуття.

¹¹ Під курганом, що знаходився у парку норвезької столиці — м. Осло на початку XX ст., знайдено каркас дерев'яного корабля, в одній із камер якого розташовувалося вшент пограбоване й зруйноване поховання із залишками багатого інвентарю (приношення коней та собак, візок, санчата, ліжко, побутове начиння, ткацькі верстати з різьбленням та розписом). Від похованих залишилися два черепи, нечисленні кістки та шкіряні вироби, зокрема взуття від трьох пар. Кісткові рештки належали жінкам 40—50 років та 18—20 років. Було висунуто припущення, що старша жінка — франкська королева Оса. Детальне вивчення взуття показало, що воно було зроблене за двома зразками. Одна з пар зберігалася у берестяній скриньці. Вона відповідала взуттю, яке було характерним для роду короля Гудреда Мисливця — конунга Вестфолда. Перехід жінки до роду чоловіка пов'язаний зі шлюбним обрядом, за яким чоловік сплачує викуп батькам майбутньої дружини. Король Гудред викрав Осу — за законом вона була йому не законною дружиною, а наложницею. Тому жінка була похована у взутті свого власного роду. Пара взуття, що зберігалася у скриньці, належала до родового взуття її чоловіка і засвідчувала її фактичне королівське становище (Оятева 1975).

¹⁰ Гаврилівка 5, Кантемирівка, кург.1, Боанча 6, Лецкань 23, 44.

Отже, очевидно, у чоловіків існувало взуття принаймні двох типів: пристосоване для верхової їзди, під остроги; і таке, що мало застібватися пряжкою. У жінок, імовірно, взуття з ремінцями мало пряжки. За наявними даними, не вдається відповісти на два запитання: чи було взуття, покладене в узголів'я жінки, єдиною парою взуття в похованні і чому для нього обрали саме це місце. На відміну від чоловічих поховань, де знахідка взуття є ознакою високого соціального рангу небіжчика (Bierbrauer 1989), соціальний статус жінок, в похованнях яких знайдено взуття, не такий однозначний.

Поховання, де зафіксовано додаткові предмети або комплекти одягу належать переважно до 3 та 3 «а» археолого-соціологічних типів, за Н. М. Кравченко — найвищого соціального рангу за критерієм кількості посудин-«приношень» (№№ 1, 3, 6, 7, 9). Три поховання складають виняток (№№ 2, 4, 5). Одне з них західноорієнтоване (№ 5). Як відомо, у цій групі інгумацій посудини-«приношення» часто взагалі відсутні. Друге здійснене у склепі-катакомбі (№ 2). За формальними ознаками, воно не відповідає похованням високого соціального рангу, але спорудження могили складної конструкції потребувало багато людської праці та займало багато часу. Серед трьох посудин, які супроводжували це поховання, була амфора — знахідка неординарна для поховань культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. Окрім того, варто враховувати специфіку Миколаївського могильника — пізньоскіфського некрополя, пізні поховання якого належать до черняхівської культури Північного Причорномор'я¹² (Гей 1987). Трансформація культури пізніх скіфів на Нижньому Дніпрі, зокрема зміна поховального обряду, пояснювалася або повною зміною населення, або подальшою сарматизацією пізніх скіфів (Гей 1987, с. 66).

Третє поховання, яке не потрапило до переліку «заможних» (№ 4) містило п'ять посудин і належить до 2 археолого-соціологічного типу, за Н. М. Кравченко. Воно супроводжувалося м'ясною їжею та бронзовими ювелірними виробами. Відтак, його соціально-майнова позиція за декількома ознаками визначається як невисока. Разом з тим, воно супроводжува-

лося додатковим предметом одягу, скинутим в могилу¹³.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що в поховальному обряді культури ЧСМ існував звичай укладання в могилу додаткового предмету або комплексу одягу. Цей звичай зафіксований у могилах приблизно з другої третини IV ст. і більш пізніх. Дійсно переважно такі випадки зафіксовані у похованнях найвищого рангу за критерієм кількості посудин-«приношень». Утім, трапляються і бідніші поховання, наприклад, Інтенденца 13. Особливої уваги заслуговує питання про черняхівське взуття і наявні уявлення та вірування щодо взуття.

Каталог інгумацій культури ЧСМ з «приношенням» одягу та взуття

1. Боромя 4. Трупопокладення орієнтоване на північний захід. Жінка *maturus* (45–55 років). Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Фібули в заповненні ями, пряжка на поясі, намисто біля шиї. Інвентар: дев'ять посудин, пара срібних фібул, бронзова пряжка, намисто, роговий гребінь (Некрасова 2006, с. 89).

2. Городок Миколаївка М. Трупопокладення орієнтоване на північний захід, в катакомбі. *Infantilis II*. Пара фібул на плечах, пара — в заповненні могили, підвіски із мушель між колінами. Інвентар: три посудини, зокрема амфора, чотири бронзові фібули, намисто, чотири підвіски з мушель молюсків, підвіска-«відерце», бронзовий ключ, прясло (Ebert 1913, S. 90–93).

3. Ізвоаре Х. Трупопокладення орієнтоване на північ. Кістяк поганої збереженості: відсутні тазові кістки, кістки рук і, частково, ребра. На місці череп, ребра, кістки ніг. Фібула біля лівого коліна ззовні, на 20 см вище долівки могили; із пари пряжок, одна біля лівої стегнової кістки зсередини, інша біля правого стегна ззовні, між стегновими кістками третя пряжка іншого типу, ніж попередні, наконечник пояса та бронзовий ніж, біля лівого стегна ззовні поясне кільце з обоймою; на правій ключиці відерцеподібна підвіска і намистина, ще одна намистина під потилицею. Інвентар: 13 посудин, скляний графин, бронзова фібула, три пряжки, дві із яких парні, поясне кільце, наконечник пояса, деталь пояса, бронзовий ніж, дві намистини, підвіска. Фібула Т-подібна з цибулеподібними кнопками (Alexianu, Ellis 1987).

¹² Усього в Миколаївці налічується вісім могил пізньоримського часу, що складає третину від загальної кількості поховань з датувальними речами. П'ять з них розкопані М. Ебертом. Із розкопок Е. О. Симоновича походить три могили (20, 195 та, імовірно, 110) (Гей 1987, с. 64).

¹³ У публікації комплексу між текстом та рисунком є невідповідність. В описанні могили вказано, що одна фібула знайдена на правому плечі, а пряжка на грудях ліворуч (Mitrea, Preda 1966, р. 50, 51). На плані поховання (Mitrea, Preda 1966, fig. 120) під літерою «а» зазначені пряжки і їх на плані зображено дві: на грудях ліворуч, що збігається з описом, та біля правої кисті, про що у тексті жодного слова немає. На наступних ілюстраціях подані фото посудин та рисунки знахідок, на яких зображено три фібули та пряжку (Mitrea, Preda 1966, fig. 121, 122).

4. Індивідуальний 13. Труполоклення орієнтоване на північ. Жінка *adultus*. Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Фібула на правому плечі, ще дві — в заповненні могильної ями, пряжка на грудях ліворуч. Інвентар: п'ять посудин, три бронзові фібули, бронзова пряжка, роговий гребінь, глиняне прясло, залізний ніж (Mitrea, Preda 1966, p. 50, 51).

5. Косанове 1961-22 (№ 37). Труполоклення орієнтоване на захід. Дорослий. Кістяк лежить на спині, права рука зігнута, ліва рука витягнута вздовж тулуба, ноги витягнуті. Намисто знайдено біля шиї, дві фібули на плечах, третя біля ніг. Інвентар: посудина «приношення» (глек), скляний келих, три фібули: одна бронзова, дві срібні, намисто (Petrauskas 2003, S. 317, 318, Abb. 44).

6. Міоркань 74. Труполоклення орієнтоване на північний захід, в ямі з заглибленням для кістяка. Жінка *adultus* (20—25 років). Кістяк на правому боці, ноги підігнуті. Пара фібул на плечах, намисто на шиї та грудях, скляний келих і намисто на тазі, між стегновими кістками підвіска із мушлі молюска, п'ять намистин, під тазом і біля лівого стегна, ззовні, бронзовий голечник, «булла», пара фібул і пряжка в скупченні, на віддалі від скелету. Інвентар: сім посудин, серед яких амфора, скляний келих, дві пари фібул, пряжка, намисто, відерцеподібна підвіска, підвіска з мушлі Сургаєва, бронзовий голечник, відрізки дроту, один із них з кільцем на кінці, срібний контейнер у формі ромба із двох частин, фрагмент ланцюга, кільце для підвішування або скроневе кільце (Іоница 2017).

7. Міхелешень 376. Труполоклення орієнтоване на північ. Чоловік *maturus* (45—50 років). Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Фібула ззовні лівої стегнової кістки, пряжка на кістках таза. Інвентар: дев'ять посудин, скляний келих, срібна фібула, срібна пряжка, залізний ніж (Şovan 2005, p. 115, 116).

8. Міхелешень 410. Труполоклення орієнтоване на північний схід. Жінка *senilis* (60 років). Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Срібна пряжка на кістках таза; друга і третя, залізні, в скупченні речей біля черепа; намисто на шиї. Інвентар: дві посудини, три пряжки, намисто, роговий гребінь, залізний ніж, залізний предмет неясного призначення (Şovan 2005, p. 123, 124).

9. Рідний Край 3. Труполоклення орієнтоване на північ. Кістяк лежить на спині, руки на тазі, ноги витягнуті. Фібули знайдені в мисці і трохі на північ від неї, рогова підвіска між стегновими кістками. Інвентар: дев'ять посудин, пара латунних фібул, рогова підвіска, роговий гребінь, прясло, залізний ніж (Петренко 1991, с. 12, 13).

Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу)*. Київ: Наукова думка.

Гей, О. А. 1987. Погребальний обряд поздних скифов на Нижнем Днепре. *Советская археология*, 3, с. 53-67.

Гопкало, О. В. 2016. Социальная стратификация носителей культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш. *Краткие сообщения Института археологии*, 244, с. 65-82.

Гопкало, О. В. 2019. *Костюм населення культури Черняхів—Сынтана-де-Муреш*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАНУ.

Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины. В: Баран, В. Д.

(ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, Т. 4, Киев: Наукова думка, с. 34-46.

Гороховский, Е. Л. 1988 а. *Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья*. Диссертация к. и. н. Институт археологии АН УССР.

Грачева, Г. Н. 1993. Погребальный культ. В: Бромлей, Ю. В., Басилов, В. Н., Винкельманн, И. (ред.) *Религиозные верования. Свод этнографических понятий и терминов*, 5. Москва: Наука, с. 154-157.

Камелина, Г. А., Биркина, Н. А., Мамонова, А. А. 2017. Текстиль в погребениях черняховской культуры в собрании Государственного исторического музея. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 249-257.

Кравченко, Н. М., 1987. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Исследования социально-исторических проблем в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 209-227.

Магомедов, Б., 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин: Издательство университета Марии Кюри-Склодовской.

Некрасова, А. Н. 2006. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья. В: Левада, М. Е., Самойленко, Л. Г. (ред.). *Готы и Рим*. Киев: ИД «Стилос», с. 87-200.

Никитина, Г. Ф. 1985. *Систематика погребального обряда племен черняховской культуры*. Москва: Наука.

Никитина, Г. Ф. 1996. *Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии*. Москва: Наука.

Никитина, Г. Ф. 2008. *Черняховская культура Поднепровья (по результатам анализа археологических источников)*. Москва: Таус.

Оятева, Е. А. 1971. Ранние находки кожаной обуви на территории Западной Европы. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 13, с. 105-112.

Оятева, Е. А. 1975. Осереберская обувь (опыт исторического исследования). *Скандинавский сборник*, с. 125-133.

Петраускас, О. В. 2002. Типы археологических трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія). *Археологія*, 3, с. 40-65.

Петраускас, О. В. 2003. Про один із можливих різновидів трупоспалення на могильниках черняхівської культури. В: Баран, В. Д. (ред.). *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ, с. 114-121.

Петраускас, О. В., 2009. Час появи та деякі особливості розвитку труполоклень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України). В: Мызгин, К. В. (ред.). *Ostrogothica*. Харьков: Тимченко А. Н., с. 186-215.

Петраускас, О. В. 2014. Разрушенные погребения на могильниках черняховской культуры Поднепровья — анализ археологической структуры. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 125-152.

Петренко, Е. Н. 1991. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца. *Археология славянского юго-востока*. Воронеж: Воронежский государственный педагогический институт, с. 10-26.

Сымонович, Э. А., Кравченко, Н. М. 1983. *Погребальные обряды племен черняховской культуры*. Москва: Наука. Археология СССР. Свод археологических источников, Д1-22.

- Alexianu, M., Ellis, L. 1987. Date noi asupra necropolei de tip Sîntana de Mureş de la Izvoare-Piatra Neamţ. *Memoria antiquitatis* 1983—1985, XV—XVII, p. 127-149.
- Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters. *Archaeologia Baltica*, VIII (Peregrinatio Gothica. II), S. 38-106.
- Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka», am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Prahistorische Zeitschrift*, 1—2, S. 80-113.
- Gavritukhin, I. 2002. Double-plate fibels of subgroup I. *Anyiregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve*, XLIV, p. 113-184.
- Ionița, I. 2017. Un mormânt cu inventar bogat din necropola de la Miorcani (sec. IV D.H.R.). *Acta Musei Tutovensis*, XIII, p. 173-184.
- Mitrea, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*. Bucuresti.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrlovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 223-351.
- Șovan, O. 2005. *Necropola de tip Sîntana de Mureş-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*. Târgoviște.

Надійшла 26.03.2021

О. В. Гонкало

Доктор исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0002-3611-2800, hopkalo@gmail.com

ПРИНОШЕНИЯ ОДЕЖДЫ

В ИНГУМАЦИЯХ КУЛЬТУРЫ ЧЕРНЯХОВ—СЫНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

В ряде погребений культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш предметы или комплекты одежды или обуви найдены отдельно от скелета, рядом с ним или в заполнении могилы.

Согласно классификации погребального инвентаря по его функциональному назначению, одежда принадлежит к личным вещам покойника. Одежда никогда не рассматривалась в качестве самостоятельного социологического признака, а только вместе с сосудами—«приношениями».

В данной работе выдвинута гипотеза, согласно которой положение дополнительного предмета или комплекта одежды и/или обуви в погребение является самостоятельным социологическим признаком — признаком погребения высокого социального ранга.

Дополнительный предмет, комплект одежды или обуви встречен в 9 погребениях (их описания даны в Приложении). Одежду с фибулой, очевидно, плащ клали в мужские погребения (№№ 3, 7); с двумя фибулами, наподобие римской столы, — в могилы женщин разного возраста (№№ 1, 2, 4, 6, 9). Одежду, сумку или пару обуви положили в изголовье пожилой женщины (№ 8).

Перечисленные погребения относятся ко времени не ранее третьей фазы относительной хронологии черняховской культуры, предложенной Е. Л. Гороховским, т. е. ко второй трети IV в. и более позднему времени.

Большинство обсуждаемых погребений принадлежало к 3 и 3 «а» археолого-социологическим типам, по Н. М. Кравченко. Исключение составляет погребение Индепенденца 13 2 типа, по Н. М. Кравченко.

Положение в могилу «запаса» одежды или обуви было отражением стремления обеспечить покойника необходимыми вещами — проявлением заботы о покойнике или, наоборот, стремления избавиться от его личных вещей.

Вопрос об обуви культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш, о представлениях и верованиях, связанных с обувью заслуживает особого внимания.

К л ю ч е в ы е с л о в а: культура Черняхов—Сынтана-де-Муреш, погребальный обряд, дополнительный предмет или комплект одежды, обувь, мировоззрение.

Oksana V. Hopkalo

D.Sc. in History, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID 0000-0002-3611-2800, hopkalo@gmail.com

GARMENTS OFFERINGS

IN THE CHERNIAKHIV—SÎNTANA-DE-MUREŞ CULTURE INHUMATIONS

In a number of the Cherniakhiv—Sîntana-de-Mureş culture inhumations items or sets of garment or footwear were found separately from the skeleton, next to it or in the grave filling. According to the classification of grave goods by its functional purpose, a garment belongs to personal things of the deceased. The garment has never been considered as an independent sociological feature, but only together with vessels—“offerings”.

In the article, it is hypothesized that placement of additional item or set of garments or footwear in a grave is an independent sociological feature — a feature of a high social ranked grave.

The additional items or sets of garment or footwear were found in nine graves (their descriptions are given in the Appendix). The garment with a fibula and probably a cloak were placed in men's graves (Nos. 3, 7), while clothes with two fibulae, like a Roman stola — in graves of women of different ages (Nos. 1, 2, 4, 6, 9). Clothes, a bag or a pair of shoes were placed next to the head of an elderly woman (No. 8).

The listed burials belong to the period not earlier than the third phase of the Cherniakhiv culture relative chronology, proposed by Ye. L. Horokhovskiy, i.e. to the second third of the 4th century and later.

Most of the discussed graves belong to the 3rd and 3rd«a» archaeological-sociological types after N. M. Kravchenko. The exception is a grave of Independents No. 13, which belongs to the 2nd type after N. M. Kravchenko.

The placement in the grave of a garment stock or footwear was a reflection of intention to provide the deceased with necessary things — a manifestation of care for the deceased or conversely of the intention to dispose from his/her personal things.

The question about the Cherniakhiv–Sântana-de-Mureș culture footwear, about ideas and beliefs connected with it, deserves special attention.

Key words: Cherniakhiv–Sântana-de-Mureș culture, funeral rites, additional item or set of garment, footwear, worldview.

References

- Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura (za materialamy Verkhnoho Dnistra ta Zakhidnoho Buhu)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Gei, O. A. 1987. Pogrebalnyi obriad pozdnykh skifov na Nizhnem Dnepr. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 53–67.
- Gopkalo, O. V. 2016. Sotsialnaia stratifikatsiia nositelei kultury Cherniakhov-Syntana-de-Muresh. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 244, p. 65–82.
- Hopkalo, O. V. 2019. *Kostium naselennia kultury Cherniakhiv-Syntana-de-Muresh*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NANU.
- Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologiiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepi Ukrainy. In: Baran, V. D. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov*, T. 4, Kyiv: Naukova dumka, p. 34–46.
- Gorokhovskii, E. L. 1988 a. *Khronologiiia yuvelirnykh izdelii pervoi poloviny I tys. n. e. Lesostepnogo Podneprov'ia i Yuzhnogo Pobuzh'ia*. Dissertatsiia k. i. n. Institut arkheologii AN USSR.
- Gracheva, G. N. 1993. Pogrebalnyi kult. In: Bromlei, Yu. V., Basilov, V. N., Vinkelmann, I. (ed.) *Religioznye verovaniia. Svod etnograficheskikh poniatii i terminov*, 5. Moskva: Nauka, p. 154–157.
- Kamelina, G. A., Birkina, N. A., Mamonova, A. A. 2017. Tekstil v pogrebeniakh cherniakhovskoi kultury v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), p. 249–257.
- Kravchenko, N. M., 1987. O metodike sotsiologicheskogo analiza pogrebnogo obriada cherniakhovskoi kultury. In: Gening, V. F. (ed.). *Issledovaniia sotsialno-istoricheskikh problem v arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 209–227.
- Magomedov, B., 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Liublin: Izdatelstvo universiteta Marii Kiuri-Sklodovskoi.
- Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezh'ia. In: Levada, M. E., Samoilenko, L. G. (ed.). *Goty i Rim*. Kyiv: Stilos, p. 87–200.
- Nikitina, G. F. 1985. *Sistematika pogrebnogo obriada plemen cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka.
- Nikitina, G. F. 1996. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury v Severnoi Bukovine i Bessarabii*. Moskva: Nauka.
- Nikitina, G. F. 2008. *Cherniakhovskaia kultura Podnestrovia (po rezul'tatam analiza arkheologicheskikh istochnikov)*. Moskva: Taus.
- Oiateva, E. A. 1971. Rannie nakhodki kozhanoi obuvi na territorii Zapadnoi Evropy. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 13, p. 105–112.
- Oiateva, E. A. 1975. Osebergskaia obuv (opyt istoricheskogo issledovaniia). *Skandinavskii sbornik*, p. 125–133.
- Petrauskas, O. V. 2002. Typy arkheolohichnykh trupospalen cherniakhovskoi kultury (terytoriiia poshyrennia, etnokulturni osoblyvosti ta khronolohiia). *Arheologia*, 3, p. 40–65.
- Petrauskas, O. V. 2003. Pro odyin iz mozhlyvykh riznovydiv trupospalennia na mohylnykh cherniakhovskoi kultury. In: Baran, V. D. (ed.). *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. Kyiv, p. 114–121.
- Petrauskas, O. V., 2009. Chas poiavy ta deiaki osoblyvosti rozvytku trupopokladen iz zakhidnoi oriantatsiiei v cherniakhivskii kulturi (za danymy mohylnykh Ukrainy). In: Myzgin, K. V. (ed.). *Ostrogothica*. Kharkiv: Timchenko A.N., p. 186–215.
- Petrauskas, O. V. 2014. Razrushennye pogrebeniia na mogilnikakh cherniakhovskoi kultury Podneprov'ia - analiz arkheologicheskoi struktury. In: Ivakin, G. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu doktora istorichnykh nauk, profesora Denysa Nikodymovicha Kozaka z nagody yogo 70-littia*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy, p. 125–152.
- Petrenko, E. N. 1991. Novye mogilniki cherniakhovskoi kultury v basseine Severskogo Donsa. *Arkheologiiia slavianskogo yugovostoka*. Voronezh: Voronezhskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut, p. 10–26.
- Symonovich, E. A., Kravchenko, N. M. 1983. Pogrebalnye obriady plemen cherniakhovskoi kultury. Moskva: Nauka. *Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D1–22.
- Alexianu, M., Ellis, L. 1987. Date noi asupra necropolei de tip Sântana de Mureș de la Izvoare-Piatra Neamț. *Memoria antiguitatis* 1983–1985, XV–XVII, p. 127–149.
- Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters. *Archeologia Baltica*, VIII (Peregrinatio Gothica. II), S. 38–106.
- Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka», am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Prahistorische Zeitschrift*, 1–2, S. 80–113.
- Gavritukhin, I. 2002. Double-plate fibels of subgroup I. *A nyiregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve*, XLIV, p. 113–184.
- Ionița, I. 2017. Un mormânt cu inventar bogat din necropola de la Miorcani (sec. IV D.HR). *Acta Musei Tutovensius*, XIII, p. 173–184.
- Mitrea, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV-lea e.n. in Muntenia*. Bucuresti.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka - eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 223–351.
- Șovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*. Târgoviște.

Г. В. Жаров, Р. В. Терпиловський *

ЗБРОЯ МУТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Унікальний дружинний Мутинський могильник на р. Сейм належить до пам'яток типу Харівки на східній околиці ареалу латенізованих культур. Звідси, зокрема, походить різноманітна зброя, включаючи мечі, щити і шоломи, що має численні аналогії серед пам'яток фіналу латенського (передримського) періоду на території Центральної та Західної Європи.

Ключові слова: Мутинський дружинний могильник, пам'ятки типу Харівки, зарубинецька культура, пізній латенський (передримський) період, зброя.

У цьому році виповнилося 100 років з дня народження українського археолога Євгена Володимировича Максимова (1921—2008) — відомого дослідника зарубинецької культури, перу якого належать чимало робіт, серед яких дві монографії (Максимов 1972; 1982). Як відомо, пам'ятки зарубинецької культури небагаті на знахідки зброї, представленої лише поодинокими екземплярами. Навіть у Чаплинському могильнику на майже 300 поховань припадає лише 14 могил з вістрями списів і дротиків (Поболь 1971, с. 100—105). Отже, на відміну, наприклад, від пшеворської та оксидської культур, на зарубинецьких могильниках відсутні поховання воїнів із спеціалізованою зброєю типу мечів та щитів. На загальному тлі поховань Середнього і Верхнього Подніпров'я та Прип'ятського Полісся, характерних для порівняно егалітарного суспільства носіїв зарубинецької культури, різко виділяються матеріали Мутинського могильника на р. Сейм (лівої притоки Десни). Цей могильник, в якому поховані воїни-професіонали, очевидно, належав особливій культурній групі, «пам'яткам

типу Харівки» — найбільш східному локальному варіанту зарубинецької культури.

Слід згадати, що свого часу Є. В. Максимов включив Харівку до зведення зарубинецьких пам'яток лісостепового Подніпров'я, зазначаючи наявність тут деяких форм посуду, подібних до пшеворських (Максимов 1972, с. 54—55). Як окрему культурну групу пам'ятки типу Харівки виділили А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський на початку 1990-х рр. після розкопок поселень Красне 4, Чаплищі 3, Пересипки 1 та Литвиновичі 3. Отримані матеріали показали своєрідність цих пам'яток на тлі зарубинецької культури. Найсхідніші з її локальних варіантів, вони разом з тим відрізняються найбільш численними і виразними західними елементами. Зокрема, частина посуду пов'язана за походженням з центрально-європейським культурним колом, у першу чергу з пшеворською і ясторфською культурами (Обломський, Терпиловський 1994, с. 159—162, рис. 1—9; Обломський, Терпиловський 1994).

Поховальний обряд носіїв пам'яток типу Харівки до останнього часу був невідомий за винятком єдиного комплексу поблизу Пересипок (Кухаренко 1970). Від нього багатством інвентарю сильно відрізняється Мутинський могильник, розташований поблизу с. Мутин Кролевецького р-ну Сумської обл. Пам'ятку досліджувала навесні 2010 р. Лівобережна експедиція Інституту археології НАН України. Розкопки її стали можливими після випадкової знахідки О. Лебеда кремаційного поховання наприкінці 2009 р. (Терпиловський, Білинська 2010). Загальна інформація про ці матеріали опублікована (Terpilovskiy, Zharov 2013; 2018; Жаров, Терпиловський 2014).

Компактний могильник розташований на краю правого берега р. Сейм, порослого деревами. Корінний берег тут утворює низку мисів, розчленованих глибокими ярами. На одному з мисів виявлено невелике городище, відділене з напольного боку високим крутим валом. У шурфах на майданчику городища трапилися знахідки скіфського періоду та роменської

* ЖАРОВ Геннадій Вікторович — заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-5177-9278, lae-oasu@ukr.net

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ORCID 0000-0001-8111-0794, rostt@knu.ua

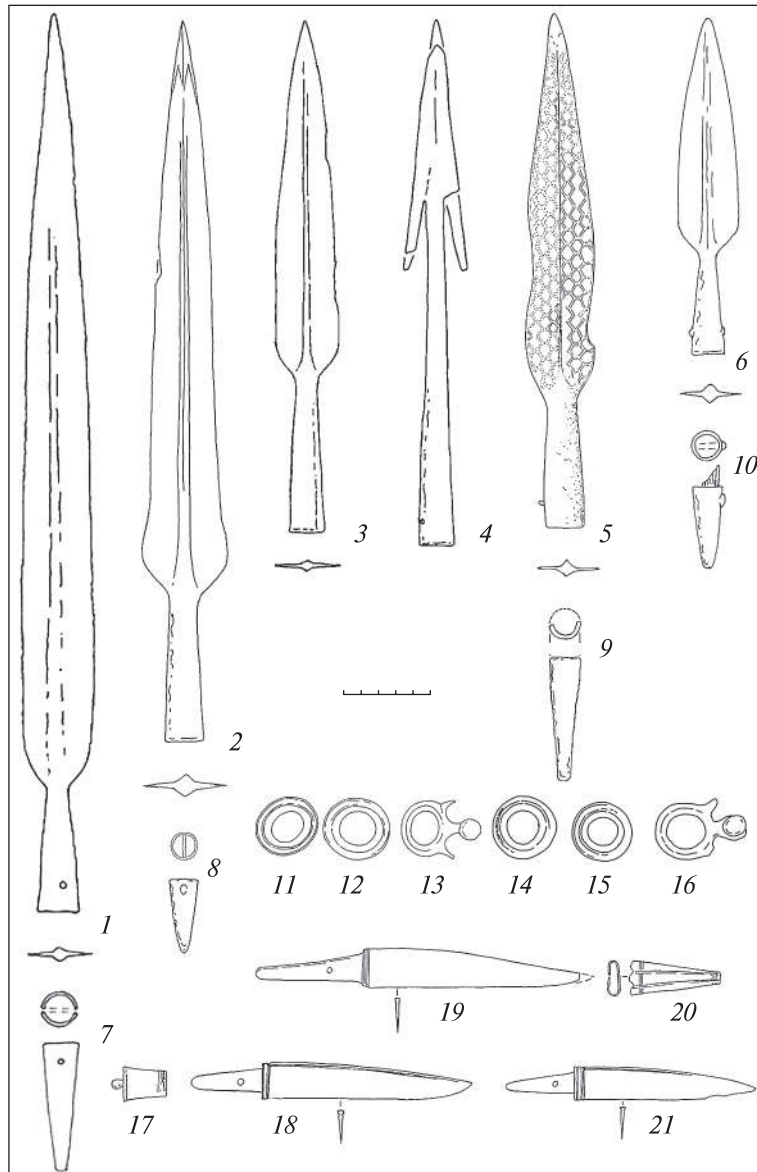

Рис. 1. Мутин. Залізні наконечники списів, втоки, частини поясів та ножі: 1, 7, 11–13, 17, 18 — поховання 1; 2, 8, 19, 20 — поховання 8А; 3, 4, 14–16 — поховання 4; 5, 9 — поховання 3; 6, 10 — поховання 12; 21 — поховання 8Б. Рисунки Р. В. Терпиловського та І. М. Ігнатенка

Fig. 1. Mutyn. Iron spearheads, sockets, parts of belts and knives: 1, 7, 11–13, 17, 18 — burial No. 1; 2, 8, 19, 20 — burial No. 8A; 3, 4, 14–16 — burial No. 4; 5, 9 — burial No. 3; 6, 10 — burial No. 12; 21 — burial No. 8B. Drawings by R. V. Terpylovskiy and I. M. Ihnatenko

культури. Під городищем, у верхній частині крутого схилу, на висоті близько 20 м над заплавою, переважно в межах невеликого майданчика й розташований могильник.

Окрім згаданого вище поховання 1 (2009 р.) на площі близько 360 м² виявлено ще 13 поховань з тілоспаленнями (серед них одне парне і одне зруйноване). Таким чином, в цілому могильник складався з 14 поховань. Цілком можливо, що якась частина поховань могла бути зруйнованою під час посадки дерев півстоліття тому. Втім, поза комплексами індивідуальні знахідки

були практично відсутні. Очевидно, кількість зруйнованих поховань навряд чи перевищувала одне-два (Terpylovskiy, Zharov 2013, с. 409).

Мутинський могильник з багатьох сторін є унікальним не лише для Східної, але й Центральної і Західної Європи. Усі поховання, урнові кремації, очевидно, належали воїнам-професіоналам високого рангу. Кожне поховання супроводжувалося представницьким набором зброї, до якого входили меч і наконечник списа, а також умбон (або його частина). По два мечі та наконечники списів містило по-

ховання 7. У похованнях 4 і 13 виявлено по чотири наконечники списів різних типів.

Особливий інтерес представляє парне поховання 8 «братів по зброї», що містило два скупчення перепалених кісток. Воно складалось з поставлених поряд керамічної урни та бронзового відерця, накритих двома умбонами. Поховання 8А супроводжувалось двома наконечниками списів, двосічним і однолезовим мечами, шоломом, бойовим ножом, парою шпор та двома фібулами. У невеликій урни поховання 8Б меч і спис були відсутні, але у сітулі знайдено частини піхов однолезового меча, ніж, пара шпор і три фібули (Terpilovskiy, Zharov 2013, fig. 2; 3).

Як відомо, у давніх суспільствах спалювалось не лише тіло небіжчика, але й посмертний набір різноманітних речей. Саме зброя була особливо важливою по обидві сторони смерті — як у цьому, так і в потойбічному світі — для людей, похованих у Мутині. Такий ритуал пов'язаний з можливістю передавання поховального інвентарю в інший світ, його очищували вогнем, навмисно псували для захисту від можливих негативних дій небіжчика тощо.

Антропологічними дослідженнями перепалених кісток зі слідами металу з Мутина доведено, що в момент спалення небіжчик, очевидно, був у випростаному стані з покладеним поряд списом, мечем на поясі чи портупей, шоломом на голові. До поясу також підвішувалися шпори, а щит був покладений поверх тіла (Slobodian, Terpilovskij 2020).

Усі категорії зброї знаходять більш-менш близькі аналогії серед матеріалів багатих на зброю пшеворської і оксидської культур, проаналізованих в узагальнювальних монографіях польських дослідників (Bochnak 2005; Łuczkiewicz 2006), а також на території Західної Європи (Німеччина, Швейцарія, Франція) та Скандинавії.

Наконечники списів

Найбільш масовою категорією зброї є древкова — з поховань походить 21 наконечник списів. Крім двох невеликих виробів, усі вони були зігнуті навпіл. Основна маса наконечників характеризується порівняно довгим вузьким пером з максимальним розширенням у нижній частині, більш чи менш чітким поздовжнім ребром жорсткості та короткою втулкою. Загальна довжина в межах 41,5—57,5 см. Вони належать переважно до типів F і L, за П. Лучкевичем (Łuczkiewicz 2006, s. 113—118, 121—126, рис. 36;

37; 41; 42), або до типів 3 і 6—7, за Т. Бохнаком (Bochnak 2005, s. 76—77, tabl. XXII; XXIII; XXV). Одиначними екземплярами представлені невеликі наконечники завдовжки 18—20 см (поховання 10 і 12) і двошипні списи з довгою втулкою (поховання 4 і, можливо, 13). Ці екземпляри, очевидно, належали металевим дротикам.

У нижній частині втулки, як правило, пробиті два отвори під штифти для фіксації наконечника на деревці. Так само оформлені й конічні втоки типу I (Kontny 1999) для тильної частини древка (рис. 1: 1—10). Самі древка, як видно за рештками деревини у втоці з поховання 12, були зроблені з ясеня.

Хоча реставрація знахідок з Мутина ще не закінчена, на деяких наконечниках можна помітити витравлені візерунки (рис. 2). Зокрема, асиметричний спис із поховання 3 орнаментований шестикутниками у вигляді бджолиних стільників (рис. 1: 5). Прикрашені наконечники списів доволі поширені на кельтській території. В культурах германського кола, як от пшеворській, ця традиція відома у вигляді геометричних візерунків. Зокрема, наконечники списів, орнаментовані зигзагами, походять з поховань 26а і 66 могильника Облин (Czarnecka 1997, s. 295—296; Bochnak 2005, s. 81—82).

Варто зазначити, що взагалі древкова зброя була особливо популярною серед носіїв пшеворської та оксидської культур: у 200 могильниках знайдено близько 1000 наконечників списів і дротиків передримського періоду (Łuczkiewicz 2006, s. 247).

Мечі

Усі мечі після поховального вогнища піддавалися деформації, загалом їх згортали кілька разів «пакетом» разом з піхвами. Усі екземпляри цілі, за винятком меча з могили 1, в якого обламані кінець леза і частина руків'я. Практично усі вони (14 екземплярів) — двосічні довгі мечі латенського типу зі скошеними плічками, трохи звуженим і заокругленим кінцем, що дещо відрізняються за розмірами, пропорціями та перетином леза. В основному вони належать до типу III4 і, можливо, III5, за П. Лучкевичем (Łuczkiewicz 2006, s. 39—41, рис. 8, 9), або до типів 2—5, за Т. Бохнаком (Bochnak 2005, s. 25, tabl. II—V). Загальна довжина 90,5—100,5 см при довжині руків'я 15—21,5 см, ширина клинка у верхній частині 3,4—6,0 см. У більшості випадків збереглися кулеподібне закінчення стрижнеподібного руків'я та коротка лукоподібна гарда (рис. 3: 1—6).

Рис. 2. Мутин. Фрагмент орнаментованого наконечника списа з поховання 5 (фото Г. В. Жарова)

Fig. 2. Mutyn. The Fragment of an ornamented spearhead from burial No. 5 (photo by H. V. Zharov)

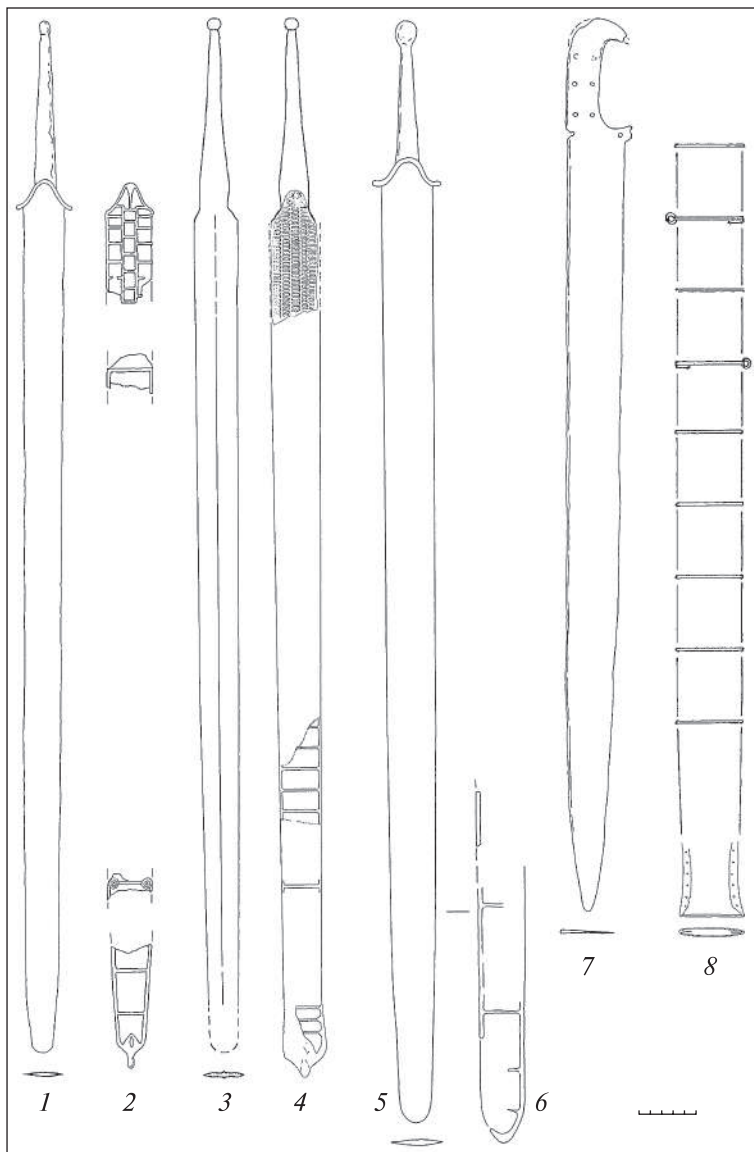

Рис. 3. Мутин. Залізні мечі та піхви: 1, 2, 7, 8 — поховання 8А; 3, 4 — поховання 3; 5, 6 — поховання 7. Рисунки Р. В. Терпиловського та І. М. Ігнатенка

Fig. 3. Mutyn. Iron swords and scabbards: 1, 2, 7, 8 — burial No. 8A; 3, 4 — burial No. 3; 5, 6 — burial No. 7. Drawings by R. V. Terpylovskiy and I. M. Ihnatenko

Фрагменти піхів дозволяють припустити, що їхня тильна сторона була виготовлена з тонкої залізної бляхи зі скобою для підвішування у верхній частині. Ажурна лицева сторона піхів у нижній частині звичайно утворювалась із вузьких поперечних перегородок і фігурного наконечника. Дуже цікавою є знахідка кількох піхів, прикрашених у стилі, що імітує ажурну техніку *opus interrasile*. Зокрема, верхні частини піхів з поховання 3 орнаментовані опуклими «бджолиними стільниками», з поховання 8А — «гратками» та з поховання 4 — S-подібними композиціями. Більшість піхів мечів з Мутина належить до типів 5, 6,

за П. Лучкевичем (Łuczkievicz 2006, s. 62—65, гус. 17), або до типів VII і VIII, за типологією Т. Бохнака (Bochnak 2005, s. 40, tabl. XIV). Зокрема, близькі аналогії піхвам з могили 8А походять з кількох поховань могильника Облин (Czarnecka 2007a).

На думку польських дослідників, більшість мечів латенського типу (якщо не усі) є наймасовішою категорією кельтського імпорту в ареалі пшеворської та оксивської культур. На кельтське походження вказують як форма самої зброї, так і складна технологія виготовлення клинків. Однак особливою досконалістю відрізняються металеві (як бронзові, так і за-

Рис. 4. Мутин. Ніж з наконечником піхов з поховання 8А (фото Г. В. Жарова)

Fig. 4. Mutyn. A knife with the scabbard tip from the burial No. 8A (photo by H. V. Zharov)

лізні) частини піхов, технологія виробництва яких була недоступна пшеворським і оксидно-ковалевим (Bochnak, Czarnecka 2004—2005; Bochnak 2015, s. 81—84).

Звичайно сам меч, піхва, пояс або портупея складали єдиний комплекс. Разом з мечами у похованнях Мутини знайдені масивні кільця та застібки з штирем під отвір у реміні. Наприклад, застібки із «зачепом» на виступі та «крильцями» з боків (Bochnak 2005, s. 57—59; 2015, s. 69—70) трапились у похованнях 1, 4, 10—12 (рис. 1: 11—16). Повний набір частин портупеї з двох кілець і застібки виявлені у похованнях 1 і 4. У низці комплексів трапились або кільця, або застібки. У похованнях 2, 3, 8А, 8В частини поясів відсутні.

Єдиний однолезовий меч з поховання 8А мав довжину 82,5 см при ширині клинка 5,2 см у верхній частині, а також руків'я з отворами для кріплення з допомогою клепок бокових накладок. Його піхва, судячи за залізними деталями, що збереглись, складалась з двох дерев'яних пластин, з'єднаних поперечними С-подібними скріпами, зокрема двома з кільцями для підвішування, та сплющеного закінчення (рис. 3: 7, 8). Форма руків'я дозволяє співвіднести цей виріб з однолезовими мечами оксидно-ковалевської та пшеворської культур типу W.IIIВ (Łuczkiwicz 2006, s. 68) або типу F (Bochnak 2005, s. 65, tabl. XIX).

Ножі

У більшості випадків комплекс воїнського спорядження доповнювався ножами. Бойові ножі довжиною до 17 см іноді мали вузькі виїмки вздовж спинки з обох боків леза, клепку і профільовану муфту для кріплення дерев'яного руків'я. Крім того, на кінець руків'я ножа з поховання 1 за допомогою довгої клепки, очевидно, був насаджений залізний циліндр. Піхви, скоріш за все, були шкіряними: фігурні наконечники з тонкої залізної бляхи трапились у похованнях 1, 4, 5, 8А, 12 (рис. 1: 17—21; 4). Три більших наконечники піхов кинджалів або списів походять з поховання 13. Ніж, руків'я

якого зроблене з перегнутого навпіл залізного прута, знайдений у могилі 7.

Умбони

Умбони щитів або їхні фрагменти є в кожному похованні. Звичайно вони розташовані у верхній частині урни, куполом догори. Деякі вироби сильно деформовані чи погано збереглись. Очевидно, за принципом *pars pro toto* у поховання 9—13 було покладено лише по кілька блях-клепок або фрагмент обода. Діаметр умбонів 16—24,5 см, купола 10—12,5 см. Форма купола в основному близька до циліндроконічної, іноді з виділеним вістрям. Куполи умбонів з поховань 1 і 3 закінчуються шипами. Як правило, умбон кріпився до щита великими (діаметром до 6,0 см) шістьма, інколи — вісьмома клепами (поховання 8А). 12 більш дрібних блях (діаметром близько 2,0 см) зафіксовані в умбонах з поховань 3, 7, 13. У могилі 3, крім умбона з шипом та 12-ма клепами знайдено ручку щита з фігурними закінченнями (рис. 5: 4—7; 6). Вважається, що умбони, подібні до мутинських, кріпилися до відносно невеликих круглих щитів.

Кілька умбонів з Мутини, що непогано збереглись, можна віднести до типів 7, 10 і 11 класифікації пшеворських умбонів Т. Бохнака (Bochnak 2005, s. 107—108, рис. 35, tabl. XXXIV—XXXVI). Аналогії мутинським умбонам можна знайти також у Скандинавії та Західній Європі. Зокрема, умбон, аналогічний знахідці з поховання 3, походить з відомого галльського опідуму Алезія (Bochnak 2005—2006). За усною інформацією того ж автора, частина умбонів знаходить паралелі серед матеріалів Норвегії.

Шоломи

Захисне спорядження представлене також унікальними не лише для Східної, але й Центральної та Західної Європи, залізними шоломами. З поховань 8А та 12 походять цілі шоломи, використані як урни, вставлені у керамічні посудини, а з могил 4, 5 і 13 — фрагментовані. В цілому,

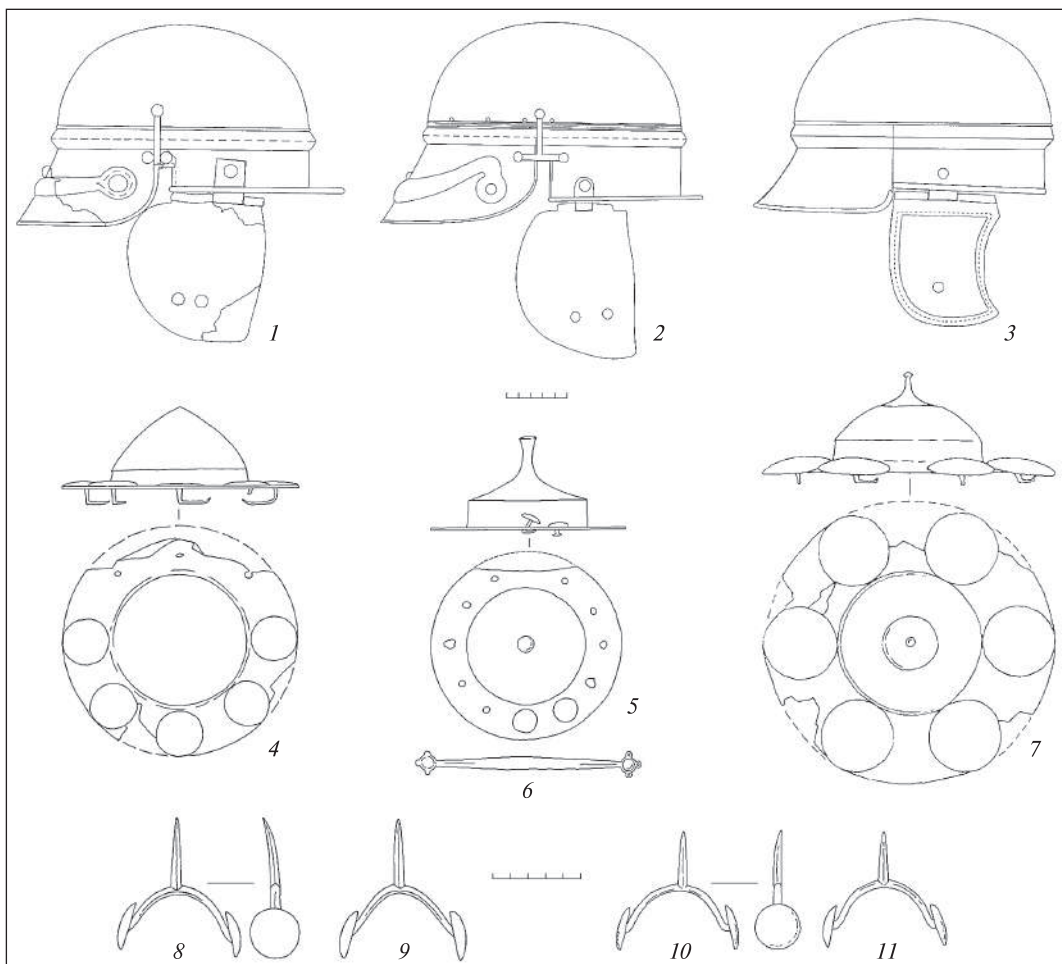

Рис. 5. Мутин. Залізні шоломи, умбони щитів та шпори: 1 — поховання 4; 2 — поховання 5; 3, 4 — поховання 8А; 5, 6 — поховання 3; 7–9 — burial 8А; 11 — поховання 8В. Рисунки Р. В. Терпиловського та І. М. Ігнатенка

Fig. 5. Mutyn. Iron helmets, shield umbos and spurs: 1 — burial No. 4; 2 — burial No. 5; 3, 4 — burial No. 8A; 5, 6 — burial No. 3; 7–9 — burial No. 8A; 11 — burial No. 8B. Drawings by R. V. Terpylovskiy and I. M. Ihnatenko

шоломи належать до пізнього східнокельтського типу (Schaaf 1988, s. 307), т. зв. Novo Mesto, поширеного від Франції та Швейцарії до Словенії (Mihaljević, Dizdar 2007, s. 123–128), хоча і відрізняються низкою деталей.

Кожний шолом виготовлений з трьох елементів: напівсферичного купола, передньої частини (з козирком чи без) і напотиличника, а також нащічників, прикріплених петлями до передньої частини (рис. 7; 8). З внутрішнього боку нащічників і напотиличника були розташовані петлі, через які просилився ремінь (рис. 5: 1–3). Нашічники і напотиличники шоломів з поховань 12 і 13 декоровані опуклими орнаментальними композиціями. Після реставрації шолома з поховання 12 з'ясувалось, що він був покритий тонким шаром міді, яка, очевидно, мала захищати залізо від іржі.

Важливо, що на кістках черепів з поховань 2, 3, 6, 7, 9, 11 зафіксовані відбитки мета-

лу. Отже, крім цілих або фрагментованих шоломів, згаданих вище, вони були на голові практично у кожного воїна в процесі кремації, хоча не завжди покладались у могилу (Slobodian, Terpylovskij 2020). У цьому зв'язку варто згадати поховання 25 на могильнику Семехув, де як урна використано єдиний знайдений на території Польщі латенський шолом (Jażdżewska 1994, s. 108–110).

Шпори

Однотипні шпори (20 екз.) з довгим шипом і великими опуклими шлямпами на кінцях дужки належать до підгрупи А, за Є. Гінальським (Ginalski 1991, s. 55–56). У більшості випадків вони були парними (поховання 1, 4, 5, 8А, 8Б, 9, 10, 11). По одній шпорі трапилося у похованнях 2, 6, 7, 12, а у похованнях 3, 13, 14 вони були відсутні (рис. 5: 8–11). Близькими анало-

Рис. 6. Мутин. Фрагмент ручки щита з поховання 3 (фото Г. В. Жарова)

Fig. 6. Mutyn. A fragment of the shield handle from burial No. 3 (photo by H. V. Zharov)

гіями мутинським шпорам є знахідки з пшеворських могильників Ступск-Колонія і Гринів (Łuczkiewicz 2006, s. 148, рис. 50: 5, 8).

Отже, з Мутина походить доволі представницький набір зброї та воїнського спорядження. Проте, скоріш за все, до могил потрапили не всі речі, якими воїни користувались за життя. Нагадаємо про поламаний меч з поховання 1, фрагменти умбонів та сліди шоломів на кістках з низки могил.

Престижний характер поховань підкреслювався якісними посудинами, що слугували урнами. В похованнях 9, 12 і 14 рештки

кремації були покладені у чорнолощені керамічні посудини, подібні знахідкам з пам'яток типу Харівки. У похованнях 1 і 4 в керамічні вази були додатково вміщені імпортні металеві посудини. Останні були урнами у 11 похованнях: у цій якості виступали вісім ситул різних розмірів і форм (поховання 1, 2, 4, 5, 8Б, 10, 11, 13), а також два низьких тази (поховання 3 і 6) та біметалевий котел (поховання 7). Їхньому розгляду присвячена окрема стаття (Жаров, Терпиловский 2013). Серед знахідок, врахованих Г. Ю. Еггерсом на території *Germania libera*, низка металевих посудин кельтського і римського походження використовувалась як поховальні урни кремаційних поховань ясторфської культури (Eggers 1951, S. 41, Taf. 8: 67).

Подібні комплекси відомі й на території Польщі. За даними Т. Домбровської, римський посуд потрапляв на територію *Barbaricum* двома хвилями протягом фаз А2 і А3 пізнього передримського часу (Dąbrowska 1988, s. 206—211).

Поховальний обряд Мутина знаходить найближчі відповідники серед таких латенізованих культур північно-західного кола як пшеворська і оксивська. Саме для них характерні урнові кремації, що супроводжуються ритуально погнутою або поламаною зброєю (передусім наконечниками списів і мечами). За даними П. Лучкевича, окремі екземпляри і набори

Рис. 7. Мутин. Шолом із поховання 8А (фото Г. В. Жарова)

Fig. 7. Mutyn. The helmet from the burial No. 8A (photo by H. V. Zharov)

Рис. 8. Мутин. Шолом із поховання 12 (фото Г.В. Жарова)

Fig. 8. Mutyn. The helmet from the burial No. 12 (photo by H. V. Zharov)

різноманітної зброї зафіксовані приблизно у двохстах пшеворських і ста оксивських похованнях передримського часу, причому як урни для перепалених кісток імпортні бронзові посудини використані в десяти похованнях із зброєю (Łuczkiewicz, Terpilovskij 2012, s. 165—166). Зокрема поховальний набір, до якого входили меч, спис і щит, досить типовий для пшеворських поховань за зброєю, складаючи в різні періоди від 12 до 19 % (Bochnak 2005, s. 142—147). В кельто-германському середовищі відомі й парні поховання з двома наборами зброї (Czarnecka 2007), подібні похованню 8 Мутина.

Разом з тим, слід зазначити, що поховання воїнів у пшеворських та оксивських могильниках розташовані поряд з могилами пересічного населення, які й складають більшість. Лише окремі поховання містять повний комплект озброєння, до якого входили меч, спис, щит тощо (Łuczkiewicz 2006, s. 226—240). Нагадаємо, що кожне з мутинських поховань супроводжувалося саме набором зброї. Крім того, наявність у похованнях шпор, на думку польських дослідників, свідчить про особливо високий, «офіцерський», статус похованих у військовій ієрархії. Цікаво зазначити, що парні шпори на території Польщі в цей час трапляються порівняно рідко — в семи пшеворських і чотирьох оксивських похованнях відповідно (Łuczkiewicz 2006, s. 146), в той час як у Мутинському могильнику вони наявні у восьми могилах.

Оскільки кожне з поховань Мутинського могильника супроводжувалося численним інвентарем, ці комплекси порівняно надійно датовані. Такий набір зброї та військового спорядження в цілому характерний для фіналу передримського часу. Мечі (з піхвами), наконечники списів і умбони знаходять численні аналогії у похованнях пшеворської та оксивської культур фаз А2—А3. Разом з тим, поєднання вказаних вище типів мечів, їхніх піхов, наконечників списів, умбонів характерне якраз для фази А3 (Łuczkiewicz 2006, s. 151—153). Пізнім передримським часом, переважно фазою А3, датуються також шпори підгрупи А, за Є. Гінальським (Ginalska 1991, s. 55—56). Застібки «з крильцями» типу К.49, за Ю. Костшевським (Kostrzewski 1919, Abb. 49), та масивні кільця використовувались у поясах або портупелях для підвішування мечів від межі фаз А1/А2 до кінця передримського часу (Dąbrowska 1988, s. 30; Bochnak 2005, s. 57—58; 2015, 69—70).

Найчіткішими хронологічними індикаторами є фібули пізньолатенської схеми типу N-а, за Ю. Костшевським (Kostrzewski 1919,

Abb. 24), 13 екземплярів яких походять з поховань Мутина. Такі вироби, як і подібні до них фібули типу М (з верхньою тятивою), поширені в комплексах ряду латенізованих культур пізнього передримського періоду, головним чином ясторфської, пшеворської та оксивської, меншою мірою зарубинецької. Низка подібних фібул походить з могильника Долинани, який звичайно відносять до поянештілукашевської культури (Смирнова, Мегей 2000, рис. 3: 22). На думку Т. Домбровської, фібули типу N характерні для пшеворської культури другого горизонту фази А3, причому найбільш пізніми є екземпляри значних розмірів з ажурними ніжками (як низка фібул з Мутина). Цей горизонт датується передостаннім десятиліттям I ст. до н. е. — початком другого десятиліття I ст. н. е. (Dąbrowska 1988, s. 61—62; 2008, s. 29—32; Völling 1994, s. 199—200).

Типологічно більш ранньою є фрагментована фібула середньолатенської схеми з поховання 7, типова для фази А2. З того ж комплексу походять два мечі з фрагментами піхов типу III, за типологією Т. Бохнака, та біметалевий котел типу E.5, характерний для фази А2 пшеворської культури (Dąbrowska 1988, s. 29, tabl. III). Слід зазначити подібність цієї застібки до т. зв. «лангобардських» фібул, поширених головним чином в нижній течії Ельби (Völling 1994, s. 172—178).

З другою хвилею римського імпорту, зважаючи на численні знахідки фібул типу N-а, можна пов'язати основну масу металевих посудин з Мутина. Скоріш за все, поховання Мутинського могильника в цілому синхронні в межах передримського часу А3, і були здійснені в діапазоні середина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е., тяжіючи, скоріш за все, до межі ер.

Як вже зазначалося, бронзові та парадні керамічні посудини, використані як урни, а також комплекс зброї та військового спорядження, до якого входили мечі та шоломи, а також в більшості випадків і шпори, свідчать про високий соціальний статус похованих. Порівняно незначна кількість поховань з престижним інвентарем та ізольований характер могильника, очевидно, вказують, що тут поховані представники військової дружини. На «західне» походження дружинників, прибулих на Сейм, в першу чергу, вказує комплекс озброєння, типовий для низки культур пізньолатенського кола. Як відомо, ним користувалися не лише етнічні кельти, але й інші носії латенізованих культур, додаючи іноді власні зразки «національної» клинкової зброї: гето-даки — серпо-

подібний меч-сіку, германці — прямий одно-лезовий меч-сакс тощо. Однолезовий меч з поховання 8, типовий для оксивської та, меншою мірою, пшеворської культури, дозволяє припустити германське походження дружини або принаймні окремих її членів (Terpilovskiy, Zharov 2013, p. 417).

Парадні керамічні посудини, типові для пам'яток типу Харівки, використані у похованнях 1, 4, 8А, 9, 12 і 14, можуть вказувати на включення мігрантів до структури місцевих племен. Це цілком вірогідно, враховуючи контакти носіїв пам'яток типу Харівки з населенням Центральної Європи з часу їхнього виникнення.

Синхронність здійснених поховань, можливо, свідчить, що дружинники загинули в одній з битв. У той же час, перемога, ймовірно, залишилася за ними — одноплеменники поховали їх з дотриманням усіх деталей ритуалу, не рахуючись з витратами, на окремому могильнику.

Хоча кремації в імпортованих металевих посудинах, використаних як урни, супроводжували зброєю, трапляються в пшеворській і оксивській культурах, подібні дружинні некрополі там не відомі. Певною аналогією Мутинському могильнику можуть бути поховання воїнів горизонту (чи культури) Гроссромшtedт межі ер в Середній Німеччині та Чехії (Droberjar 2006).

Таким чином, унікальність Мутина полягає в тому, що він є винятково дружинним могильником фіналу передримського часу, розташований, крім того, на східній околиці ареалу латенізованих культур.

Комплекс озброєння, що складав основну частину інвентарю кожного поховання Мутина має близькі аналогії в германських культурах Середньої Європи зі значним кельтським впливом. До таких латенським рис належать імпортовані двосічні мечі та низка наконечників списів, а також шоломи і металеві посудини, використані як урни. В той же час типовими для старожитностей германського кола є однолезовий меч, а також, можливо, умбони круглих щитів, деякі типи списів та шпори.

Поєднання предметів озброєння обох груп свідчить, що члени дружини, поховані в Мутині, могли брати участь у військових діях на величезній території — від Галлії до Карпато-Дунайського регіону, що відбувалися протягом першої половини I ст. до н. е. — на межі ер. Як робочу гіпотезу можна припустити появу на Сеймі одного із загонів бастарнів (кельто-германців?), відомих, зокрема, за подіями 28 р. до н. е. на Нижньому Дунаї.

- Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2013. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. *Stratum plus*, 4, с. 35-41.
- Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2014. Мутинський могильник. Культурі і поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. Наукові студії, 7, Львів; Винники: Априорі, с. 159-172.
- Кухаренко, Ю. В. 1970. Погребение у с. Пересыпки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 176, с. 33-35.
- Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Київ: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Київ: Наукова думка.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1994. Посейм'я у латенський час. *Археологія*, 3, с. 41-51.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1994. О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время. In: Kokowski, A. (ed.) *Kultura przeworska, 1*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskie, s. 159-181.
- Поболь, Л. Д. 1971. *Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры)*. Минск: Наука и техника.
- Смирнова, Г. И., Мегей, В. Ф. 2000. Могильник типа Поянешть-Лукашевка у с. Долиняны (раскопки 1985, 1987, 1988 гг.). *Stratum plus*, 4, с. 156-171.
- Терпиловский, Р. В., Білинська, Л. І. 2010. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі. *Археологія*, 3, с. 81-88.
- Bochnak, T. 2005. *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bochnak, T. 2005-2006. L'umbo à pointe centrale d'Alise-Sainte-Reine (Côte-d'Or) dans son contexte d'Europe centrale et septentrionale. *Antiquités nationales*, 38, p. 67-76.
- Bochnak, T. 2015. *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywskiej na ziemiach Polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie — drogi napływu — kontekst kulturowy*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bochnak, T., Czarnecka K. 2004—2005. Iron scabbard-plates decorated in openwork technique (opus intarsiate) in Central Europe. Celtic import or locally made copy? *ANDOS. Studies of the Ancient World*, 4-5, p. 25-34.
- Czarnecka, K. 2007. Brothers-in-arms? Graves from the Pre-Roman period furnished with a double set of weaponry. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 47-57.
- Czarnecka, K. 2007a. *Oblin. Ein Graberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica, XIII, Warszawa.
- Czarnecka, K. 1997. Germanic weaponry of the Przeworsk culture and its Celtic Background. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 8, p. 291-297.
- Dąbrowska, T. 1988. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dąbrowska, T. 2008. *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, VII.
- Droberjar, E. 2006. Planaňská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a počátkach doby římské. In: Droberjar, E., Lutovský, M. (eds.) *Archeologie Barbarů 2005*, Praha, s. 11-90.
- Eggers, H. J. 1951. *Das römische Import im freien Germanien*. Hamburg.

- Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archeologiczny*, 38, s. 53-84.
- Jażdżewska, M. 1994. Ciekawsze zespoły grobowe ze śladami wpływów celtyckich na cmentarzysku kultury przeworskiej w Siemieczowie, woj. Sieradzkie. In: Kokowski, A. (ed.) *Kultura przeworska*, 1. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 107-126.
- Mihaljević, M., Dizdar, M. 2007. Late La Tene Bronze Helmet from the River Sava near Stara Gradiška. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, XL, s. 117-146.
- Kostrzewski, J. 1919. *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Teil I. Mannus-Bibliothek, 18, Leipzig; Würzburg.
- Łuczkiwicz, P. 2006. *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*. Archaeologia Militaria, II, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Łuczkiwicz, P., Terpilovskij, R. 2012. Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodnie Ukrainie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIII, Rzeszów, s. 155-174.
- Schaaf, U. 1988. Keltische Helme. In: *Antike Helme*. Mainz, S. 293-317.
- Slobodian, T., Terpilovskij, R. 2021. Possibilities of cremated bones research: correlation of metal traces on skeleton with funeral rituals and traditions of ancient societies. *Antropologischer Anzeiger*, 78/1-2, Stuttgart, p. 33-58.
- Terpilovskiy, R., Zharov, G. 2013. A Warrior Cemetery remotion from the Turn of Eras on the River Seym. In: Khrapunov, I., Stylegar, F. A. (eds.) *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 409-419.
- Völling, T. 1994. Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit. *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission*, 75, S. 147-282.

Надійшла 03.02.2021

Г. В. Жаров¹, Р. В. Терпиловский²

¹ Заместитель директора ГП НИЦ «Охранный археологический сервис Украины» Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-5177-9278, lae-oasu@ukr.net

² Доктор исторических наук, заведующий кафедрой археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, ORCID 0000-0001-8111-0794, rostt@knu.ua

ОРУЖИЕ МУТИНСКОГО МОГИЛЬНИКА

Могильник рубежа эр близ с. Мутин Кролевечского р-на Сумской обл. был исследован Левобережной экспедицией Института археологии НАН Украины весной 2010 г.

Мутинский могильник в ряде отношений уникален как для Восточной, так и Центральной Европы. Все захоронения, урновые кремации, очевидно, принадлежали воинам-профессионалам высокого ранга. Каждое погребение сопровождалось представительным набором оружия (согнутый меч и наконечник копья, умбон щита, шлем и др.) и воинского снаряжения (шпоры, части портупей, фибулы).

Ряд сосудов, служивших урнами, напоминают керамику памятников типа Харивка (Харьевка), сочетающих черты зарубинецкой культуры и таких культур, как пшеворская и оксывская на территории Польши. Синхронность совершенных захоронений, возможно, свидетельствует, что дружинники погибли в одной из битв. Хотя кремации с оружием в импортных металлических сосудах, использованных в качестве урн, встречаются в пшеворской и оксывской культурах, подобные дружинные могильники там не известны.

Уникальность Мутина заключается в том, что он является исключительно дружинным могильником финала предримского времени, расположенным, кроме того, на восточной окраине ареала латенизированных культур. Комплекс вооружения, составлявший основную часть инвентаря каждого погребения Мутина, имеет близкие аналогии в германских культурах Средней Европы, отмеченных значительным кельтским влиянием. К таким латенским чертам относятся импортные обоюдоострые мечи, ряд наконечников копий, шлемы и металлические сосуды, использованные в качестве урн. В то же время типичными для древностей германского круга являются однолезвийный меч, умбоны щитов, некоторые типы копий, шпоры и др.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Мутинский дружинный могильник, памятники типа Харивка (Харьевка), зарубинецкая культура, поздний латенский (предримский) период, оружие.

Henadii V. Zharov¹, Rostyslav V. Terpylovskiy²

¹ Vice-director of The Protective Archaeological Service of Ukraine, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-5177-9278, lae-oasu@ukr.net

² D.Sc. in History, Head of the Archaeology and Museum Studies Department, of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, ORCID 0000-0001-8111-0794, rostt@knu.ua

WEAPONS OF THE MUTYN CEMETERY

The necropolis of the turn of the era near Mutyn village of the Krolevets district (Sumy Region) was explored by the Left-bank Ukraine expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in spring 2010.

The Mutyn cemetery is a unique site in several respects, both for Eastern and Central Europe. All the 14 graves, urn cremations, obviously belonged to professional warriors of a high rank. Every burial was accompanied by a representative set

of weapons (a bended sword and a spearhead, a shield umbo, a helmet and etc.), as well as the warrior's equipment (spurs, fragments of sword-belts, fibulae).

Several ceremonial ceramic urn vessels look like tableware from the local sites of the Kharivka type, combining the Zarubyntsi culture and Central European features in such cultures, such as Przeworsk and Oksywie on the territory of Poland. The synchronism of the graves is possibly the evidence that these warriors were killed in one of the battles. Although cremations in urns of imported metal vessels, accompanied with weapons, are known in the Przeworsk and Oksywie cultures, similar cemeteries of warriors are not known there.

Nevertheless, the Mutyn cemetery is unique because it consists of only warriors' graves from the final stage of the pre-Roman period and, moreover, it was located on the eastern extremity of the area occupied by cultures under the La Tène influence. A weaponry complex, which consisted mainly of the inventory of each burial from the Mutyn cemetery has close analogies in Germanic cultures of Central Europe marked as instances of significant Celtic influence. Such La Tène features include imported double-edged swords, several spearheads, helmets and metal vessels used as urns. At the same time, typical for Germanic antiquities are single-edge swords, shield umbos, some types of spearheads, spurs and etc.

Key words: Mutyn warriors' cemetery, sites of the Kharivka type, Zarubyntsi culture, Late La Tène (pre-Roman) period, weapons.

References

- Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2013. Metallicheskie sosudy Mutynskogo mogilnika na Seime. *Stratum plus*, 4, p. 35-41.
- Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2014. Mutynskiy mohylnyk. *Kultovi i pokhovalni pamiatky u Vislo-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii*. Naukovi studii, 7, Lviv; Vynnyky: Apriori, p. 159-172.
- Kukhareno, Yu. V. 1970. Pogrebeniye u s. Peresycki. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 176, p. 33-35.
- Maksymov, Ye. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksymov, E. V. 1982. *Zarubinetskaia kultura na territorii USSR*. Kyiv: Naukova dumka.
- Oblomskiy, A. M., Terpylovskiy, R. V. 1994. Poseimnia u latenskyi chas. *Arheologia*, 3, p. 41-51.
- Oblomskiy, A. M., Terpylovskiy, R. V. 1994. O svyaziakh naseleniia Tsentralnoi Evropy i vostoka Dneprovskogo Levoberezhia v latenskoe i rannerimskoe vremia. In: Kokowski, A. (ed.) *Kultura przeworska*, 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, s. 159-181.
- Pobol, L. D. 1971. *Slavianskie drevnosti Belorussii (rannii etap zarubinetskoj kultury)*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Smyrnova, H. I., Mehei, V. F. 2000. Mogilnik tipa Poianesht-Lukashevka u s. Dolyniany (raskopki 1985, 1987, 1988 gg.). *Stratum plus*, 4, p. 156-171.
- Terpylovskiy, R. V., Bilynska, L. I. 2010. Tilospalennia znatnoho voina rubezhu er na Seimi. *Arheologia*, 3, p. 81-88.
- Bochnak, T. 2005. *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bochnak, T. 2005-2006. L'umbo à pointe centrale d'Alise-Sainte-Reine (Côte-d'Or) dans son contexte d'Europe centrale et septentrionale. *Antiquités nationales*, 38, p. 67-76.
- Bochnak, T. 2015. *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywiejskiej na ziemiach Polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Źródnicowanie - drogi napływu - kontekst kulturowy*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bochnak, T., Czarnecka K. 2004-2005. Iron scabbard-plates decorated in openwork technique (opus intarsiata) in Central Europe. Celtic import or locally made copy? *ANDOS. Studies of the Ancient World*, 4-5, p. 25-34.
- Czarnecka, K. 2007. Brothers-in-arms? Graves from the Pre-Roman period furnished with a double set of weaponry. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 47-57.
- Czarnecka, K. 2007a. *Oblin. Ein Graberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica, XIII, Warszawa.
- Czarnecka, K. 1997. Germanic weaponry of the Przeworsk culture and its Celtic Background. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 8, p. 291-297.
- Dąbrowska, T. 1988. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia - zasięg - powiązania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dąbrowska, T. 2008. *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, VII.
- Droberjar, E. 2006. Planaňská skupina grossmstedtské kultury. K chronologii germánských náleží a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a počátkach doby římské. In: Droberjar, E., Lutovský, M. (eds.) *Archeologie Barbarů 2005*, Praha, s. 11-90.
- Eggers, H. J. 1951. *Das römische Import im freien Germanien*. Hamburg.
- Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archeologiczny*, 38, s. 53-84.
- Jażdżewska, M. 1994. Ciekawsze zespoły grobowe ze śladami wpływów celtyckich na cmentarzysku kultury przeworskiej w Siemichowie, woj. Sieradzkie. In: Kokowski, A. (ed.) *Kultura przeworska*, 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, s. 107-126.
- Mihaljević, M., Dizdār, M. 2007. Late La Tène Bronze Helmet from the River Sava near Stara Gradiška. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, XL, s. 117-146.
- Kostrzewski, J. 1919. *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Teil I. Mannus-Bibliothek, 18, Leipzig; Würzburg.
- Łuczkiwicz, P. 2006. *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*. Archaeologia Militaria, II, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.

- Łuczkiwicz, P., Terpilovskij, R. 2012. Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodnie Ukrainie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIII, Rzeszów. s. 155-174.
- Schaaf, U. 1988. Keltische Helme. In: *Antike Helme*. Mainz, S. 293-317.
- Slobodian, T., Terpilovskij, R. 2020. Possibilities of cremated bones research: correlation of metal traces on skeleton with funeral rituals and traditions of ancient societies. *Antropologischer Anzeiger*, 78/1-2, Stuttgart, p. 33-58.).
- Terpilovskiy, R., Zharov, G. 2013. A Warrior Cemetery remation from the Turn of Eras on the River Seym. In: Khrapunov, I., Stylegar, F. A. (eds.) *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 409-419.
- Völling, T. 1994. Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit. *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission*, 75, S. 147-282.

Ю. Ю. Башкатов, Т. В. Бітковська *

ІВКІВЦІ — НОВИЙ ТИП ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Подано стислий огляд історії досліджень та історіографії питання щодо пізньозарубинецьких пам'яток. На цьому тлі опубліковано матеріали з поселення й могильника Івківці, який досліджувала Дніпро-Псеська ранньослов'янська експедиція ІА НАН України. На основі порівняльного аналізу виділено окремий тип пам'яток — тип Івківці, що відрізняється від типу Лютіж.

Ключові слова: пізньозарубинецькі пам'ятки, тип Лютіж, кераміка, фібули, сармати, Середнє Подніпров'я.

Пам'ятки зарубинецької культури займають окреме місце в слов'янському етногенезі. На думку переважної більшості вчених-славістів, саме їх слід вважати найбільш обґрунтованою початковою ланкою відліку подальшого розвитку майбутніх слов'янських культур. Тому розуміння походження цієї культури, її розвитку і трансформацій є надзвичайно важливим для відтворення процесів, що відбувалися на території України на межі ер. Саме у ті часи закладалися підвалини найбільшого в Європі майбутнього слов'янського етносу.

Питання про належність зарубинецької культури слов'янам виникло практично одразу після її відкриття. В. В. Хвойка, який першим дослідив могильник біля с. Зарубинці і на його матеріалах виділив археологічну культуру, вважав її автохтонною слов'янською з певними впливами латенських культур Європи (Хвойка 1901, с. 172—190). Однак майже одразу П. Рейнеке у своїх роботах висловив думку, що ці пам'ятки залишені внаслідок міграції східних германців (Reineke 1906, S. 42—50). У цьому його підтримав Г. Коссина (Kossina 1934, S. 163, 164). Це певною мірою знизило

цікавість радянських дослідників до вивчення зарубинецьких старожитностей. Однак перед Другою світовою війною у м. Києві І. К. Самойловський виявив Корчуватський могильник, котрий дав набагато більше матеріалів, ніж було відомо перед тим. Це дозволило повернутись до теми походження носіїв зарубинецької культури. І. К. Самойловський вбачав у цих матеріалах перехідну ланку між осілим скіфським населенням і слов'янами (Самойловський 1947, с. 61—74). Така концепція проіснувала до 1960-х років.

У 1960—70-ті рр. дискусія щодо походження та подальшої долі зарубинецьких пам'яток розгорнулася із новою силою. Важливим фактором стало відкриття київської культури і початок активного вивчення ранньосередньовічних слов'ян. У роботах П. М. Третьякова зарубинецькі старожитності стали відправною точкою появи пенківської культури (напр. Третьяков 1966, с. 225—230, 259—273; 1982, с. 57—59). Після відкриття пам'яток київського типу В. М. Даниленко розглядав зарубинецьку культуру як її попередника на шляху до появи колочинських старожитностей, а частину пам'яток I—II ст. схарактеризував як «пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу» (Даниленко 1976, с. 65—69). Саме ці дві концепції лягли в основу «зарубинецької» лінії розвитку слов'ян. Надалі такий погляд підтримали й розвинули в своїх дослідженнях П. І. Хавлюк (1971), Є. В. Максимов (1972; 1982), Н. М. Кравченко і Є. Л. Гороховський (1979, с. 51—60), С. П. Пачкова (2006) та ін.

Під час накопичення знань про зарубинецьку культуру змінювались і погляди на її фінальний період. Учені зауважили, що в загальному масиві зарубинецьких старожитностей пам'ятки I—II ст. мають певні відмінності від раніших. Теоретичну базу під виділення їх в окрему групу розробив М. Б. Щукін, запропонувавши терміни «постзарубинецькі пам'ятки» чи пам'ятки горизонту «Рахні—Лютіж—Почеп» (за найкраще дослідженими

* БАШКАТОВ Юрій Юрійович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-4286-7441, juriy_bashkatov@iananu.org.ua

БІТКОВСЬКА Тетяна Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-8609-1032, allesligue@gmail.com

опорними пам'ятками) (Шукин 1979, с. 69, 74; 1986). Він вважав, що в результаті серії кризових явищ, зокрема тиску сарматів з півдня, у середині I ст. н. е. класична зарубинецька культура припинила своє існування. Натомість з'явилися пам'ятки, пов'язані з нею походженням, які, втім, мали суттєві відмінності. У своїй монографії дослідник зарубинецької культури Є. В. Максимов визнавав наявність відмінностей між пам'ятками кінця I тис. до н. е. і пам'ятками I—II ст. Однак він не вважав за потрібне їх виділення в окрему групу, а лише визначав такі пам'ятки як «заклучні» або «фінальні» (Максимов 1982, с. 9, 10, 28—30). Подібних поглядів дотримувалися Л. О. Циндровська (1988) та С. П. Пачкова (2006).

Дискусія отримала новий розвиток після виходу монографії А. М. Обломського та Р. В. Терпиловського, присвяченої вивченню саме пам'яток перших століть нашої ери (Обломский, Терпиловский 1991). Її появі передували препринти цих авторів у співпраці з О. В. Петраускасом, у якому було сформульовано інший погляд на появу пам'яток I—II ст. (Обломский, Терпиловский, Петраускас 1990). Загалом, погоджуючись із кризою класичної зарубинецької культури, автори дійшли висновку, що головним чинником пертурбації стала зміна клімату на межі ер. Вона спричинила поступові зміни і в суспільстві, і в господарстві населення носіїв зарубинецької культури. Сукупно це призвело до появи кількох груп пізньозарубинецьких пам'яток. На відміну від М. Б. Шукіна, ці дослідники не вважають, що старожитності I—II ст. були «відірвані» від класичних, а є їх продовженням.

У колективній монографії «Поздnezарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I—II вв. н. э.)» підбито підсумки багаторічних досліджень і сформульовано ознаки кризи класичної зарубинецької культури та її наслідки. У ній також зібрано інформацію практично про всі відомі пізньозарубинецькі пам'ятки, а також визначено основні їхні риси (ред. Обломский, Терпиловский 2010).

Нині більшість дослідників погоджуються з тим, що проявом кризи класичної зарубинецької культури є: припинення функціонування городищ і великих могильників Середнього Подніпров'я; відступ населення на північ, захід і північний схід; зміна розташування поселень з високих на перші (борові) тераси та заплави; спрощення в керамічному комплексі; поява пам'яток на Південному Бузі та їх зникнення на території Прип'ятського Полісся. На цих

підставах було виділено шість груп пам'яток пізньозарубинецького типу, визначено їхні ареали та особливості матеріальної культури: типу Лютіж, Рахни—Мар'янівка, Почеп, Грині—Вовки, Картамишево 2—Тернівка 2, Інясево.

Пам'ятки «типу Лютіж», що локалізуються в Середньому Подніпров'ї, мали вигляд невеликих відкритих селищ, розташованих на дюнах в заплавах. Вони займали землі по обох берегах Дніпра — від середньої течії р. Тетерів на півночі до широти впадіння р. Сули в Дніпро.

Матеріальна культура досліджених пам'яток схожа на класичну, але значно спрощена. Особливо це стосується керамічного комплексу. З нього практично зникли столові лощені горщики, вази та дзбани, стало значно менше мисок. Зменшилася кількість імпорту (Башкатов, Терпиловский 2010, с. 36). Змінився тип житла: замість великих наземних будівель площею 20—25 м² з каркасно-плотовою конструкцією стін, обмазаних глиною, з'явилися невеликі заглиблені зруби площею 8,0—12 м² (Башкатов 2009).

Як опорні пам'ятки типу Лютіж раніше розглядалися: Лютіж, низка комплексів Оболені, Крюківщина (Бидзиля, Пачкова 1969; Терпиловський, Шовкопляс 2002; Башкатов 2004). У цілому, пам'яток цього типу досліджено небагато, проте їх виділення в окрему групу цілком обгрунтоване.

На жаль, системні польові дослідження пізньозарубинецьких пам'яток на досить довгий час було призупинено. Їх вивчення продовжилось у вигляді опрацювання вже відомих матеріалів. Під час цих досліджень виникла низка питань, відповіді на які могло дати тільки вивчення нових пам'яток за сучасними методами. У 2016 р. в с. Івківці Чигиринського р-ну Черкаської обл. було знайдено кремаційне поховання. Завдяки своєчасній реакції директора етнографічного просвітницько-розважального комплексу «Зерноленд» Н. П. Лавриненку матеріали було передано до Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини (ЧАМ). Також його співробітники дообстежили місце знахідки (Куштан, Сиволап, Марченко 2016). Із 2017 р. Дніпро-Песельська ранньослов'янська експедиція ІА НАН України разом зі співробітниками ЧАМ розпочали стаціонарні дослідження на могильнику та поселенні, що тривають досі. За ці роки було досліджено: на поселенні — житло, об'єкт господарського призначення і 14 ям-льохів, на могильнику — вісім поховань. Хоча й заплановано продовження археологічних розкопок,

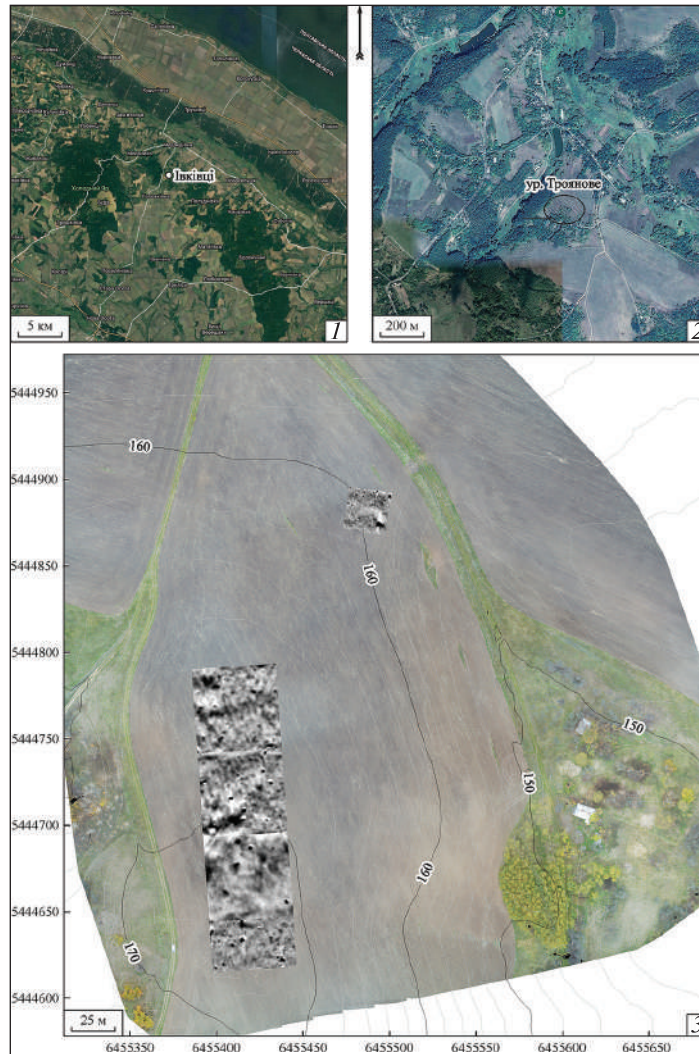

Рис. 1. Поселення Івківці: 1 — місце розташування в Черкаській обл.; 2 — пам'ятка в уроч. Троянка; 3 — геомагнітна зйомка

Fig. 1. Ivkivtsi settlement: 1 — locality in Cherkasy Region; 2 — the monument in Troianka tract; 3 — geomagnetic survey data

отримані дотепер матеріали дають підстави для певних попередніх висновків.

Пам'ятка розташована на високій частині плато в межах уроч. Троянка (рис. 1: 1, 2). Найближчим водотоком є заболочена права притока р. Івка — правої притоки р. Тясмин, розташована в кількох кілометрах, у підніжжі плато. Приблизно за 15 км на південний схід від Івківців розташоване Суботівське городище, на якому були знайдені матеріали зарубинецької культури, датовані I ст. н. е. Якість публікації матеріалів унеможливує їхню адекватну оцінку. А відтак, винятково за публікацією неможливо й чітко визначити, чи належать матеріали до фіналу класичних пам'яток, чи вже до пізньозарубинецьких.

Поселення і могильник біля Івківців розташовані на великому похилому плато, притому

могильник розташований нижче за поселення, що не зовсім характерно для зарубинецької традиції. На цьому етапі досліджень встановити точні межі пам'ятки досить важко: за поширеністю матеріалів на оранці, поселення займає від 8,0 до 16 га. Така різниця пояснюється тим, що нині незрозуміло, чи ми маємо справу з одним поселенням, чи з поруч розташованими двома. Межі могильника також доволі складно встановити, через те, що він розміщений на скіфському поселенні. До цього додамо, що на території села в інших місцях також були виявлені речі I—II ст.

У 2018 р. під час підготовчих і розвідкових робіт К. М. Бондар здійснила геомагнітну зйомку частини поселення (рис. 1: 3). За результатами аналізу цієї зйомки надалі проведено археологічні розкопки. Основні ділянки

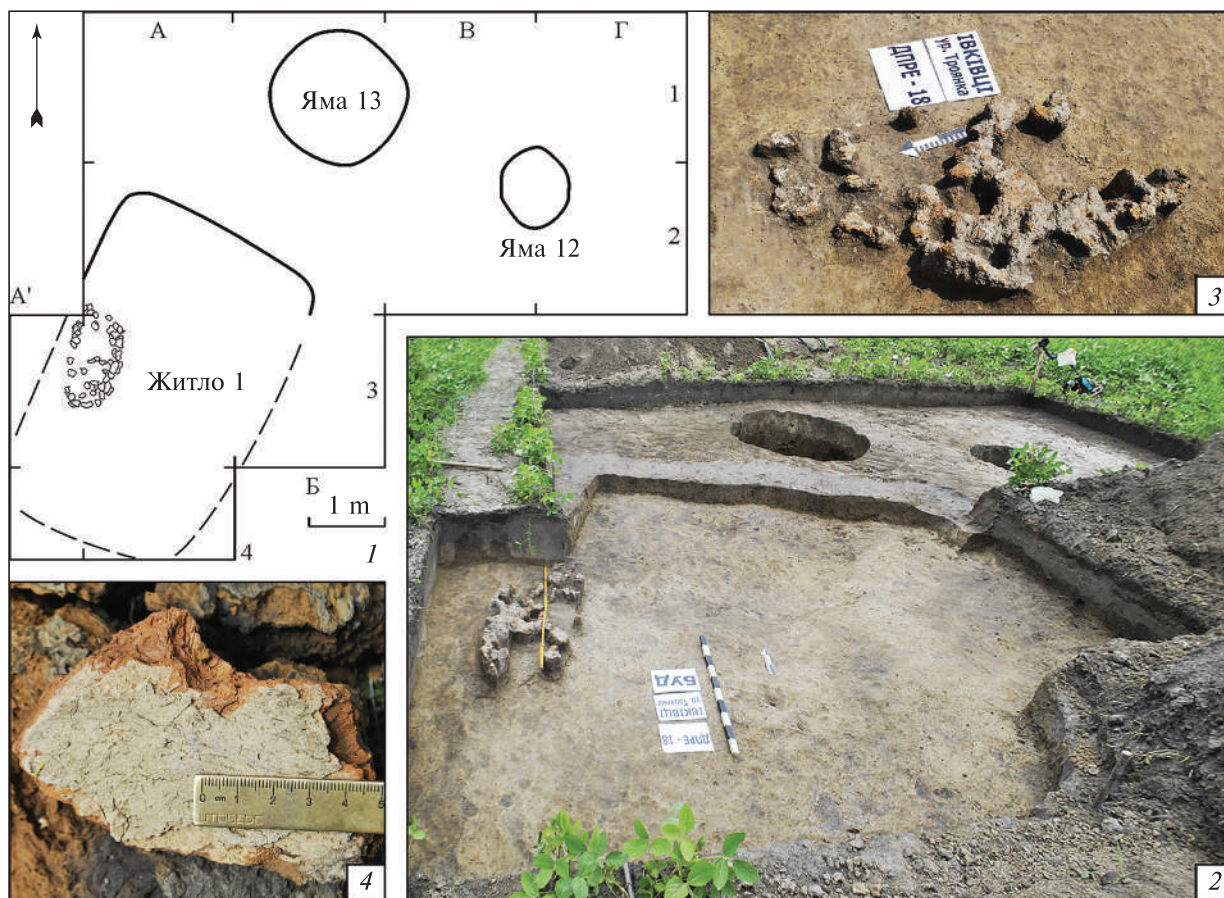

Рис. 2. Житло 1: 1 — положення в розкопі 7 і взаєморозташування з ямами 12 і 13; 2 — вигляд з півдня; 3 — завал обмазки; 4 — зразок глиняної обмазки

Fig. 2. Dwelling No. 1: 1 — position of the excavation No. 7 and the mutual location with pits No. 12 and No. 13; 2 — view from the south; 3 — a plaster from the collapsed wall; 4 — a sample of the clay plaster

розкопів (5 і 6) розташовані на найвищій частині плато, ще один розкоп 7 — на схилі, біля місця знахідки фібули типу «Авциса». Загальна досліджена площа становить близько 220 м². Найбільша кількість матеріалів походить із розкопу 7, в якому досліджено дві великі зернові ями та наземне житло пізньозарубинецького часу (рис. 2: 1).

Житло було виявлено одразу під орним шаром на глибині 0,25—0,30 м на рівні передматерика. Воно мало прямокутну форму розмірами 3,2 × 4,4 м, орієнтоване кутами за сторонами світу, із рівною долівкою; під північно-східною стіною виявлено завал обмазки (рис. 2). Судячи з відбитків на останній і відсутності стовпових ям, конструкція споруди була зрубною, стіни були складені з обтесаних колод чи плах. Слідів опалювальної споруди не виявлено. Південно-західна частина заглиблена на 0,15—0,20 м, найімовірніше, для вирівнювання підлоги. Цікавим спостереженням є те, що хоча обмазка загалом пропечена, зовні вона була вкрита тонким шаром сирієї глини (рис. 2: 4).

Більшість ям мала діаметр 0,4—0,5 м та глибину до 0,5 м. Кілька з них можна вважати зерновими — вони мали дзвоно- чи грушоподібну форму і глибину понад 1,0 м, зафіксовані сліди випалу внутрішніх стінок. Цікаво, що дві з них розташовувалися біля житла 1 (рис. 2: 1).

Керамічний комплекс поселення традиційно можна поділити на кухонний і столовий посуд. Аналіз кухонної кераміки на цьому етапі досліджень може дати лише приблизну інформацію про загальні тенденції розвитку форм. Виділення суто пізньозарубинецьких типів горщиків поки досить проблематичне. Кухонна кераміка переважно представлена горщиками середніх розмірів, опуклобоких з високим плечем і сильно відігнутими вінцями. Формувальна маса погано вимішана, з домішками шамоту й жорстви, поверхня нерівна, інколи зі слідами загладжування. З такої самої керамічної маси, судячи з окремих фрагментів, виготовлені покритишки й диски-сковорідки (рис. 3: 1). Набагато більше інформації дає столовий посуд, представлений переважно чорноліс-

	1 — Кухонний посуд			2 — Столовий посуд		
	Зарубинецька культура	Івківці	Тип Лютіж	Зарубинецька культура	Івківці	Тип Лютіж
Банко-подібні горщики				Тип 3, варіант III		
Тип II, варіант I				Тип 1, варіант I		
Тип I, варіант 1				Тип 2, варіант III		
Тип II, варіант 1				Тип II, варіант 1		
Тип III, варіант 3				Миски, покритка		

Рис. 3. Порівняльна таблиця кераміки з поселення та могильника: 1 — кухонний посуд; 2 — столовий посуд

Fig. 3. Comparative table of ceramics from the Zarubintsy culture settlement and the burial ground, late Zarubintsy monuments, type Ivkivtsi: 1 — cooking ware; 2 — tablewares

кованими мисками. Загалом вони належать до різних варіантів типу II, за Є. В. Максимовим, характерних для зарубинецької культури Середнього Подніпров'я. Однак є значна кількість мисок типу III, характерніших для пізньозарубинецького часу. Особливістю набору столової кераміки є наявність лискованих горщиків і глеків, притаманних класичній зарубинецькій культурі, що майже зникли у пізньозарубинецький час (рис. 3: 2).

* * *

Пошуки могильника були розпочаті у 2017 р. Було закладено чотири розкопи. На жаль, поховань ранньоримського часу виявлено не було (Башкатов, Бітковська 2019). Згодом, у 2019 р. К. М. Бондар здійснила геомагнітну зйомку частини могильника. За її результатами було проведено розкопки у 2019—2020 рр. Детальніше розглянемо дані про досліджені дотепер поховання.

Поховання 1 було виявлено «чорними копачами». На місці було виявлено невелику грабіжницьку яму розміром 1,0 × 0,7 м, завглибшки

0,65 м. Навколо неї розміщувався викид, серед якого лежали фрагменти битого керамічного посуду із залишками кремації. Вдалося склеїти й повністю реставрувати дві ліпні керамічні посудини-урни: з високим конічним або циліндричним горлом, яйцеподібним тулубом та денцем із закраїною. Одна з них — горщик вертикальних пропорцій, орнаментована по плічках чотирма конічними виступами-наліпами (рис. 4: 1). Інша посудина — більш присадкуватий горщик, також прикрашений по плічках з чотирьох боків, але прокресленим елементом у вигляді підкови (рис. 4: 2). Під час промивання решток кремації в камеральних умовах вдалося виявити інші предмети інвентарю: невелику дротяну фібулу з підв'язним голкоприймачем (рис. 4: 3), сережку, скручену в півтора оберти із бронзового дроту (рис. 4: 4) та перепалену скляну намистину (рис. 4: 5) (Куштан, Сиволап, Марченко 2016). Важко встановити, але вірогідно що одне з поховань було накрите щитом, від якого залишився умбон зі слідами перебування у вогні (рис. 4: 6). Пізніше до колекції було додано фібулу типу «Авциса», яка походила з одного з цих поховань (рис. 4: 7).

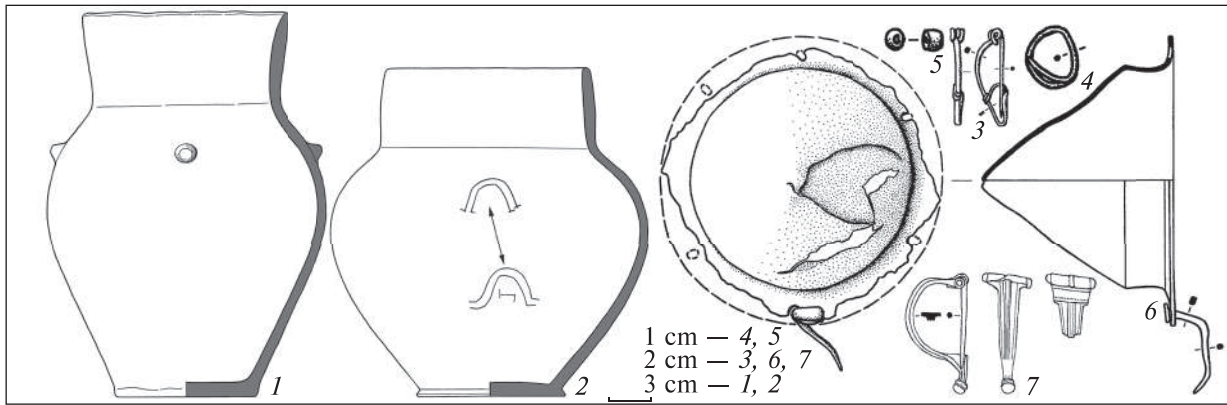

Рис. 4. Поховання 1, інвентар: 1, 2 — урни; 3, 7 — фібули; 4 — сережка; 5 — намистина скляна; 6 — умбон

Fig. 4. Burial 1. Ivkivtsi cemetery: 1, 2 — cinerary urn; 3, 7 — fibula; 4 — earring, 5 — bead; 6 — umbo

На ділянці, визначеній як перспективна для потенційного дослідження могильника, у 2019—2020 рр. було здійснено кілька розкопів (рис. 5). До них потрапили маловиразні ями 1 і 2, а також об'єкт 1. Пляма від нього мала овальну форму розмірами $1,5 \times 2,0$ м і була заглиблена на 0,7 м. Тут також досліджено поховання 2—7.

Поховання 2 і 3 були виявлені під час робіт експедиції у 2019 р. Обидва були відкриті на глибині 0,30—0,35 м в нижній частині орного шару. Вони являли собою невеликі розтягнуті оранкою скупчення перепалених кісток і кераміки.

Поховання 4, кремація, було виявлене на глибині 0,4 м в урні (рис. 6: 1), що розміщувалася в ямі розмірами 60×80 см. Під урною була не перепалена кістка великої тварини (вірогідно корови). У похованні виявлено невелику пряжку зроблену з бронзового дроту (рис. 6: 2).

Поховання 5—7 — це безурнові кремації, точні контури ям яких виявити не вдалось (див. рис. 5).

На поселенні та могильнику знайдено значну кількість предметів імпорту. Їх можна поділити на дві категорії: римські й сарматські.

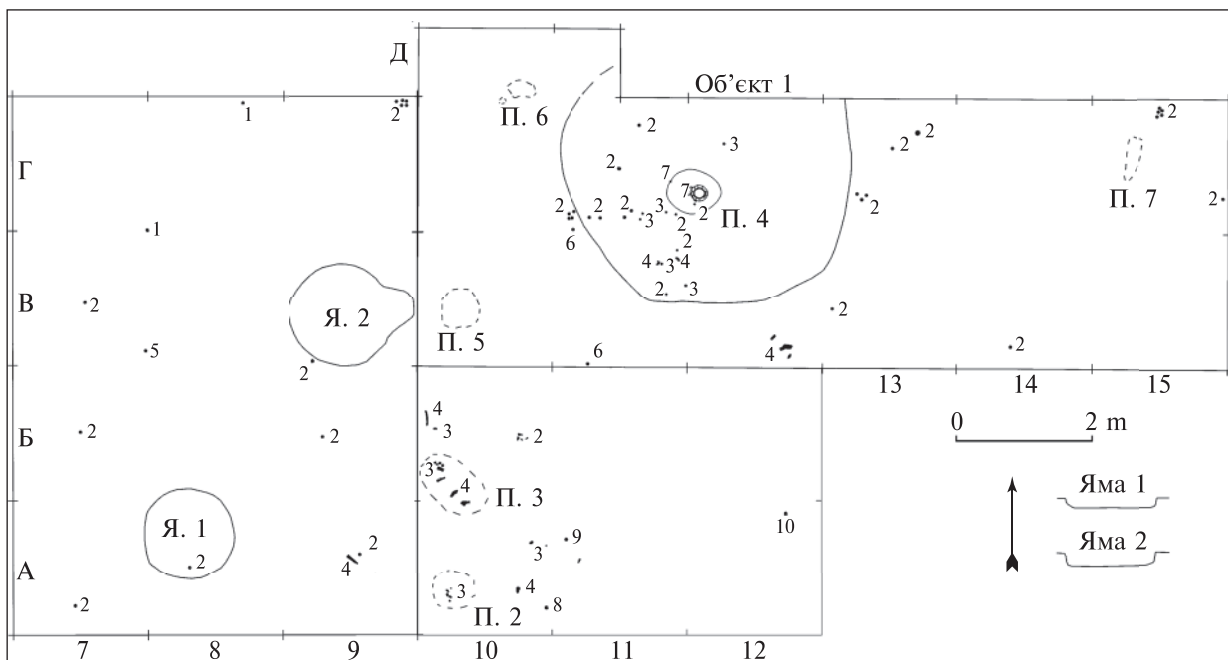

Рис. 5. План розкопів на могильнику в 2019—2020 рр., з позначенням поховань 2—7. Умовні позначки: П. — поховання; Я. — яма; 1 — вістря стріли; 2 — кальциновані кістки; 3 — кераміка; 4 — кістки тварин; 5 — скарабей; 6 — кремій; 7 — вуглики; 8 — шпилька; 9 — мушля; 10 — прясло

Fig. 5. Excavations area plan of the burial ground in 2019—2020, with the designation of burials Nos. 2—7. Symbols: П. — burials; Я. — cenotaphs; 1 — an arrowhead; 2 — calcined bones; 3 — pottery; 4 — animal bones; 5 — a scarab; 6 — a flint; 7 — coal fragments; 8 — a hairpin; 9 — a shell; 10 — a spindle whorl

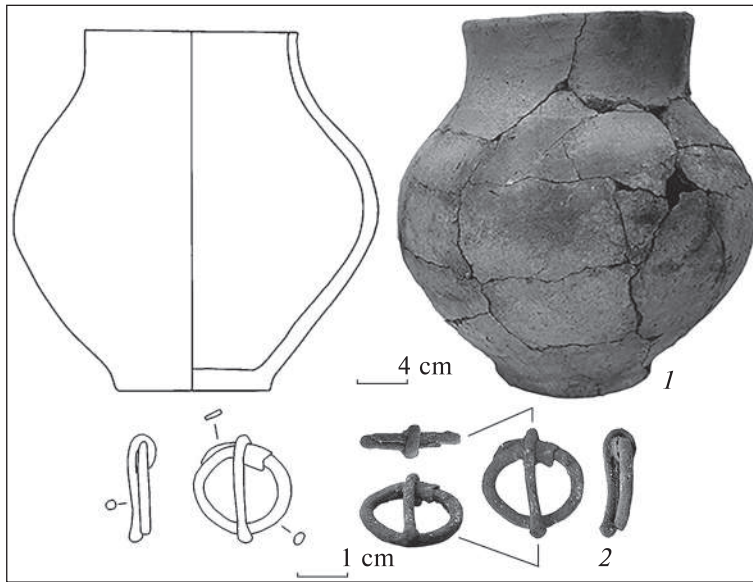

Рис. 6. Інвентар поховання 4: 1 — урна; 2 — пряжка

Fig. 6. Burial No. 4 inventory: 1 — an urn; 2 — a buckle

До перших належать фібули типу «Авциса» (відомі знахідки близько 10 екз.; рис. 7: 12—14) і групи 10, за А. К. Амброзом, фрагменти червонолакового посуду та амфорної тари. За каталогом Є. Л. Гороховського, на лісостепових пам'ятках відомі лише чотири знахідки фібул типу «Авциса», які, найімовірніше, пов'язані з пізньозарубинецькими старожитностями (могилище Рахни, Мотронинське городище і дві знахідки з Полтавщини). Дуже цікавим є сам тип фібул, адже часто їх знаходять на місцях перебування римських легіонів. Фібули групи 10, за А. К. Амброзом, належать до сильнопрофільованих західних типів «дунайської серії». На території України подібні знахідки відомі в липицькій культурі і в Херсонесі (Амброз 1966, с. 36, табл. 7). Зразки червонолакового посуду, що трапились і на поселенні, і на могильнику, представлені невеликими фрагментами, що унеможливорює визначення їхніх форм.

Найпоширенішими свідченнями торговельних зв'язків є численні знахідки фрагментів амфор. Поки ще не визначено весь матеріал, однак з ями 13 походять два великих розвали верхніх частин амфор виробництва Синопи й Гераклеї. Таке різноманіття та нехарактерна для пізньозарубинецького часу кількість імпорту може свідчити про сталі економічні зв'язки з римськими провінціями.

Особливу категорію складають речі, які можна вважати безпосереднім сарматським імпортом чи, вірогідно, отримані від носіїв цієї культури. Передусім це фрагменти металевих люстерок, яких на поселенні виявлено більше десяти (рис. 7: 3—10). Зокрема можна виділити дзеркало з петлеподібною ручкою гру-

пи IX, за А. М. Хазановим (рис. 7: 9; Хазанов 1963, с. 59—72). Ще одним свідченням потенційних зв'язків є знахідка пронизки з єгипетського фаянсу у вигляді скарабея типу 48а, за О. М. Алексеевою (рис. 7: 11). Подібні знахідки відомі в Пантікапеї і Херсонесі (Алексеева 1975, с. 41). Вони також поширені в поховальних комплексах сарматів (Симоненко 2011, с. 115). Логічно припустити, що пронизка могла бути отримана внаслідок контактів місцевого населення та сарматських племен.

Про існування таких зв'язків також свідчать фрагменти двох сарматських ліпних посудин (рис. 7: 1, 2), унікальні для пізньозарубинецьких пам'яток. До цього часу були відомі окремі знахідки зарубинецького посуду в сарматських похованнях (Хмільна, Лозовець та ін.) чи сарматські тамги на пізньозарубинецьких мисках (Почеп). Це, разом зі знахідками наконечників стріл у валах городищ, давало привід деяким дослідникам вважати, що контакти осілого населення з кочовиками мали винятково агресивний характер (Шукин 1994; Воронятов, Еременко 2006). На цьому побудовано концепцію про витиснення сарматами в середині I ст. н. е. зарубинецького населення з південних кордонів на північ, що призвело до утворення пам'яток типу Лютіж (Шукин 1994). На наш погляд, знахідки з Івківців свідчать, що принаймні частина зарубинецького населення не тільки не відійшла на північ, але й мала досить тісні «дружні» зв'язки з сарматським населенням і через нього чи напряду з римськими центрами.

Час існування поселення та могильника Івківці можна визначити за досить значною

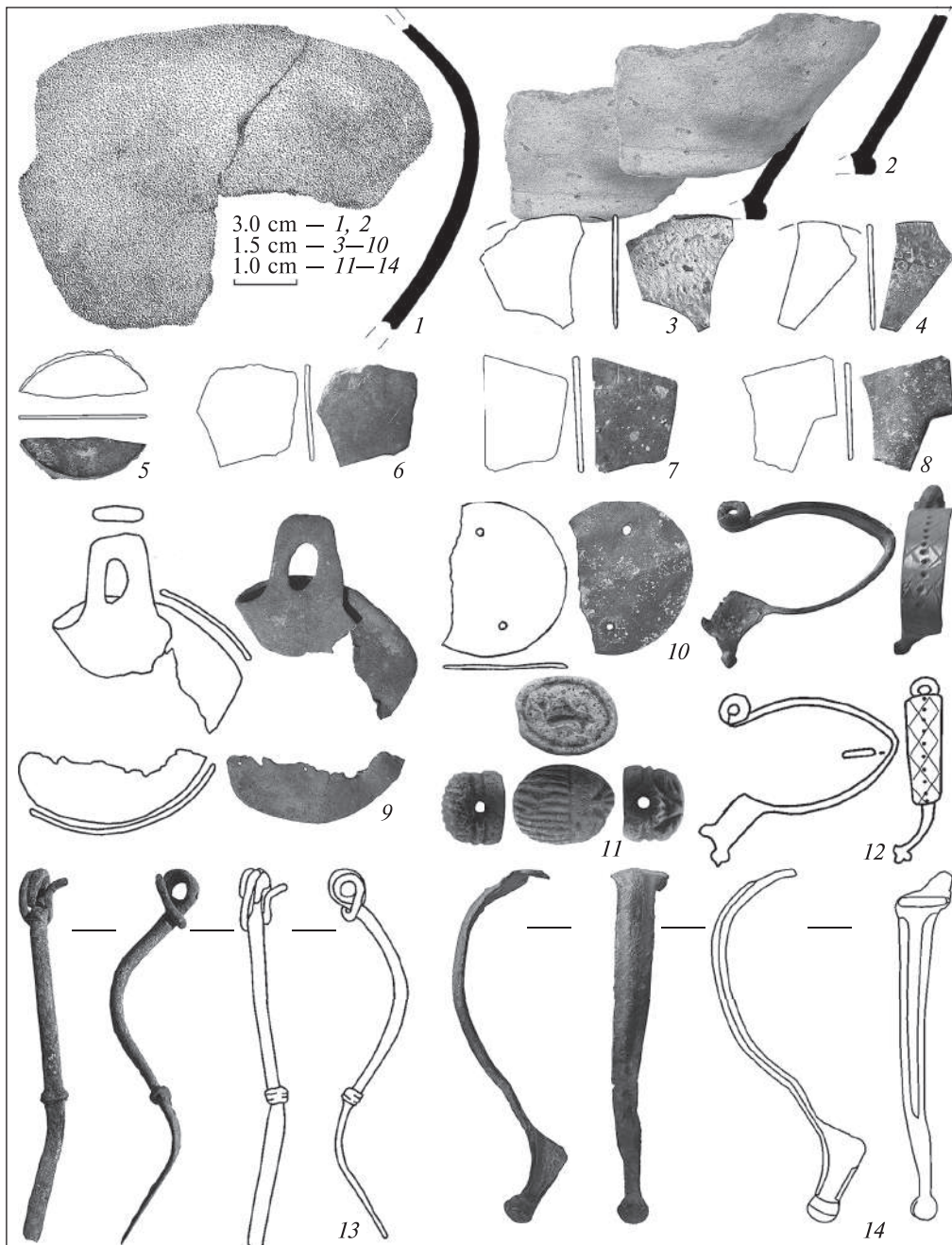

Рис. 7. Поселення й могильник, предмети імпорту: 1, 2 — сарматські ліпні горщики; 3–10 — фрагменти сарматських дзеркал; 11 — пронизка у вигляді скарабея; 12–14 — фібули

Fig. 7. The burial ground and the settlement, imported finds: 1, 2 — Sarmatian handmade pots, 3–10 — Sarmatian mirrors fragments; 11 — a bead of the scarab shape; 12–14 — fibulae

кількістю хронологічних індикаторів. Фібули типу «Авциса» датують у межах середини I — середини II ст., така сама дата і фібул групи 10, за А. К. Амброзом. Умбон, знайдений у похованні 1, належить до типу В 8, за П. Лучкевичем, і теж датований I—II ст. (Łuczkiwicz 2004, s. 56–59, гус. 29). Таку саму дату має й фаянсова пронизка (Алексеева 1975, с. 41). Дещо вужчі хронологічні межі має частина амфор і дзеркал, вони можуть бути датовані кінцем I — першою половиною II ст. Таким чином, най-

більш імовірною датою існування Івківців є кінець I — початок — середина II ст.

Упродовж останніх років під час розвідок на південь від Черкас стали траплятися нові знахідки I—II ст. Матеріали I ст. н. е. відомі на городищах Суботів, Мотронинське, Жаботин. На жаль, ці пам'ятки вивчали більше в контексті археології доби бронзи і скіфського часу, а матеріали ранньоримського періоду не отримали належної уваги. Поселення і могильник Івківці — фактично перший комп-

лекс I—II ст. н. е., який почали досліджувати стаціонарно за останні кілька десятиріч. Як свідчать вищенаведені дані, Івківці суттєво відрізняються від пам'яток типу Лютіж. Відмінності в топографії, керамічному комплексі, великій кількості різноманітного імпорту, а також наявність могильника наближає комплекс за всіма ознаками до класичних зарубинецьких пам'яток, хоча і з певними пізньозарубинецькими рисами. Ще одним аргументом є територія, де знаходяться Івківці. Хоча й побутує думка, що пізньозарубинецькі пам'ятки поширені до Сули, така ситуація характерна більше для Лівобережжя; по правому берегу вони майже не відомі за межами Обухівського району. Таким чином, Івківці досить сильно «відірвані» від пам'яток типу Лютіж, але перебувають в ареалі класичних зарубинецьких (Суботівське городище, Черкаси). Матеріали з могильника Суботів теж датовані I ст. н. е., і на ньому також була знайдена пронизка у вигляді скарабея (Самойловський 1960, с. 93—95).

Виходячи з вищенаведеного, на наш погляд, цілком доцільно виділити новий тип пізньозарубинецьких пам'яток — тип Івківці. Під ним розуміємо пам'ятки, залишені носіями зарубинецької культури, котрі не змінювали територію проживання і не зазнали певних культурних трансформацій, притаманних пам'яткам типу Лютіж. Матеріали з поселення та могильника Івківці (уроч. Троянка) засвідчують налагодження торговельних контактів із ближніми й дальніми сусідами, про що свідчить досить значна кількість імпорту. Зараз важко відповісти на питання про кількість пам'яток цього типу та подальшу долю їх населення, однак слід згадати про слов'янський компонент таких черняхівських пам'яток, як Журівка Вільшанська. Керамічні матеріали цього поселення А. М. Обломський визначив як «східнослов'янські/східноєвропейські», певним чином відокремивши їх від генетично пов'язаної з типом Лютіж київської культури (Обломський 1998, с. 59—87). Цілком можливо, що до утворення цього комплексу причетне пізньозарубинецьке населення, яке залишалось із ранньоримського часу на території між Південним Бугом і півднем Середнього Подніпров'я.

- Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1-12. Москва: Наука.
- Амброз, А. К. 1966. *Фибулы юга Европейской части СССР*. Свод археологических источников, Д 1-30. Москва: Наука.

- Башкатов, Ю. Ю. 2004. Особливості житлобудування та господарчої діяльності мешканців заплавної поселення Луг IV (Оболонь). В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ: ІА НАН України, с. 39-48.
- Башкатов, Ю. Ю. 2009. До питання про походження слов'янського житла Середнього Подніпров'я (за матеріалами I—V ст.). *Vita antiqua*, 7—8, с. 227-235.
- Башкатов, Ю., Бітковська, Т. 2019. Дослідження на поселенні біля с. Івківці на Чигиринщині. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 291-292.
- Воронятов, С. В., Еременко, В. Е. 2006. Металургічний центр Лютеж, сармати і формування горизонту Лютеж—Рахны—Почеп: попытка интерпретации [«Лютежское пленение бастарнов» — миф или реальность?]. В: *Производственные центры. Источники, «дороги», ареал распространения: материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург, 18—21 декабря 2006 г.* Санкт-Петербург: Элексис Принт, с. 88-93.
- Даниленко, В. М. 1976. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. *Археологія*, 19, с. 65-92.
- Кравченко, Н. М., Гороховський, Е. Л. 1979. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. *Советская археология*, 2, с. 51-69.
- Куштан, Д. П., Сиволап, М. П., Марченко, О. В. 2018. Розвідки в Потясминні. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 293-295.
- Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.
- Обломский, А. М. 1998. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов). В: Мяцельскі, А. А. (ред.). *Историко-археологический сборник*. Минск, с. 59-87.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Петраускас, О. В. 1990. *Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины*. Препринт. Киев.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые вв. н. э.* Москва: ИА РАН.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. (ред.). 2010. *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I—II вв. н. э.)*. Раннеславянский мир, 12. Москва: ИА РАН.
- Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев: ИА НАН Украины.
- Самойловський, І. М. 1947. Корчуватський могильник. *Археологія*, 1, с. 101-111.
- Самойловський, І. М. 1960. Субботівський могильник. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 9, с. 93-95.
- Симоненко, А. В. 2011. *Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Терпиловський, Р. В., Шовкопляс, Г. М. 2002. Кераміка рубежу нашої ери з поселення Оболонь (попередні спостереження). В: Бунятян, К. П., Пачкова, С. П. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: ІА НАН України, с. 246-247.
- Третьяков, П. Н. 1966. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва: Ленинград: Наука.
- Третьяков, П. Н. 1982. *По следам древних славянских племен*. Ленинград: Наука.

- Хавлюк, П. І. 1971. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі. *Археологія*, 4, с. 84–96.
- Хазанов, А. М. 1963. Генезис сарматских бронзовых зеркал. *Советская археология*, 4, с. 59–72.
- Хвойка, В. В. 1901. *Поля погребений в среднем Приднепровье: (раскопки В. В. Хвойка в 1899–1900 гг.)*. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова.
- Циндровська, Л. О. 1988. Пам'ятки першої чверті I тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 62, с. 86–95.
- Шукин, М. Б. 1979. К предыстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 20, с. 66–89.
- Шукин, М. Б. 1986. Горизонт Рахны-Почеп: причины и условия образования. В: Матвеева, Г. И. (ред.). *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 26–38.
- Шукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: Фан.
- Kossinna, G. 1932. Germanische Kultur im Jahrtausend nach Chr. Geburt. *Mannus Bibliothek*, S. 40–61.
- Łuczkiewicz, P. 2004. *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszy okresie przedrzymskim*. Rozprawa doktorska. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Reinecke, P. 1906. Aus der russischen Literatur Gräberfelder vom Ende der La Tene-Zeit und aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im Gouvernement Kiew. *Mainzer Zeitschrift*, 1, S. 42–50.

Надійшла 26.02.2021

Ю. Ю. Башкатов¹, Т. В. Битковская²

¹ Младший научный сотрудник отдела археологии ранних славян Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-4286-7441, juriy_bashkatov@iananu.org.ua.

² Младший научный сотрудник отдела археологии ранних славян Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-8609-1032, allesligue@gmail.com

ИВКОВЦЫ — НОВЫЙ ТИП ПОЗДНЕЗАРУБИНЕЦКИХ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Статья посвящена проблеме происхождения позднезарубинецких памятников и развитию взглядов на них. Рассмотрена эволюция взглядов на зарубинецкую культуру от ее выявления до выделения отдельного позднезарубинецкого этапа.

Отдельно рассматриваются новооткрытые поселение и могильник I–II вв. н. э. возле с. Ивковцы (уроч. Троянка) Чигиринского р-на, Черкасской обл. Памятник был открыт в 2016 г. С 2017 проводятся стационарные раскопки. На данный момент одновременное изучение поселения и могильника в Среднем Поднепровье является уникальным. Ранее подобный комплекс исследовался в 1960 гг. на Южном Буге (Рахны). В статье дан краткий обзор керамического комплекса поселения и могильника. Проведено сравнение с материалами классической зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья. Дано описание основных комплексов поселения, а также погребений.

Особое внимание обращено на находки связанные с импортами. Сделаны выводы о довольно тесных контактах с соседними сарматскими племенами и вероятном наличии торговых связей с римским лимесом.

Определена хронология памятника. По находкам фибул типа «Авцисса», фрагментов амфор, сарматских зеркал, фаянсовой бусины в виде скарабея можно определить ее в рамках второй половины I в. н. э. — первой половины II в. н. э.

На основании полученных в результате раскопок данных и анализа известных памятников этого времени делается вывод об отличии их от типа Лютеж. По мнению авторов, имеет смысл выделение отдельной группы памятников раннеримского времени — тип Ивковцы.

К л ю ч е в ы е с л о в а: позднезарубинецкие памятники, тип Лютеж, керамика, фибулы, сарматы, Среднее Поднепровье.

Yurii Yu. Bashkatov¹, Tetiana V. Bitkovska²

¹ Junior Research Fellow, Department of the Early Slavic Archaeology of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-4286-7441, juriy_bashkatov@iananu.org.ua.

² Junior Research Fellow, Department of the Early Slavic Archaeology of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-8609-1032, allesligue@gmail.com

IVKIVTSI — A NEW LATE ZARUBYNTSI CULTURE TYPE OF SITES AT THE MIDDLE DNEPER

In the article, the problem of the Late Zarubyntsi monuments origin and the development of their interpretation are considered. The evolution of views on the Zarubyntsi culture from its identification to the defining the Late Zarubyntsi as a distinct stage is examined.

The authors also study the newly discovered complex that consists of a settlement and a burial ground of the 1st–2nd centuries AD found near Ivkivtsi village (at Troianka tract), Chyhyryn district, Cherkasy Region.

The monument was discovered at 2016. Permanent excavations have been started since 2017. Nowadays, the case when the settlement with a connected burial ground are studied at the same time is unique for the Middle Dnieper area. Previously, a similar complex was explored in 1960-ies in the Southern Bug region (Rakhny). In the article a brief overview of the settlement and the burial ground ceramics collection is provided. The comparison with the materials of the Classical Zarubyntsi culture and the Late Zarubyntsi in the Middle Dnieper region is made. Particular attention is paid to the comparison of ceramics. It is concluded that the materials from the settlement and the burial ground of Ivkivtsi have features of both the Classical Zarubyntsi culture and its late variant. The main complexes of the settlement and the burial ground are described.

Imported finds are of special importance. There were quite close contacts of local tribes with neighboring Sarmatians according to the finds of fragments of Sarmatian mirrors and handmade ceramics. The possible trade relations with the Roman provinces are traced by the finds of a decent number of amphorae fragments of various types, *terra sigillata* and Roman type fibulae.

The chronological boundaries of the monument have been revealed. The finds of fibulae of the Aucissa type, fragments of amphorae, Sarmatian mirrors, and a faience bead in the shape of a scarab are dated within the second half of the 1st century AD — the first half of the 2nd century AD.

On the basis of the data obtained from the excavations and the analysis of the known monuments of this period, it is concluded that Ivkivtsi complex differs from the known Liutizh type. To the authors opinion the Ivkivtsi type should be separated as a group of monuments of the Roman period on the studied territory.

Key words: Middle Dnieper, Late Zarubyntsi culture, settlement, burial ground, type Liutizh, ceramics, fibulae, Sarmatians.

References

- Alekseeva, E. M. 1975. *Antichnyie busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkeologicheskikh istochnikov, G 1-12. Moskva: Nauka.
- Ambroz, A. K. 1966. *Fibuly iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Svod arkeologicheskikh istochnikov, D 1-30. Moskva: Nauka.
- Bashkatov, Yu. Yu. 2004. Osoblyvosti zhytlobuduvannia ta hospodarchoi diialnosti meshkantsiv zaplavnoho poselennia Luh IV (Obolon). In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkeolohiia davnikh slovian. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 39-48.
- Bashkatov, Yu. Yu. 2009. Do pytannia pro pokhodzhennia slovianskoho zhytla Srednoho Podniprov'ia (za materialamy I-V st.). *Vita antiqua*, 7-8, p. 227-235.
- Bashkatov, Yu., Bitkovska, T. 2019. Doslidzhennia na poselenni bilia s. Ivkivtsi na Chyhyrynshchyni. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, p. 291-292.
- Voroniatov, S. V., Eremenko, V. E. 2006. Metallurgicheskii tsentr Liutezh, sarmaty i obrazovanie gorizonta Liutezh-Rakhny-Pochep: popytka interpretatsii ['Liutezhskoe plenenie bastarnov' - mif ili realnost?]. In: *Proizvodstvennye tsentry. Istochniki, 'dorogi', areal rasprostraneniia: materialy tematicheskoi nauchnoi konferentsii. Sankt-Peterburg, 18-21 dekabria 2006 g.* Sankt-Peterburg: Eleksis Print, p. 88-93.
- Danylenko, V. M. 1976. Piznozarubynetski pamiatky kyivskoho typu. *Arheologia*, 19, p. 65-92.
- Kravchenko, N. M., Gorokhovskii, E. L. 1979. O nekotorykh osobennostiakh razvitiia materialnoi kultury naseleniia Srednego Podneprov'ia v pervoi polovine I tysiacheletiia n. e. *Sovetskaia arheologiya*, 2, p. 51-69.
- Kushtan, D. P., Syvolap, M. P., Marchenko, O. V. 2018. Rozvidky v Potiasmynni. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, p. 293-295.
- Maksimov, E. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksimov, E. V. 1982. *Zarubinskaia kultura na territorii USSR*. Kyiv: Naukova dumka.
- Oblomskii, A. M. 1998. Poselenie Zhuravka Olshanskaia v Srednem Podneprove (opyt kulturno-khronologicheskogo analiza materialov). In: Miatselski, A. A. (ed.). *Istoriko-arkeologicheskii sbornik*. Minsk, p. 59-87.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., Petrauskas, O. V. 1990. *Raspad zarubinskoj kultury i ego sotsialno-ekonomicheskie i ideologicheskie prichiny*. Preprint. Kyiv.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1991. *Srednee Podneprove i Dneprovskoe Levoberezhie v pervye vv. n. e.* Moskva: IA RAN.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. (ed.). 2010. *Pozdnezarubinskie pamiatniki na territorii Ukrainy (vtoraia polovina I-II vv. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 12. Moskva: IA RAN.
- Pachkova, S. P. 2006. *Zarubinskaia kultura i latenzirovannye kultury Evropy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Samoilovskii, I. M. 1947. Korchuvatskyi mohyl'nyk. *Arheologia*, 1, p. 101-111.
- Samoilovskii, I. M. 1960. Subbotovskii mogilnik. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN USSR*, 9, p. 93-95.
- Simonenko, A. V. 2011. *Rimskii import u sarmatov Severnogo Prichernomoria*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Terpylovskii, R. V., Shovkopliias, H. M. 202. Keramika rubezhu nashei ery z poselennia Obolon (poperedni sposterezhennia). In: Buniatian, K. P., Pachkova, S. P. (eds.). *Suchasni problemy arkeolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 246-247.
- Tretiakov, P. N. 1966. *Finn-ugry, balty i slaviane na Dnepre i Volge*. Moskva; Leningrad: Nauka.
- Tretiakov, P. N. 1982. *Po sledam drevnikh slavianskikh plemen*. Leningrad: Nauka.
- Khavliuk, P. I. 1971. Pamiatky zarubynetskoj kultury na Pobuzhzhii. *Arheologia*, 4, p. 84-96.
- Khazanov, A. M. 1963. Genezis sarmatskikh bronzovykh zerkal. *Sovetskaia arheologiya*, 4, p. 59-72.
- Khvoika, V. V. 1901. *Polia pogrebenii v srednem Pridneprove: (raskopki V. V. Khvoika v 1899-1900 gg.)*. Sankt-Peterburg: Tip. I. N. Skorokhodova.
- Tsyndrovska, L. O. 1988. Pamiatky pershoi chverti I tys. n. e. na terytorii Srednoho Podniprov'ia. *Arheologia*, 62, p. 86-95.
- Shchukin, M. B. 1979. K predystorii cherniakhovskoi kultury. Trinadsat sekventsii. *Arkeologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 20, p. 66-89.
- Shchukin, M. B. 1986. Gorizont Rakhny-Pochep: prichiny i usloviia obrazovaniia. In: Matveeva, G. I. (ed.). *Kultury Vostochnoi Evropy I tysiacheletiia*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi universitet, p. 26-38.
- Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkeologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. - I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.
- Kossinna, G. 1932. Germanische Kultur im Jahrtausend nach Chr. Geburt. *Mannus Bibliothek*, S. 40-61.
- Łuczkiwicz, P. 2004. *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*. Rozprawa doktorska. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Reinecke, P. 1906. Aus der russischen Literatur Gräberfelder vom Ende der La Tene-Zeit und aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im Gouvernement Kiev. *Mainzer Zeitschrift*, 1, S. 42-50.

Т. О. Рудич, О. Д. Козак *

НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ

У статті аналізується краніологічний матеріал з поховань XI—XII ст. на Київському Подолі. Морфологія черепів чоловіків та жінок, які мешкали у Нижньому місті досліджується у колі хронологічно близьких груп міського та сільського населення з довколишніх та віддалених територій. Використані міжгруповий порівняльний типологічний аналіз і методи багатовимірної статистики.

К л ю ч о в і с л о в а: Київ, давньоруський час, антропология, краніологія.

Вступ

Антропологічні матеріали давньоруської доби з території Києва почали досліджувати з кінця XIX ст. Впродовж XX ст. було опубліковано результати вивчення кількох краніологічних серій, які походять з різних районів міста та репрезентують населення X—XIII ст. Серії кількісно нерівноцінні та скомпоновані за різними принципами. В одних випадках це вибірки, до яких входять матеріали окремих могильників, в інших — збірні серії черепів з різних поховальних об'єктів. Відповідно, населення різних районів міста представлене нерівномірно.

В об'єднаній серії киян X—XIII ст., що була сформована Т. І. Алексеевою та тривалий час репрезентувала населення міста, зібрані черепи з різних частин міста, переважно з розкопок Т. В. Кибальчица та В. Б. Антоновича наприкінці XIX ст. (Алексеева 1973, с. 120).

Краніологічна серія з Києво-Печерської Лаври, що була заміською територією за Княжої Доби, датується XIII ст. та представляє людей, які загинули під час монголо-татарської навали (Дяченко 1993). На жаль, ця група була

опублікована за неповною краніологічною програмою.

Населення Верхнього Києва представляють три вибірки черепів. Дві з них походять з території «міста Володимира». Перша датується XI—XIII ст., друга — XIII ст. (Козак, Потехіна 2002; Козак 2010). З території «міста Ярослава» (могильник на вул. Паторжинського, 14) походить серія, що датується серединою XI ст. — першою половиною XIII ст. (Рудич 2005; 2014).

Найбільш ранньою з опублікованих груп є краніологічна вибірка з могильника X—XI ст. на горі Щекавиці (Козак 2010).

Пропонована робота вводить до наукового обігу краніологічний матеріал з двох давньоруських «окраїнних» могильників Київського Подолу (Івакін 2008). Вони розташовані у Нижньому місті, основну частину населення якого складали портові робітники, ремісники та «торгові люди».

Матеріали та методи

У 2003—2007 рр. Подільською експедицією Інституту археології НАН України були розкопані могильники XI — початку XII ст. на сучасних вулицях Набережно-Хрещатицькій, 1а, Хорива та Верхній Вал (Івакін 2008).

Кісткові рештки з цих об'єктів опрацьовувалися у лабораторії відділу біоархеології ІА НАН України за різними антропологічними програмами (Козак, Івакін 2012). Населення цієї частини міста характеризувалося високою кількістю побутових травм. Значну частоту виявлення слідів інфекційних захворювань автори пов'язують із несприятливими зовнішніми умовами (висока вологість та низька якість води), зниженим імунітетом та значними виснажливими фізичними навантаженнями. Морфологічний склад населення Нижнього міста є наразі недослідженим.

Краніологічні виміри проводилися за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin 1927; Алексеев,

* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

КОЗАК Олександра Леонізіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-2094-4490, akozak26@ukr.net

Дебец 1964). Під час опису черепів та серій використані рубрикації Г. Ф. Дебеца (Алексеев, Дебец 1964).

Зазвичай оптимальним варіантом для краніологічних досліджень є використання репрезентативної серії з одного добре датованого могильника. Однак в умовах великого міста, яким є Київ, така ситуація є радше винятковою. Формування міста та будівнича діяльність впродовж століть змінювала історичні ландшафти та призводила до пошкодження окремих поховальних споруд і цілих некрополів. Крім того, специфіка ґрунтів Подолу зумовила вибіркоче руйнування кісткових решток. Більшість краніологічного матеріалу з досліджених могильників внаслідок вказаних причин має задовільну збереженість. Для отримання більш достовірних результатів статистичного аналізу була сформована об'єднана серія Київського Подолу. Її середні характеристики лягли в основу міжгрупового порівняльного аналізу з використанням типологічного підходу і методами багатовимірної статистики (пакет програм Systat).

До збірної серії було залучено черепи дорослих людей, стать яких можна було визначити. Краніометричні виміри вдалося провести на 15 чоловічих та 10 жіночих черепах, хоча в окремих випадках фіксувались лише окремі ознаки.

Можливості внутрішньогрупового аналізу сумарної серії із залученням статистичних методів обмежені через погану збереженість черепів. Для оцінки внутрішньогрупової варіативності ознак розраховані середньоквадратичне відхилення й коефіцієнт варіації, які були порівняні зі стандартними значеннями для однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964, с. 123—127).

На аналітичному етапі дослідження об'єднаних серій, особливо у випадках обмежених можливостей внутрішньогрупового аналізу, з'являється небезпека «статистичної гри». Комплекс середніх показників такої серії у цифровому вираженні не завжди відображає реальну картину варіативності ознак групи і може призвести до спотворення результатів міжгрупового аналізу. Наслідком є помилки інтерпретації, що базуються на невірних ви-

Таблиця 1. Середні характеристики черепів з могильників Київського Подолу

Table 1. The average metrical characteristics of the males' and females' skulls from Kyiv Podil

№	Найменування ознаки, за Р. Мартіном (Martin 1928)	Чоловіки		Жінки	
		Min—Max	M	Min—Max	M
1	Поздовжній діаметр	183—194	189,1	170—186	179,6
8	Поперечний діаметр	134—153	142,1	124—139	132,7
17	Висотний діаметр b—br	130—150	139,2	124—136	130
20	Вушна висота	107,1—124,5	116,3	104,9—116,6	109,9
5	Довжина основи черепа	102—111	105,5	93—106	98,6
9	Найменша ширина чола	93—106	99,5	91—101	93,6
10	Найбільша ширина чола	116—134	123	104—121	111,6
12	Ширина потилиці	110—123	114	97—114	106,8
40	Довжина обличчя	101—103	101,7	85—98	92,6
43	Верхня ширина обличчя	103—111	107,8	97—107	101
45	Діаметр вилиць	128—146	137,7	125—130	126,6
46	Середня ширина обличчя	93—107	100,1	84—94	88,8
48	Верхня висота обличчя	60—75	69,5	61—68	64,6
55	Висота носа	49—52	50,9	44—52,2	46,7
54	Ширина носа	21—28	24,8	20—24	22,6
51	Ширина орбіти від mf	41—44	42,9	40—43	41,2
52	Висота орбіти	32—34	33	31—34	32,8
32	Кут профілю чола від nasion	80—89	85	80—92	86,6
77	Назомаллярний кут	132—148	138,4	137—144	140,6
Zm	Зигомаксиллярний кут	110—132	118	116—140	124,9
72	Загальний кут обличчя	84—88	86	81—91	85,8
75.1	Кут носа	29	29	16—20	18
Індекс					
8:1	Черепний	69,5—81	75,5	71,4—79,4	75,1
48:45	Лицевий	46,9—54,5	51,3	48,8—52	50,3
	Орбітний	74,4—80,5	77,1	76,7—85	79,6
	Носовий	41,2—57,10	47,6	44,9—54,5	49,3
	Симотичний	32,7—63,6	50,4	35,1—45,9	40,2
	Максилофронтальний	35,2—63,6	45	33,3—59,4	44,1
	Дакріальний	—	—	41,3	41,3
Кількість спостережень		1—11		1—9	

сновках з точки зору формальної логіки. Задля уникнення таких помилок нами проаналізовані індивідуальні показники та характеристики кожної невеликої групи черепів, які склали сумарну серію. Індивідуальні виміри та індекси чоловічих та жіночих черепів кожної локальної групи Подолу, а також їх середні значення для об'єднаної серії викладені в табл. 1 та 2.

Аналіз та результати дослідження

Чоловіки. *Об'єднана серія черепів з давньоруського Подолу.* Серія характеризується довгою, середньоширокою, високою черепною коробкою. В середньому прояві форма черепу мезокранна. Обличчя широке на верхньому рівні та на рівні вилиць, середньовисоке за абсолютними розмірами, за верхньолицьовим індексом — мезен, ортогнатне, має різке горизонтальне профілювання. Орбіти мезоконхні за індексом, ніс мезоринний, але з тенденцією до вузького. Кістки носа виступають добре, перебісся високе (табл. 1).

Для оцінки внутрішньогрупової мінливості в серії були розраховані середньоквадратичне відхилення і коефіцієнт варіації. Завищені, у порівнянні зі стандартними, коефіцієнти в досліджуваній групі виявлені передусім для низки таксономічно важливих ознак: ширини та висоти черепа, висоти та ширини обличчя, ширини носа, черепного, верхньолицевого, носового й симотичного індексів.

Це дуже добре демонструє антропологічну неоднорідність чоловічого населення Подолу.

Об'єднана серія чоловічих черепів могильників Подолу в порівнянні з іншими вибірками Києва. За своїми середніми характеристиками сумарна серія чоловічих черепів Подолу за переважною більшістю ознак вкладається у межі розсіяння міжгрупових варіацій вибірок Києва та його околиць. Але варто зазначити, що подільська серія характеризується найширшим з усіх київських вибірок обличчям та найменшим зигмаксиллярним кутом, хоча в останньому випадку ми маємо лише два спостереження.

Середні показники чоловічої серії з могильників Подолу є найбільш близькими до серій Верхнього Києва, особливо до об'єднаної групи з «міста Володимира» (Козак 2010, с. 336). З нею подолян зближує, передусім, значна довжина та висота черепної коробки, різке горизонтальне профілювання обличчя, тенденція до вузьконосості. Але говорити про морфологічну тотожність серій Подолу та Верхнього міста не варто. Візьмемо хоча б один, але ти-

потвірний індекс — черепний. Якщо сумарна серія Подолу потрапляє за формою черепа до категорії мезокранних, то всі серії Верхнього Києва є, скоріше, доліхокранними. Серед чоловічих черепів з «міста Володимира» та «міста Ярослава» домінують доліхокранні форми, мезокранні представлені меншою мірою. Водночас об'єднана серія подільських могильників відрізняється більшою морфологічною строкатістю, зокрема, більшою варіабельністю черепного індексу, який коливається від різкої доліхокранії до брахікранії. Показники варіативності ознак значно перевищують їх значення для однорідних груп. Варто підкреслити, що концентрація різних форм не є однаковою на всіх некрополях Подолу.

З могильника на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а, який належить до окраїнних могильників Подолу та датується серединою — другою половиною XI ст. (Івакін 2008; Козак, Івакін 2012), походять два чоловічі черепи задовільної збереженості. Розміри черепних коробок потрапляють до категорії середніх та великих, висота черепа значна. Черепи мезокранні. Для них характерна значна ширина обличчя. Обличчя високе за абсолютними розмірами (одне спостереження). Горизонтальне профілювання є помірним. Орбіти середньовисокі, за орбітним індексом — низькі й середні. Ніс середньоширокий за індексом, фіксуються середньоширока й широка форми (табл. 2). Поєднання помірного горизонтального профілювання обличчя з великими розмірами обличчя (поховання 20) є характерним для деяких кочових груп, але у цьому випадку в повний степовий комплекс ознаки не складаються. Можливо, ми маємо справу з індивідуальним варіантом чи метисною формою.

На могильнику XII ст., що розміщувався на вул. Хорива, 21 (Івакін 2008, с. 47—49), фіксується концентрація доліхокранних черепів з великим поздовжнім діаметром, різким горизонтальним профілюванням обличчя та вузьким носом (табл. 2). Цей комплекс ознак впливає на середні характеристики сумарної групи Подолу, до складу якої увійшли ці черепи, та зближує її з людьми з Верхнього міста («міста Володимира»).

Попри те, що сумарна подільська серія відзначається неоднорідністю, для чоловіків різних морфологічних типів здебільшого характерні великі розміри черепа.

Чоловіча група з Подолу в колі міських та сільських серій правобережжя Середнього Дніпра. Завданням на цьому етапі є порівняння

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з могильників Київського Подолу. Частина I
Table 2. Individual metrical characteristics of the skulls from Kyiv Podil. Part I

№	Ознаки за Мартіном	Вул. Хорива, 21					
		П. 2а	П. 5	П. 6	П. 8	П. 9	П. 10
		Ж	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
1	Поздовжній діаметр	177	185	194	194	—	—
1а	Поздовжній діаметр від of.	176	185	192	191	—	—
8	Поперечний діаметр	—	134	146	135	—	—
17	Висотний діаметр b—br	—	—	—	130	—	—
20	Вушна висота p—br	—	—	—	107,1	—	—
5	Довжина основи черепа	—	—	—	102	—	—
9	Найменша ширина чола	94	104	93	101	—	97
10	Найбільша ширина чола	—	125	123	118	—	117
11	Вушна ширина	—	—	—	122	—	—
12	Ширина потилиці	108	123	—	111	—	—
29	Лобна хорда	109	112	115	118	—	121
30	Тім'яна хорда	107	107,5	116	113	—	—
31	Потилична хорда	102	—	119	98	—	—
26	Лобна дуга	123	135	133	136	—	141
27	Тім'яна дуга	121	118	132	135	—	—
28	Потилична дуга	128	—	—	122	—	—
7	Довжина потиличного отвору	—	—	—	—	—	—
16	Ширина потиличного отвору	—	—	—	—	—	—
	Висота вигину чола	23,4	28	25,5	29,7	—	—
	Висота вигину потилиці	31,6	—	—	25,7	—	—
40	Довжина основи обличчя	—	—	—	101	—	—
43	Верхня ширина обличчя	104	—	—	104	—	—
45	Діаметр вилиць	—	—	—	128	—	—
46	Середня ширина обличчя	—	—	—	93,5	—	—
47	Повна висота обличчя	—	—	—	101,5	—	—
48	Верхня висота обличчя	—	—	—	60	—	—
60	Довжина альвеолярної дуги	—	—	—	52	—	—
61	Ширина альвеолярної дуги	—	—	—	62	—	63
62	Довжина піднебіння	—	—	—	—	48	—
63	Ширина піднебіння	—	—	—	—	—	35
55	Висота носа	—	—	—	52	—	—
54	Ширина носа	—	—	—	24	28	—
51	Ширина орбіти від mf	—	—	—	43,5	—	—
52	Висота орбіти	—	—	—	33	—	—
MC	Максилофронтальна ширина	—	—	—	—	—	—
MS	Максилофронтальна висота	—	—	—	—	—	—
SC	Симотична ширина	—	—	—	—	—	—
SS	Симотична висота	—	—	—	—	—	—
DC	Дакріальна ширина	—	—	—	—	—	—
DS	Дакріальна висота	—	—	—	—	—	—
32	Кут профілю чола від nasion	—	—	—	80	—	—
g—m	Кут профілю чола від glabella	—	—	—	73	—	—
43(1)	Біорбітальна хорда	98	—	—	94,9	—	—
Sub.n 43(1)	Висота назона над біорбітальною хордою	17,4	—	—	19,6	—	—
77	Назомаллярний кут	141	—	—	134	—	—
zm—zm	Зигомаксиллярна хорда	—	—	—	89,55	—	—
Sub.ss	Висота субспінале над зигомаксиллярною хордою	—	—	—	30	—	—
(m—zm)							
Zm	Зигомаксиллярний кут	—	—	—	112	—	—
72	Загальний кут обличчя	—	—	—	88	—	—
73	Кут середньої частини обличчя	—	—	—	87	—	—
75	Кут нахилу кісток носа	—	—	—	—	—	—
75(1)	Кут носа	—	—	—	—	—	—
Fc.	Глибина іклової ямки	—	—	—	7,5	—	3,5
65	Виросткова ширина нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
66	Кутова ширина нижньої щелепи	—	113	—	101	—	—
71a	Найменша ширина гілки нижньої щелепи	—	28	—	30	—	—
67	Передня ширина нижньої щелепи.	—	45	—	42	—	—
68	Довжина нижньої гілки від кутів	—	76	—	72	—	—
69	Висота симфізу нижньої щелепи.	—	33	—	26	—	—
69.1	Висота тіла нижньої щелепи	—	31	—	27	—	—
69.3	Товщина тіла нижньої щелепи	—	12	—	11	—	—
	Надперенісся (1—6)	2	1	3	—	—	2

№	Ознаки за Мартіном	Вул. Хорива, 21					
		П. 2а	П. 5	П. 6	П. 8	П. 9	П. 10
		Ж	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
	Надбрівні дуги (1—3)	1	1	2	2	—	2
	Потиличний горб (0—5)	1	—	2	—	—	2
	Соскоподібні відростки (1—3)	1	1	3	2	—	—
8:1	Індекси:						
48:45	Черепний	77,4	72,4	75,25	69,55	—	—
52:51	Лицевий	—	—	—	46,8	—	—
54:55	Орбітний	—	—	—	76,7	—	—
SS:SC	Носовий	—	—	—	46,5	—	—
MS:MC	Симотичний	—	—	—	—	—	—
DS:DC	Максифронтальний	—	—	—	—	—	—
	Дакріальний	—	—	—	—	—	—

краніології населення Подолу та хронологічно близьких груп мешканців сіл та міст колишніх полянських територій, що стали ядром Київської землі. Писемні джерела, зокрема Іпатіївський літопис, свідчать про присутність в Києві на початку II тис. полян (Літопис Руський 1989, с. 5). Відомо, що населення міст різних територій та хронологічних періодів досить часто формувалося і поповнювалося переважно вихідцями з довколишньої сільської округи, але це не було сталою нормою. Тому для порівняння використовується антропологічний матеріал X—XIII ст., хоча у складі міського та сільського населення регіону в цей період могли відбуватися істотні зміни.

Для більшої об'єктивізації результатів, перевірки та ілюстрації гіпотез використані методи багатовимірної статистики, зокрема, факторний аналіз.

Серії чоловічих черепів регіону порівнювалися за такими таксономічно важливими ознаками, як довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина чола, висота та ширина обличчя, орбітний та носовий індекси, назомальний кут, зигмаксиллярний кут, симотичний індекс і кут кісток носа.

До аналізу були залучені київські серії: об'єднана серія з могильників Подолу, об'єднана серія з «міста Володимира» (Козак 2010), серія з «міста Ярослава» (Паторжинського, 14; Рудич 2005), об'єднана серія Києва X—XIII ст. (Алексеева 1973), група з могильника на Щекавиці (Козак 2010). Інші міста та села регіону представляли групи з Витачіва (Алексеева 1973), Юр'єва (Орлов, Моця, Покас 1985), Монастирка (Покас 1988b), Княжої гори, Миколаївського могильника, Хутір Половецький (Зиневич 1967), Григорівки, Бучака (Козак 2000; 2005), Козаровичів (Рудич 2020), Луки (Рудич 2016), Яблунівки (Орлов, Моця, Покас 1985).

За першим (I) фактором найбільші навантаження мають лінійні розміри ознак — до-

вжина, висота черепа, найменша ширина чола, ширина обличчя, висота обличчя, симотичний індекс (додатні), зигмаксиллярний кут, орбітний індекс, носовий індекс (від'ємні). Ці ознаки розділяють 38,8 % усієї сукупності. За фактором II найбільші навантаження припадають на назомальний кут (додатні), ширину черепа, кут носа (від'ємні). Вони розділяють 20,4 % сукупності.

Окремі серії за факторними навантаженнями було вписано у простір двох факторів поліморфізму. За результатами аналізу, в колишньому полянському регіоні викристалізовується певне антропологічне ядро, яке складають чоловіки з Хутора Половецького, Григорівки, Бучака, Козаровичів, Яблунівки і Княжої Гори, тобто переважно з сільських серій.

З груп, що репрезентують киян, до основного сільського масиву регіону найближчою виявилася об'єднана серія Києва X—XIII ст. (Алексеева 1973), а решта груп міста продемонструвала від них суттєву віддаленість. Не можна стверджувати, що має місце єдиний напрям відмінностей між міським та сільським населенням цієї території. Ступінь віддаленості різних київських серій від сільських груп також суттєво різняться. Максимально далекими від сільського масиву виявляються об'єднані групи з Верхнього Києва («місто Володимира») та Подолу. Серія з Подолу є найбільш далекою від цього масиву за ознаками, які мають навантаження на фактор I. Вона відрізняється не тільки більшими розмірами черепа та обличчя, але й відмінностями в кутах та індексах.

Близька картина спостерігається під час заміни у факторному аналізі довжини та ширини черепа на черепний індекс. Варто зазначити, що чотири київські міські серії мають менший черепний індекс, аніж селяни регіону. Отже, на матеріалах Києва гіпотеза про пришвидшений процес брахікефалізації міського населення, у порівнянні з селянами, не підтверджується.

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з могильників Київського Подолу. Частина II

Table 2. Individual metrical characteristics of the skulls from Kyiv Podil. Part II

№	Найменування ознаки за Р. Мартіном (Martin 1928)	Вул. Хорива, 21				Набережно-Хрещатицька, 1а	
		П.11	П.12	П.13	П.15	П.3	П.9
		Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ж
1	Поздовжній діаметр	191	—	192	—	—	—
1a	Поздовжній діаметр від of.	189	—	189	—	203	—
8	Поперечний діаметр	—	142	—	—	—	124
17	Висотний діаметр b—br	—	—	—	—	—	—
20	Вушна висота p—br	—	—	—	—	—	—
5	Довжина основи черепа	—	—	—	—	—	—
9	Найменша ширина чола	98	102	96	91	—	—
10	Найбільша ширина чола	—	116	—	107	—	116?
11	Вушна ширина	—	—	—	—	—	—
12	Ширина потилиці	—	—	—	—	—	109
29	Лобна хорда	116	118	114	103	—	—
30	Тім'яна хорда	—	113	112	101	123	109
31	Потилична хорда	—	—	93	—	113	97
26	Лобна дуга	133	134	132	119	—	—
27	Тім'яна дуга	—	126	129	110	136	118
28	Потилична дуга	—	—	119	—	132	114
7	Довжина потиличного отвору	—	—	—	—	—	—
16	Ширина потиличного отвору	—	—	—	—	—	—
	Висота вигину чола	—	26,9	26,5	24,9	—	—
	Висота вигину потилиці	—	—	35,7	—	32,2	25,8
40	Довжина основи обличчя	—	—	—	—	—	—
43	Верхня ширина обличчя	103	108	—	97	—	—
45	Діаметр вилиць	—	146?	—	—	—	—
46	Середня ширина обличчя	—	—	—	84	—	—
47	Повна висота обличчя	—	113	—	—	—	—
48	Верхня висота обличчя	—	71	—	—	—	—
60	Довжина альвеолярної дуги	—	50	—	42	—	—
61	Ширина альвеолярної дуги	—	63	—	52	—	—
62	Довжина піднебіння	—	47	—	39	—	—
63	Ширина піднебіння	—	40	—	32	—	—
55	Висота носа	—	51	—	—	—	—
54	Ширина носа	—	21	—	21	—	—
51	Ширина орбіти від mf	—	44	—	—	—	—
52	Висота орбіти	—	33	—	—	—	—
MC	Максифронтальна ширина	—	21,6	—	—	—	—
MS	Максифронтальна висота	—	7,4	—	—	—	—
SC	Симотична ширина	—	5,5	—	—	—	—
SS	Симотична висота	—	8,6	—	—	—	—
DC	Дакріальна ширина	—	—	—	—	—	—
DS	Дакріальна висота	—	—	—	—	—	—
32	Кут профілю чола від nasion	—	—	—	—	—	—
g—m	Кут профілю чола від glabella	—	—	—	—	—	—
43(1)	Біорбітальна хорда	—	105,8	—	—	—	—
Sub.n 43(1)	Висота назіона над біорбітальною хордою	—	19,5	—	—	—	—
77	Назомаларний кут	—	139	—	90,1	—	—
zm—zm	Зигомаксиллярна хорда	—	—	—	14,6	—	—
Sub.ss	Висота субспінале над зигомаксиллярною хордою	—	—	—	144	—	—
(m—zm)		—	—	—	—	—	—
Zm	Зигомаксиллярний кут	—	—	—	82,7	—	—
72	Загальний кут обличчя	—	—	—	15,1	—	—
73	Кут середньої частини обличчя	—	—	—	140	—	—
75	Кут нахилу кісток носа	—	—	—	—	—	—
75(1)	Кут носа	—	—	—	—	—	—
Fc.	Глибина іклової ямки	4,8	5	4,5	4,4	—	—
65	Виросткова ширина нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
66	Кутова ширина нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
71a	Найменша ширина гілки нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
67	Передня ширина нижньої щелепи.	—	—	—	—	—	—
68	Довжина нижньої гілки від кутів	—	—	—	—	—	—
69	Висота симфізу нижньої щелепи.	—	—	—	—	—	—
69.1	Висота тіла нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—

№	Найменування ознаки за Р. Мартіном (Martin 1928)	Вул. Хорива, 21				Набережно-Хрещатицька, 1а	
		П.11	П.12	П.13	П.15	П.3	П.9
		Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ж
69.3	Товщина тіла нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
	Надперенісся (1—6)	3	3	4	2	—	—
	Надбрівні дуги (1—3)	2	2	2	2	2	—
	Потиличний горб (0—5)	3	—	3	2	3	2
	Соскоподібні відростки (1—3)	2	2	2	2	1	—
	Індекси:						
8:1	Черепний	—	—	—	—	—	—
48:45	Лицевий	—	48,6?	—	—	—	—
52:51	Орбітний	—	75	—	—	—	—
54:55	Носовий	—	41,2	—	—	—	—
SS:SC	Симотичний	—	63,6	—	—	—	—
MS:MC	Максилофронтальний	—	35,2	—	—	—	—
DS:DC	Дакріальний	—	—	—	—	—	—

Більші лінійні розміри черепів киян можна пояснити у деяких випадках професійним відбором людей з місцевих груп. Натомість, менший черепний індекс в більшості серій киян, в порівнянні з групами вихідців з довколишнього сільського населення, дає підставу стверджувати, що суттєва частина населення міста була генетично пов'язана з групами, у яких домінувала доліхокранія або тенденція до неї. Такі групи варто шукати за межами колишнього полянського ареалу.

Факторний міжгруповий аналіз свідчить на користь того, що формування та поповнення населення Києва проходило складно і з залученням вихідців з більш далеких територій, аніж колишні полянські землі. Причому відсоток цих вихідців був у чоловічій частині київської популяції суттєвий.

Чоловіча серія з могильників Подолу в колі груп східнослов'янських територій. При розгляді серії з Подолу в широкому колі східнослов'янських груп використовується типологія східних слов'ян давньоруської доби, яка була розроблена Т. І. Алексеевою на базі сільських серій з колишніх плеємних територій (Алексеева 1973). У середньому вияві сумарна чоловіча серія могильників Подолу має найбільшу типологічну подібність до об'єднаних серій з сільських могильників колишніх древлянських та тиверських територій, де був поширений мезокранний широколиций, в масштабі слов'янських груп, антропологічний тип. У міській, змішаній серії, типологічні порівняння можуть давати лише загальний напрям генетичних зв'язків.

При залученні до міжгрупового порівняльного аналізу міських серій виявлено, що серія з Подолу має спільні особливості з чоловічими групами з Верхнього Києва та з давньоруських

міст Звягеля, Любеча, Переяслава, Витачева. Смоленська, Новогрудок. Їх зближують передусім великі розміри черепної коробки. Середні характеристики абсолютних розмірів та індексів цих міських серій мають відмінності, які в першу чергу залежать від антропологічного типу населення, що їх формувало.

Було зроблено декілька варіантів міжгрупового статистичного аналізу (факторний, клас-терний) за різним набором ознак та з різною кількістю груп.

Серії порівнювалися за такими таксономічно важливими ознаками, як довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина чола, висота та ширина обличчя, орбітний індекс, носовий індекс, кут чола, кут обличчя, кут кісток носа. Зменшення набору ознак зумовлене відсутністю інформації по окремих вимірах та індексах у об'єднаних серіях з сільських могильників колишніх древлянських та волинських територій. Однак включення цих груп до аналізу необхідне через їх значимість у вирішенні цього питання.

До аналізу були залучені такі групи: Київ-1 (об'єднана серія X—XIII ст.: Алексеева 1973); серія Київ-2 («місто Ярослава»: Рудич 2005); серія Київ-3 («місто Володимира»: Козак 2010); Київ-4 (Щекавиця: Козак 2010); Витачів (Алексеева 1973); Юр'їв (Орлов, Моця, Покас 1985); Монстирок (Покас 1988b); Княжа гора (Зиневич 1967); Любеч (Алексеева 1973); Переяслав (Рудич 2008); Возвягель (Рудич 2003); Чернігів (Алексеева 1973, Долженко 2014); Галич (Рудич 2011); Василів (Великанова 1975); Миколаївський могильник, Хутір Половецький (Зиневич 1967); Григорівка, Бучак (Козак 2000; 2005); Козаровичі (Рудич 2020); Яблунівка (Орлов, Моця, Покас 1985). До аналізу залучені також об'єднані серії низки плеємних те-

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з могильників Київського Подолу. Частина III

Table 2. Individual metrical characteristics of the skulls from Kyiv Podil. Part III

№	Найменування ознаки за Р. Мартіном (Martin 1928)	Вул. Набережно-Хрещатицька, 1а					
		П.11	П.12	П.13	П.17	П.18	П.19а
		Ч	Ч	Ж	Ж	Ж	Ч
1	Поздовжній діаметр	—	183	—	—	182	—
1а	Поздовжній діаметр від of.	—	181	—	—	178	—
8	Поперечний діаметр	—	143	—	128	130	—
17	Висотний діаметр b—br	—	140	—	—	130	—
20	Вушна висота p—br	—	121,4	—	—	108,8	—
5	Довжина основи черепа	—	105	—	—	106	—
9	Найменша ширина чола	—	101	—	93	92	94
10	Найбільша ширина чола	—	125	96	—	110	—
11	Вушна ширина	—	129	—	—	114	—
12	Ширина потилиці	111	115	—	—	108	—
29	Лобна хорда	111	114	111	106	106	114
30	Тім'яна хорда	—	117	—	104	104	—
31	Потилична хорда	—	93	—	—	97	—
26	Лобна дуга	129	130	129	116	117	129
27	Тім'яна дуга	—	135	—	119	113	—
28	Потилична дуга	—	111	—	—	120	—
7	Довжина потиличного отвору	—	35	—	—	37	—
16	Ширина потиличного отвору	—	32	—	—	28	23,5
	Висота вигину чола	—	25,7	28,4	—	20,7	—
	Висота вигину потилиці	—	21,4	—	18,9	30	—
40	Довжина основи обличчя	—	101	—	—	—	—
43	Верхня ширина обличчя	—	111	100	—	—	—
45	Діаметр вилиць	—	140	—	—	—	—
46	Середня ширина обличчя	—	105	—	—	—	—
47	Повна висота обличчя	—	106	—	—	—	—
48	Верхня висота обличчя	—	—	—	—	—	—
60	Довжина альвеолярної дуги	—	—	—	—	—	—
61	Ширина альвеолярної дуги	—	63	—	—	—	—
62	Довжина піднебіння	—	48	—	—	—	—
63	Ширина піднебіння	—	36	—	—	—	—
55	Висота носа	—	49	—	—	—	—
54	Ширина носа	—	28	—	—	—	—
51	Ширина орбіти від mf	—	43	—	—	—	—
52	Висота орбіти	—	32	—	3	—	—
MC	Максильнофронтальна ширина	—	18,5	—	—	17,75	—
MS	Максильнофронтальна висота	—	7,9	—	—	7,8	—
SC	Симотична ширина	—	—	—	—	8,25	—
SS	Симотична висота	—	—	—	—	2,9	—
DC	Дакріальна ширина	—	—	—	—	—	—
DS	Дакріальна висота	—	—	—	—	—	—
32	Кут профілю чола від nasion	—	89	—	—	—	—
g—m	Кут профілю чола від glabella	—	81	—	—	—	—
43(1)	Біорбітальна хорда	—	103	95	—	101,6	—
Sub.n 43(1)	Висота назіона над біорбітальною хордою	—	18,8	—	—	19,7	—
77	Назомаллярний кут	—	139	—	—	137	—
zm—zm	Зигомаксиллярна хорда	—	103,9	—	—	—	—
Sub.ss	Висота субспінале над зигомаксиллярною хордою	—	—	—	—	—	—
(m—zm)							
Zm	Зигомаксиллярний кут	—	—	—	—	—	—
72	Загальний кут обличчя	—	90	—	—	—	—
73	Кут середньої частини обличчя	—	90?	—	—	—	—
75	Кут нахилу кісток носа	—	—	—	—	—	—
75(1)	Кут носа	—	—	—	—	—	—
Fc.	Глибина іклової ямки	—	6,8	—	—	—	—
65	Виросткова ширина нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
66	Кутова ширина нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
71a	Найменша ширина гілки нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
67	Передня ширина нижньої щелепи.	—	—	—	—	—	—
68	Довжина нижньої гілки від кутів	—	—	—	—	—	—
69	Висота симфізу нижньої щелепи.	—	—	—	—	—	—
69.1	Висота тіла нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
69.3	Товщина тіла нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—

№	Найменування ознаки за Р. Мартіном (Martin 1928)	Вул. Набережно-Хрещатицька, 1а					
		П.11	П.12	П.13	П.17	П.18	П.19а
		Ч	Ч	Ж	Ж	Ж	Ч
	Надперенісся (1—6)	4	4	1	3	3	4
	Надбрівні дуги (1—3)	2	2	1	1	2	2
	Потиличний горб (0—5)	—	2	—	2	3	3
	Соскоподібні відростки (1—3)	2	3	—	1	2	2
	Індекси:						
8:1	Черепний	—	78,1	—	—	71,4	—
48:45	Лицевий	—	—	—	—	—	—
52:51	Орбітний	—	74,4	—	—	—	—
54:55	Носовий	—	57,1	—	—	—	—
SS:SC	Симотичний	—	45,3	—	—	35,2	—
MS:MC	Максифронтальний	—	42,7	—	—	43,9	—
DS:DC	Дакріальний	—	—	—	—	—	—

риторій X—XIII ст., які містять матеріали сільських могильників: серії полян чернігівських (Покас 1988а); полян переяславських (Алексеева 1973); сіверян (Алексеева 1973); кривичів (1) смоленських, кривичів (2) тверських; кривичів (3); ярославських; кривичів (4) костромських; кривичів (5) володимирських; словен новгородських (Алексеева 1973); тиверців (Великанова 1975); древлян та волинян (Дебец 1949; Рудич, 2003). Серії міст з більш віддалених земель представляли: Стара Рязань, Смоленськ (Алексеева 1973), Стара Ладога (Алексеева 1973), Новогрудок (Саливон 1971).

За першим фактором найбільші навантаження мають лінійні розміри ознак: довжина, ширина черепа, найменша ширина чола, ширина обличчя, висота обличчя, кут носа (додатні), носовий індекс (від'ємні). Ці ознаки розділяють 35,4 % усієї сукупності. За другим фактором найбільші навантаження мають висота черепа, кут чола (додатні), висота орбіт (від'ємні). Вони розділяють 19,7 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 1).

Київські серії, навіть на тлі східнослов'янського загалу, виявилися досить далекими одна від одної, що свідчить на користь відсутності уніфікації антропологічного складу населення міста. Група з Подолу виявилася в тому секторі факторного поля, де концентруються групи, для яких характерні довга, широка, висока черепна коробка, більші розміри обличчя, нижчі орбіти, вужчі носи. За цими ознаками подоляни далекі від сільських та міських серій колишніх полянських територій. Від більшості серій полянського локуса вона відрізняється за ознаками, індексами та кутами, які несуть навантаження як на I, так і на II фактор.

Окрім подільської групи, в секторі опиняється низка серій з масивними черепами. З сільських збірних серій — це вибірки з території волинян, древлян і тиверців. З міських давньоруських серій до одного сектора з Подолом потрапляють Верхній Київ («місто Володимира»), Смоленськ, Новогрудок, Любеч, Переяслав та Возвягель.

Статистично найближчими до подолан є група з Верхнього Києва, об'єднані серії з колишніх волинських, тиверських, древлянських земель, а також міські серії Смоленська, Новогрудок, Переяслава, Любеча.

У статистичному аналізі близькість цим серіям забезпечують в першу чергу великі розміри черепної коробки, але за пропорціями обличчя, його деталями й горизонтальним профілюванням вони дещо різняться між собою. Кожна має свою історію формування, далеко не в усіх випадках в них домінують вихідці з близьких місту територій.

Великі черепні коробки, як характеристика середніх розмірів серії, вважаються ознакою належності до кола північних європеоїдів. На антропологічній карті Європи кінця I тис. н. е. — перших століть II тис. н. е. найдовші черепні коробки характерні для населення Скандинавії, германських груп, більшої частини балтів. Серед слов'янського загалу це передусім групи X—XIII ст. з колишньої плеїмінної території волинян, древлян, мазовшан (Rösing, Schwidetzky 1977; Чеснис 1990; Алексеева 1973). Серії германців, балтів, слов'ян добре диференціюються між собою за пропорціями обличчя, орбіт, носа та низкою індексів, в яких задіяна висота черепа.

Група з Київського Подолу та ще три київські серії потрапляють за фактором II до тієї половини поля, де концентруються серії, для яких характерна значна висота черепа. Зна-

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з могильників Київського Подолу. Частина IV

Table 2. Individual metrical characteristics of the skulls from Kyiv Podil. Part IV

№	Найменування ознаки за Р. Мартіном (Martin 1928)	Набережно-Хрещатицька		Верхній Вал				
		П.19в	П.20	П.4	П.5	П.8	П.10	П.11
		Ж	Ч	Ж	Ж	Ж	Ж	Ч
1	Поздовжній діаметр	186	186	178	186	178	170	188
1a	Поздовжній діаметр від of.	184	184	177	186	177	170	187
8	Поперечний діаметр	135	142	139	134	133	135	153
17	Висотний діаметр b—br	136	137	136	128	126	124	150
20	Вушна висота p—br	113,6	112,1	116,6	109,3	104,9	106,6	124,5
5	Довжина основи черепа	100	104	102	95	93	96	111
9	Найменша ширина чола	101	102	91	91	91	95	106
10	Найбільша ширина чола	121	126	105,5	104	114	115	134
11	Вушна ширина	119	127	120	118	113	115	135
12	Ширина потилиці	114	113	112	106	104	97	110
29	Лобна хорда	112	112	114	109	107	104	117
30	Тім'яна хорда	107	114	116	119	103	101	122
31	Потилична хорда	110	94	94	97	94	93	97
26	Лобна дуга	127	117	133	126	120	123	135
27	Тім'яна дуга	118	124	132	132	114	115	140
28	Потилична дуга	132	119	112	118	120	114	117
7	Довжина потиличного отвору	37	32	34	33	37	28	41
16	Ширина потиличного отвору	30	29	30	29	31	26	35
	Висота вигину чола	26,5	24,7	28,7	26,8	22,7	26,5	28,6
	Висота вигину потилиці	31,5	28,8	23,3	28,9	31,8	25,8	27,2
40	Довжина основи обличчя	85	102	98	96	89	95	103
43	Верхня ширина обличчя	107	111	101	99	97	103	110
45	Діаметр вилиць	—	138	125	130	—	125	137
46	Середня ширина обличчя	93	107	89	—	84	94	95
47	Повна висота обличчя	—	—	—	—	102	106	116
48	Верхня висота обличчя	68	75	61	65	64	65	72
60	Довжина альвеолярної дуги	46	55	52	—	47	51	56
61	Ширина альвеолярної дуги	55	66	59	—	57	61	62
62	Довжина піднебіння	44	—	43	—	43	47	54
63	Ширина піднебіння	36	35	38	—	33	35	37
55	Висота носа	52,5	51	44	—	44,5	46	51,5
54	Ширина носа	24	25	24	—	20	24	23
51	Ширина орбіти від mf	42	41	43	41	40	40	43
52	Висота орбіти	34	33	33	32	34	31	34
MC	Максифронтальна ширина	17,5	20,1	—	—	17,35	19,85	19,75
MS	Максифронтальна висота	10,4	9,6	—	—	6,9	6,6	10,8
SC	Симотична ширина	7,1	8,25	—	—	7,4	12,25	6
SS	Симотична висота	2,8	2,7	—	—	3,4	5,2	3,6
DC	Дакріальна ширина	—	—	—	—	—	19,6	—
DS	Дакріальна висота	—	—	—	—	—	8,1	—
32	Кут профілю чола від nasion	80	85	92	85	90	86	86
g—m	Кут профілю чола від glabella	75	75	91	79	83	84	83
43(1)	Біорбітальна хорда	97,4	103	96,0	86	90,75	95,25	103
Sub.n 43(1)	Висота назіона над біорбітальною хордою	16,3	14,7	17,4	83	16,3	18,7	22,7
77	Назомаллярний кут	143	148	141	—	141	137	132
zm—zm	Зигомаксиллярна хорда	92,35	104,2	93,6	—	83,8	93,7	93,5
Sub.ss	Висота субспінале над зигомаксиллярною хордою	25,1	22,8	24,3	—	26,6	26,8	32,2
(m—zm)	Зигомаксиллярний кут	123	132	125	—	116,5	120	110
Zm	Загальний кут обличчя	91	84	86	86	85	81	86
72	Кут середньої частини обличчя	88	85	85	83	82	79	81
75	Кут нахилу кісток носа	—	55	70	—	—	61	—
75(1)	Кут носа	—	29	16	—	—	20	—
Fc	Глибина іклової ямки	4,2	6,3	4,1	—	4,3	3,5	5,2
65	Виросткова ширина нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—	—
66	Кутова ширина нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—	—
71a	Найменша ширина гілки нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—	—
67	Передня ширина нижньої щелепи.	—	—	—	—	—	—	—
68	Довжина нижньої гілки від кутів	—	—	—	—	—	—	—
69	Висота симфізу нижньої щелепи.	—	—	—	—	—	—	—
69.1	Висота тіла нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—	—
69.3	Товщина тіла нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—	—

№	Найменування ознаки за Р. Мартіном (Martin 1928)	Набережно-Хрещатицька		Верхній Вал				
		П.19в	П.20	П.4	П.5	П.8	П.10	П.11
		Ж	Ч	Ж	Ж	Ж	Ж	Ч
	Надперенісся (1—6)	3	4	2	2	1	1	3
	Надбрівні дуги (1—3)	1	2	1	1	1	1	1
	Потиличний горб (0—5)	3	2	—	2	3	0	3
	Соскоподібні відростки (1—3)	2	3	2	2	2	1	2
	Індекси:							
8:1	Черепний	72,6	76,3	78,1	72,0	74,7	79,4	81,4
48:45	Лицевий	—	54,34	48,8	50	—	52	52,54
52:51	Орбітний	80,95	80,48	76,7	78	85	77,5	79,1
54:55	Носовий	45,71	49,1	54,5	—	44,94	52,17	44,6
SS:SC	Симотичний	—	32,72	—	—	45,94	42,44	60
MS:MC	Максифронтальний	—	47,76	—	—	39,7	33,24	54,68
DS:DC	Дакріальний	—	—	—	—	—	41,32	—

чну висоту черепа можна пояснити присутністю серед містян вихідців з тих слов'янських земель, де населення формувалося або на спільній з балтами біологічній основі, або частково на балтському субстраті. Саме у балтів виявлений європейський максимум висоти черепної коробки.

Відзначимо, що цим групам протистоїть серія зі Старої Ладogi, яка в середньому вияві також належить до кола північних європеїдів. У цій серії спостерігається комбінація, характерна більше для германців: довга черепна коробка поєднується з її незначною висотою. Уявлення про антропологічний комплекс германців базується на великому масиві добре датованого та атрибутуваного матеріалу доби середньовіччя з різних регіонів Європи. Але вибірки з території Скандинавії представлені слабо та далеко не всі характеризуються означеним комплексом. Дослідники популяції Старої Ладogi наявність германського комплексу в ній схильні пов'язувати зі скандинавами (Алексеева 1973, с. 127, Санкина 2004, с. 104—105)¹. Хоча варто відзначити, що при статистичному міжгруповому аналізі група зі Старої Ладogi ухилиється в бік вибірки лівів. Ладозька група у нашому варіанті статистичного аналізу за навантаженнями на фактор II розташовується в протилежній київським серіям частині факторного поля. Виходячи з цього, можна припустити, що північноєвропейський компонент у складі серії Подолу та Верхнього Києва не

пов'язаний з присутністю тут вихідців зі Скандинавії та прилеглих їй територій. Безумовно окремі кістяки київських некрополів можна пов'язувати зі скандинавським світом, але їх кількість не вплинула на середні характеристики київських серій.

У представників населення Подолу висота черепа та ширина обличчя є більшою, ніж в масивних широколицих древлянських, тиверських, волинських сільських групах. Можливо, під час формування населення Києва мав місце професійний відбір, і перевага надавалася особам, що походили з більш масивних східнослов'янських популяцій (колишніх древлянських та волинських земель). Цілковито можливо, що надалі ці фізичні особливості закріплювалися шлюбам у своєму середовищі. Подібна ситуація могла мати місце і в перелічених давньоруських містах.

Жінки. *Об'єднана серія черепів з давньоруського Подолу.* Серія в середньому характеризується довгою черепною коробкою, ширина якої перебуває на межі малих та середніх розмірів, а висота — на рівні середніх та високих (табл. 1). За формою череп мезокранний, але з тенденцією до доліхокранії. Ширина чола середня. Обличчя середньошироке на верхньому рівні та на рівні вилиць, вузьке на зигомаслярному рівні. Висота обличчя середня, за верхньолицевим індексом — мезен, але з тенденцією до низького. Обличчя ортогнатне. Горизонтальне профілювання на назомлярному рівні перебуває на межі різкого та помірного, а на середньому рівні — різке. Орбіти середньоширокі та низькі, за індексом вони мезоконхні.

Розміри носа малі, ніс за індексом середньоширокий, з тенденцією до широкого, кістки носа виступають слабо, висота перенісся середня (табл. 1).

¹ У Старій Ладозі XI—XII ст. за даними археології були присутні різні етнічні компоненти балтійського регіону. Антропологічний склад населення також різнився навіть у межах одного могильника, особливо різнородними є жінки. Цікаві, але альтернативні результати було отримано про проведенні генетичних досліджень (Margarij et al. 2020).

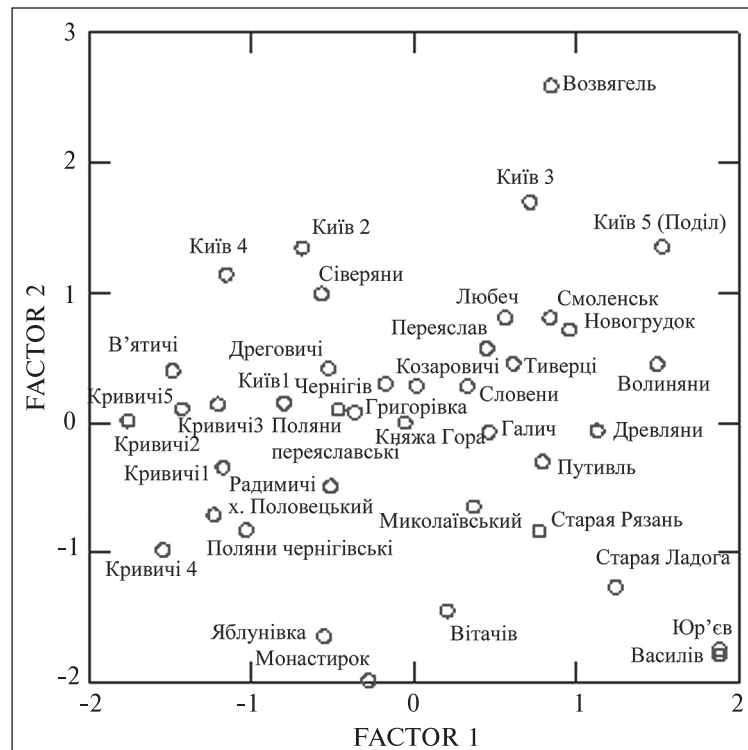

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій

Fig. 1. Results of factor analysis of male series

Для оцінки внутрішньогрупової мінливості були розраховані середньоквадратичне відхилення і коефіцієнт варіації. Завищені у порівнянні зі стандартними коефіцієнти серії Подолу виявлені для таких таксономічно важливих ознак, як висота черепа, висота та ширина носа, носовий індекс. Але у будь-якому разі, в жіночій серії не спостерігається така яскрава гетерогенність, як в чоловічій групі.

Як уже зазначалося, вибірки черепів з різних локацій є малими та не дають можливості для статистично достовірного їх порівняння. Ми можемо лише стверджувати, що вони дещо різняться між собою на рівні тенденцій.

Невеличка жіноча вибірка з вул. Набережно-Хрещатицької типологічно є досить близькою до жіночої серії з Верхнього Києва («місто Володимира») та чоловічої вибірки з вул. Хорива, 21 на Подолі. Їх зближують довгі черепні коробки, доліхокранні за формою, у поєднанні з вузьким носами — комплекс ознак, не характерний для сільських груп колишніх племенних земель полян київських. Зазначимо, що доліхокрання взагалі досить рідко виявлена у східнослов'янських жіночих групах.

Жіноча вибірка з Верхнього Валу характеризується мезокранією, середньошироким, з тенденцією до широколицьості, обличчям. Саме черепи з цієї групи визначають серед-

ні характеристики сумарної жіночої серії з Подолу.

За середніми характеристиками, сумарна серія з Подолу вкладається в розмах міжгрупових варіацій жіночих серій Києва та його околиць.

Жіноча серія з Подолу відрізняється від сільських серій з територій, які пов'язують з колишніми землями полян київських, в першу чергу, лінійними ознаками: більшою довжиною та висотою черепа та ширшим обличчям. Відмінності є досить істотними. Кістки носа на черепах подоланок виступають менше, ніж в сільських серіях. Пропорції черепа та його відділів у жінок Подолу та в сільських групах близькі, це стосується і кутів горизонтального профілювання обличчя.

На жаль, жіночі сільські серії з колишніх древлянських та волинських територій відсутні. За аналогією з чоловічими групами цих земель ми можемо припустити, що вони були мезокранні та відносно широколиці або доліхокранні та відносно широколиці. Жінок з колишніх тиверських та частини кривичьких земель характеризують мезокранія та відносна широколицість.

Серія жіночих черепів Київського Подолу у колі груп східнослов'янського масиву. Статистичний аналіз. Для уточнення місця об'єднаної жіночої серії з Подолу в слов'янському загалі

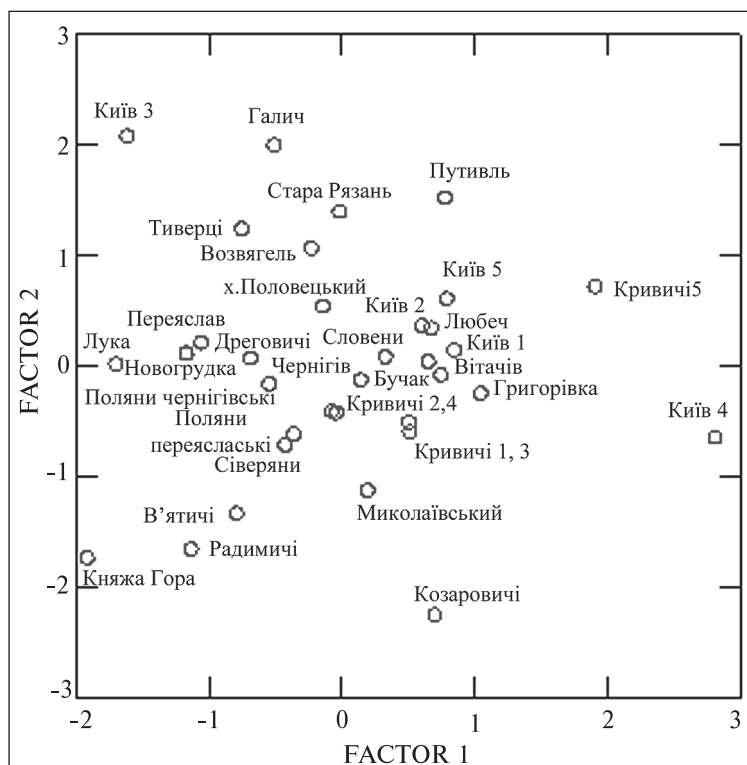

Рис. 2. Результати факторного аналізу жіночих серій

Fig. 2. Results of factor analysis of female series

було зроблено декілька варіантів міжгрупового статистичного аналізу (факторний, кластерний) за різним набором ознак, з різною кількістю груп.

Для ілюстрації ми обрали один з варіантів факторного аналізу, до якого були залучені міські та сільські жіночі серії зі східнослов'янських територій.

Серії порівнювалися за такими таксономічно-важливими ознаками, як довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина чола, висота та ширина обличчя, орбітний індекс, носовий індекс, назомальний кут, зигомаксиларний кут, симотичний та дакріальний індекси, кут кісток носа.

Кількість жіночих серій, які можна залучити до порівняння, значно поступається кількості чоловічих груп. До аналізу залучені серії: Київ-1 (об'єднана серія X—XIII ст.: Алексеева 1973); Київ-2 («місто Ярослава»: Рудич 2005); Київ-3 («місто Володимира»: Козак 2010); Київ-4 (Щекавиця: Козак 2010); Київ-5 (збірна серія Подолу); Вітачів (Алексеева 1973); Княжа гора (Зиневич 1967); Любеч (Алексеева 1973); Переяслав (Рудич 2007); Возвягель (Рудич 2003); Чернігів (Алексеева 1973; Долженко 2014); Путивль (Покас 2019); Галич (Рудич 2011); Миколаївський могильник, Хутір Половецький (Зиневич 1967); Григорівка, Бучак

(Козак 2000); Козаровичі (Рудич 2020); Лука (Рудич 2016). Населення низки колишніх племінних територій представляли об'єднані серії X—XIII ст., сформовані на матеріалах сільських могильників: поляни чернігівські (Алексеева 1973; Покас 1988а); поляни переяславські (Алексеева 1973); сіверяни; кривичі (1) смоленські; кривичі (2) тверські; кривичі (3) ярославські; кривичі (4) костромські; кривичі (5) володимирські; словени новгородські (Алексеева 1973); тиверці (Великанова 1975). До аналізу також були залучені серії таких міст: Новоградок (Саливон 1971), Стара Рязань, Смоленськ (Алексеева 1973).

За першим фактором, який описує 20,3 % загальної мінливості, найбільші навантаження мають кути горизонтального профілювання обличчя (додатні), симотичний та дакріальний індекси (від'ємні). За другим фактором (18,7 % загальної мінливості) найбільші навантаження мають ширина чола, ширина та висота обличчя, ширина та висота черепа (додатні), кут кісток носа та носовий індекс (від'ємні).

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 2).

За результатами факторного аналізу серія з Подолу потрапляє в той сектор поля, де концентруються групи, для яких характерні біль-

ша ширина та висота черепної коробки, вище та ширше обличчя, слабше профільоване в горизонтальній площині, вужчі носи, кістки яких слабше виступають, більш низькі перенісся.

Найближчими до подільської серії виявляються окремі міські групи Верхнього Києва («місто Ярослава»), збірна серія Києва Х—ХІІІ ст. (Алексеева 1973), Любеча та Витачева. Від сільських серій колишніх полянських земель група з Подолу відрізняється за ознаками, які несуть навантаження на перший фактор, тобто більшими розмірами черепа, обличчя та вужчими носами. Але варто зазначити, що відрив від низки сільських вибірок (Григорівка, Бучак, Хутір Половецький) не є значним.

Значні статистичні розходження між собою окремих київських груп чітко проявляються навіть у східнослов'янському масштабі.

Висновки

Введення до наукового обігу та аналіз країнологічних матеріалів ХІ—ХІІ ст. з розкопок давньоруського Подолу дозволило розширити уявлення про населення Києва того періоду. Матеріал походить з трьох локацій: вул. Набережно-Хрещатицька, 1а, Хорива, 21 й Верхній Вал. Цілком можливо, що дві останні вибірки представляють різні ділянки одного могильника ХІ—ХІІ ст.

Об'єднана серія чоловіків Подолу характеризується довгою, високою, мезокранною за формою черепною коробкою. Обличчя середньовисоке та широке, ортогнатне. Горизонтальне профільовання його різке. Орбіти середньовисокі, ніс середньоширокий. Кістки носа виступають добре, перенісся високе.

Чоловіча серія з території Подолу за більшістю ознак потрапляє в розмах міжгрупових варіацій київських груп давньоруської доби, але має найширше серед них обличчя. Вона виявляє найбільшу статистичну подібність до серії з Верхнього Києва («міста Володимира»). Чоловіків з Подолу зближують з населенням Верхнього міста, передусім особливості, характерні для черепів з могильника на вул. Хорива, 21. Саме на цьому могильнику фіксується концентрація доліхокранних черепів з великим поздовжнім діаметром, різким горизонтальним профільованням обличчя та вузьким носом. Великі черепні коробки вважаються ознакою належності до кола північних європеїдів. Поєднання довгого доліхокранного черепа з добре профільованим обличчям та вузьким носом не є характерним для сільських серій з ко-

лишніх полянських територій. Очевидно, чоловіки з Верхнього міста та Подолу мали генетичне коріння на інших територіях.

Аналогії сумарній чоловічій серії з Подолу можна віднайти у сільських групах колишніх древлянських, волинських, тиверських земель. Великі доліхокранні та мезокранні черепні коробки у комбінації з широким (у слов'янському масштабі) обличчям репрезентують більшу частину населення цих територій. За часів існування даних подільських могильників древлянські території вже входили до складу Київської землі і могли бути джерелом поповнення населення міста.

Кияни з Подолу все ж виявляються масивнішими від сільського населення колишніх древлянських, волинських та тиверських земель. Попри те, що об'єднана подільська серія відзначається неоднорідністю, спільною ознакою чоловіків різних морфологічних типів є великі розміри черепа. Цілком можливо, що існував певний відбір новоприбулих до міста з урахування професійних запитів. До княжої дружини, як і для робочих та ремісничих професій: вантажників, гребців, людей, які були залучені до фізично важких робіт на будівництві, ковальстві й обробці шкір — відбиралися найбільш фізично розвинені особи з цих популяцій, які загалом характеризувалися масивною будовою тіла. Надалі ці особливості могли закріплюватися шлюбними контактами у своєму середовищі.

Треба зазначити, що серія з Подолу статистично досить близька до чоловічих серій низки давньоруських міст — Любеча, Возвягля, Смоленська, Новгородка, Витачева та Переяслава. Їх зближують значні розміри черепного скеліття. Очевидно, в ці міста йшла істотна інфільтрація людей, які належали до популяцій північного кола європеїдів. Великі черепні коробки характеризували населення Скандинавії, германців, балтів та низку слов'янських груп, які формувалися або на одному біологічному підґрунті з балтами, або на балтському субстраті. В кожному конкретному випадку ми маємо справу з окремою історією.

У більшості випадків, за пропорціями обличчя та його деталями, вихідці з масивних груп більше тяжіють до слов'янського масиву. Винятком є Стара Ладога, де домінують люди, біологічно пов'язані з германським масивом та частина Верхнього Києва, де можна говорити про балтську присутність.

Жіноче населення Подолу є морфологічно більш однорідним, ніж чоловіки. Жіноча серія демонструє близькість до київської групи з «міс-

та Ярослава» та збірної серії Києва Х—ХІІІ ст. Статистично близькими їй виявились жінки з Витачева та Любеча. Від жінок із сільських могильників колишніх полянських територій вони відрізняються більшими розмірами черепа, обличчя, вужчими носами. Але відмінності від низки могильників (Григорівка, Бучак, Хутір Половецький) є не надто великими.

Серія з Подолу ще раз підкреслює значну антропологічну різноманітність населення Києва. Міжгруповий аналіз кола східнослов'янських груп, який включає і населення Києва, яскраво демонструє неоднорідність мешканців міста, особливо чоловіків. Серії з Києва не об'єднуються в один локус, а виявляються статистично досить віддаленими одна від іншої. Це свідчить про відсутність антропологічної уніфікації київського населення в ХІ — на початку ХІІ ст. і дає можливість простежити генетичні витоки мешканців різних районів міста.

- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: Из-во МГУ.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухи-Миклая: Новая серия, 4. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.
- Долженко, Ю. В. 2014. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Історична антропология та біоархеология України*, 1. Київ: ІА НАН України, с. 49–84.
- Дяченко, В. Д. 1993. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (ХІ—ХІІІ ст.). В: Толочко, П. П. (ред.), *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка, с. 151–166.
- Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Київ: Наукова думка.
- Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КІТ.
- Козак, А. Д. 2000. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак). В: Алексеева, Т. И. (ред.) *Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология*. Ч. 2. Москва: Новый сад, с. 243–260.
- Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. В: Петрашенко, В. А. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка*. Київ: Академперіодика.
- Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ: Академперіодика.
- Козак, О., Івакін, В. 2012. Могильники Київського Подолу ХІ—ХІІІ ст. за даними палеоантропологічних досліджень. *Funekalia Lednickie*. 14. Poznań.
- Козак О. Д., Потехіна, І. Д. 2002. Мешканці «града Володимира» за даними антропологии. *Археология*, 1, с. 113–129.
- Літопис ... 1989. *Літопис Руський за Іпатським списком*. Переклад: Махновець, Л. Київ: Дніпро.

- Орлов, Р. С., Моця, М. П., Покас, П. М. 1985. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.) *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Київ: Наукова думка, с. 30–62.
- Покас, П. М. 1988а. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии. В: Толочко, П. П. (ред.) *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Київ: Наукова думка, с. 118.
- Покас, П. М. 1988b. Антропологическая характеристика погребений. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, А. В. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Київ: Наукова думка, с. 136–138.
- Покас, П. М. 2019. Антропологічна характеристика серії черепів з розкопок у місті Путивль. В: Сухобоков, О., Юренко, С. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга, с. 316–334.
- Рудич, Т. О. 2003. Антропологічний склад населення північних районів України Х—ХІІІ ст. (правий берег Дніпра). *Vita antiqua*, 5–6, с. 202–214.
- Рудич, Т. О. 2005. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14. *АВУ 2003—2004 рр.* Київ, с. 420–424.
- Рудич, Т. О. 2008. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького). *Наукові записки з української історії*, 20, с. 96–103.
- Рудич, Т. А. 2011. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича). *Вестник антропологи*, 19, с. 182–200.
- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я І—ІІ тисячоліття за матеріалами антропологии*. Київ: ІА НАН України.
- Рудич, Т. О. 2016. Антропологічний матеріал з могильника давньоруської доби Лука (Кучар). *Археология*, 1, с. 42–52.
- Рудич, Т. О. 2020. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби біля с. Козаровичи. В: Потехіна, І. Д. (ред.), *Історична антропология та біоархеология України*, 2, «Від трипільля до козаччини». Київ: ІА НАН України, с. 78–91.
- Саливон, І. І. 1971. Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка. *Матеріали з антропологии України*, 5, с. 92–110.
- Санкина, С. Л. 2004. Антропология средневекового населения Русского Севера (Х—ХІІІ в). В кн.: Козинцев, А. Г. (Ред.). *Палеоантропология, этническая антропология, этногенез*. К 75-летию И. И. Гохмана. СПб.: МАЭРАН, с. 83–107.
- Чеснис, Г. А. 1990. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов эпохи железа (преимущественно на территории Литвы). В: Денисова, Р. У. (ред.). *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 9–28.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.
- Margaryan, A., Lawson, D. J., Sikora, M. et al. 2020. Population genomics of the Viking world. *Nature*, 585, p. 390–396. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2688-8>.
- Rösing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n. Ch). *Homo*, 28, s. 65–115.
- Rösing F., Schwidetzky I. 1981. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 A. D.). *Homo*, 32., H. 4, s. 211–251.

Надійшла 26.03.2021

Т. А. Рудич¹, А. Д. Козак²

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

² Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-2094-4490, akozak26@ukr.net

НАСЕЛЕНИЕ КИЕВСКОГО ПОДОЛА ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ

Антропологический материал взят из трёх могильников, расположенных на территории Нижнего города, раскопанных в 2003—2004 гг.

Черепя этих популяций измерялись и изучались классическими антропологическими методами, а сравнительный анализ проводился методами многомерной статистики (факторный анализ).

Основными характеристиками объединённой мужской серии Подола являются длинный, средней ширины и высокий мезокранный череп. Кости лица широкие, средневисокие. Горизонтальная профилировка лица резкая, лицо ортогнатное. Орбиты средневисокие по индексу, нос среднеширокий. Кости носа выступают хорошо, переносица высокая.

Большинство признаков этой объединённой группы укладываются в диапазон межгрупповых вариаций средневекового киевского населения, однако, лицо мужчин Нижнего города в среднем наиболее широкое. Подольская серия черепов неоднородна. В ней выделяется группа погребённых с длинной, долихокранной черепной коробкой, резкой горизонтальной профилировкой лица и узким носом, — чертами, относящими её к кругу северных европеоидов. Эти черты сближают подольчан с населением Верхнего Киева, погребённым на некрополях Града Владимира. Подольская мужская серия статистически далека от сельского населения территорий, которые раньше принадлежали полянам, однако она имеет общие черты с сельским населением бывших древлянских и волынянских земель. Большие размеры черепной коробки сближают объединённую серию Подола с рядом серий древнерусских городов, таких как Смоленск, Новогрудка, Звягель, Переяслав, Любеч.

Для черепов разных морфологических типов из могильников Подола объединяющим признаком является их массивность. Возможно, при формировании городских популяций существовал отбор новоприбывших в город людей с учётом профессиональных запросов. Специальный отбор массивных индивидов мог осуществляться для княжеской дружины и охранников. Лишь мужчины с определёнными физическими качествами могли стать гребцами, грузчиками в порту, выполнять тяжёлые работы на строительстве, при обработке кож, кузнечном деле. Эти особенности могли закрепляться брачными контактами в своём кругу.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киев, Древняя Русь, антропология, краниология.

Tetiana O. Rudych¹, Oleksandra D. Kozak²

¹ D.Sc. in History, Leading Researcher, the Bioarchaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

² Ph.D in History, Senior Researcher, the Bioarchaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-2094-4490, akozak26@ukr.net

POPULATION OF KYIV PODIL IN ANCIENT RUS PERIOD

Anthropological material comes from three burial grounds from the territory of Lower Town excavated in 2003—2004.

The skulls of these populations were measured and studied by classical anthropological methods, and their comparative analysis was conducted by the methods of multivariate statistic (factors analysis).

The main characteristics of the united male series of Podil are long, medium-wide and high mesocranial skulls. The face is broad and medium-high, the horizontal profiling is sharp, but the face is orthognathic. Orbits are medium-high by the index, the nose is medium-wide. The bones of the nose protrude well, and the nose bridge is high.

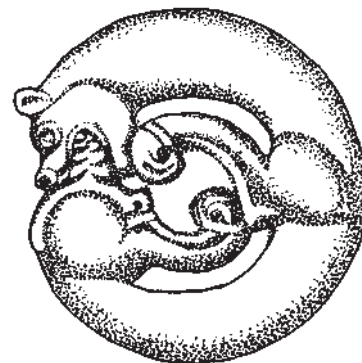
Most features of this united group fit into the intergroup variations range of the medieval Kyiv populations, however, the face of the males is, on average, the broadest. The Podil cranial series is comparatively heterogeneous. After the morphological analysis the group with a long, dolichocranial skull, sharp horizontal profiling of the face, and narrow nose, was distinguished. These cranial features allow referring them to northern Caucasoid circle. Characteristics of Podil population bring it together with the population of Upper Kyiv, buried in the necropolis of the «Volodymyr's Town». The united Podil cranial male series locates statistically far from the rural population of the Polans territories. However, it has common features with the rural populations of the lands which earlier had belonged to the Drevlians and Volhynians. The large size of the craniums brings the united Podil group closer to a number of series from the Ancient Rus cities: Smolensk, Novohrudka, Zviahel, Pereiaslav, Liubech.

The common characteristic of the skulls with various morphological types from different burial grounds of Podil is their massiveness. It is possible that some kind of selection of immigrants according to professional needs was used during the formation of urban populations. A special selection of massive individuals could be carried out for the princely squad and guards. Only men with certain physical qualities could become the rowers, stevedores or worked heavy as a builders, tanners, and blacksmiths. These features could be fixed by marriage contacts in their circle.

Key words: Kyiv, Ancient Rus, anthropology, craniology.

References

- Alekseev, V. P., Debetz, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodyka antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka.
- Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva: Izd-vo MGU.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechiia*. Moskva: Nauka.
- Debetz, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR*. TIE: Novaia seriia. Vol. 4. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Dolzhenko, Yu. V. 2014. Antropolohichni sklad davnoruskoho Chernihova. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 1. Kyiv: IA NANU, p. 49-84.
- Diachenko, V. D. 1993. Antropologichni sklad Kyieva i yioho okolytsi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnyi Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka, p. 151-166.
- Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ivakin, V. H. 2008. Khrystyianski pokhvalni pamiatky davnoruskoho Kyieva. Kyiv: KIT.
- Kozak, A. D. 2000. Novyye materialy iz srednevekovykh slavyanskikh mogilnikov Podneprov'ia (Grigorovka, Buchak). In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoiashchemu*. Antropologiya. Ch. 2. Moskva: Staryi Sad, p. 243-260.
- Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: Petrashenko, V. A. *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby. Bioarkheolohichni studii*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Kozak, O., Ivakin, V. 2012. Mohylnyky Kyiivskoho Podolu XI-XIII st. za danymy paleoantropolohichnykh doslidzhen. *Funekalia Lednickie*. 14. Poznan.
- Kozak O. D., Potekhina, I. D. 2002. Meshkantsi 'Hrada Volodymyra' za danymy antropolohii. *Arheologia*, 1, p. 113-129.
- Litopys ... 1989. *Litopys Ruskyyi za Ipativskym spyskom*. Translation Makhnovets, L. Kyiv: Dnipro.
- Orlov, R. S., Moczia, M. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovanie letopisnogo Yur'eva na Rosi i ego okrestnostei. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Yuzhnoi Rusi v IX-XIV vv.* Kyiv: Naukova dumka, p. 30-62.
- Pokas, P. M. 1988a. Srednevekovoe naselenie srednego Podeseniia po dannym antropologii. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX-XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, p. 118.
- Pokas, P. M. 1988b. Antropologicheskaya kharakteristika pogrebenii. In: Maksimov, E. V., Petrashenko, A. V. *Slavyanskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kyiv: Naukova dumka, p. 136-138.
- Pokas, P. M. 2019. Antropolohichna kharakterystyka serii cherepiv z rozkopok u misti Putyvl. In: Sukhobokov, O., Yurenko, S. *Davnyi Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha, p. 316-334.
- Rudych, T. O. 2003. Antropolohichni sklad naselennia pivnichnykh raioniv Ukrainy X-XIII st. (pravyy bereh Dnipra). *Vita antiqua*, 5-6, p. 202-214.
- Rudych, T. O. 2005. Antropolohichni materialy z rozkopok mohylnyka davnoruskoi doby po vul. K. Patorzhynskoho, 14. *AVU 2003-2004 rr.* Kyiv, p. 420-424.
- Rudych, T. O. 2008. Do pytannia pro antropolohichni sklad naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnoruskoi doby (za materialamy mohylnyka na okolytsi m. Pereiaslava-Khmelnytskoho). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, p. 96-103.
- Rudych, T. A. 2011. K voprosu ob antropologicheskoy sostave naselennia drevnerusskogo goroda (po materialam iz raskopok Galicha). *Vestnik antropologii*, 19, p. 182-200.
- Rudych, T. O. 2014. Naselennia Srednoho Podniprovia I-II tysyacholittia za materialamy antropolohii. Kyiv: IA NANU.
- Rudych, T. O. 2016. Antropolohichni material z mohylnyka davnioruskoi doby Luka (Kuchar). *Arheologia*, 1, p. 42-52.
- Rudych, T. O. 2020. Antropolohichni material iz rozkopok mohylnyka davnoruskoi doby bilia s. Kozarovychi. In: Potiekhina, I. D. (ed.). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2. 'Vid trypillia do kozachchyny'. Kyiv: IA NANU, p. 78-91.
- Salyvon, I. I. 1971. Kraniolohichna kharakterystyka seredniovichnoho naselennia m. Novohrudka. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 5, p. 92-110.
- Sankina, S. L. 2004. Antropologiya srednevekovogo naselennia Russkogo Severa (X-XIV v). In: Kozintsev, A. G. (ed.). *Paleoantropologiya, etnicheskaya antropologiya, etnogenez*. K 75-letiiu I. I. Gohmana. SPb: MAERAN, p. 83-107.
- Chesnis, G. A. 1990. Mnogomernyy analiz antropologicheskikh dannykh kak sredstvo resheniya problem vydeleniya baltskikh plemennykh soiuzov v epokhu zheleza (preimushchestvenno na territorii Litvy). In: Denisova, R. Ya. (ed.). *Balty, slavyane, pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie protsessy*. Riga: Zinatne, p. 9-27.
- Margaryan, A., Lawson, D.J., Sikora, M. et al. 2020. Population genomics of the Viking world. *Nature*, 585, p. 390-396. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2688-8>.
- Martin R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.
- Rösing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500-1000 n.Ch). *Homo*, 28, p. 65-115.
- Rösing F., Schwidetzky I. 1981. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000-1500 A. D.). *Homo*, 32., H. 4, p. 211-251.

С. М. Рижев, В. О. Шумова *

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЯ с. МОШУРІВ НА ЧЕРКАЩИНІ

Здійснюється аналіз матеріалів археологічних досліджень низки пізньотрипільських різночасових відмінних за походженням пам'яток околиць с. Мошурів, а також порівняння їх із знахідками із сусідніх поселень-гігантів. Це надало можливість точніше висвітлити процеси пов'язані з пізнім періодом існування (етапи СІ(В-ІІ), С-ІІ) трипільського населення межиріччя Південного Бугу і Дніпра.

К л ю ч о в і с л о в а: Черкащина, Мошурів І, ІІ, ІІІ, пізньотрипільські поселення, кераміка, палеоекономічні розраунки.

Для з'ясування палеоекономічних, хронологічних, етно-культурних процесів, що відбувались у трипільському суспільстві Буго-Дніпровського межиріччя потрібно розглянути взаємодію між поселеннями-гігантами і найближчими сусідніми невеликими селищами (Круц 1989, с. 121—124). Поселення-гіганти Володимирівка, Небелівка, Майданецьке, Доброводи та інші поширюються в регіоні вже на середньому етапі Трипілля. Найближчим до поселення-гіганта Тальянки є група невеликих селищ в околиці с. Мошурів Звенигородського (до 2021 р. Тальнівського) р-ну Черкаської обл.

Пам'ятка Мошурів І згадується В. А. Стефановичем у зв'язку із розвідками А. І. Заболоцького, проведеними наприкінці 1950-х рр. (Стефанович, Діденко 1968, ф. 12, № 569; Діденко, Стефанович, Чорномаз 2006, с. 140, 158).

* РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби ІА НАНУ, ORCID 0000-0001-9089-8309, sryzhov@ukr.net

ШУМОВА Валентина Олександрівна — старший викладач кафедри Археології НАУКМА, ORCID 0000-0003-0176-7468, vshumova@ukr.net

Поселення розташоване на північно-західній околиці села і займає східні схили мису, обмеженого з північного сходу сухою балкою, а з південного сходу та півдня долиною невеликого струмка, що є правою притокою р. Гірський Тікич (рис. 1: 1). Судячи з місця розташування залишків глинобитних жител на поверхні ґрунту, воно мало кругове планування й забудоване було двома концентричними колами (рис. 1: 2). Загалом, на поверхні зафіксовано «виходи» понад 30 площадок. Площа поселення близько 7,0 га. З 1981 р. досліджувалось Тальянківським загonom Трипільської експедиції ІА НАН України під керівництвом В. О. Круца. Обрана для розкопок площадка у зовнішньому колі південно-східної периферії поселення мала в плані прямокутну форму (15 × 8,0 м), орієнтована з північного сходу на південний захід. Кількашарове залягання обпаленої глини та кераміка зафіксовані на глибині 0,4—0,5 м на межі чорнозему із суглинком. Розрізнений верхній шар глиняної обмазки нерівномірного випалу траплявся у південній частині та по периметру площадки. Глина мала значну домішку половини. У нижній частині шматків обмазки фіксувались відбитки дерев'яних вузьких плах та жердин. Нижній шар залягав більш щільним масивом розтрісканим на досить великі шматки. Найбільш компактне залягання спостерігалось в центрі площадки, а у південній частині обмазка лежала поперечними смугами, вказуючи на розкол платформи споруди, що співпадає з напрямком відбитків дерев'яної конструкції. Також тут зафіксований поперечний розрив у заляганні (ширина 0,3—0,4 м), відділяючи край платформи від решти залягання (довжина 2,0 м). Можливо у цьому місці проходила південна коротка стіна будинку, а на південь від

неї знаходились залишки «карнизу», що часто спостерігаємо на глиняних моделях жител трипільської культури. Знайдені поблизу розриву шматки обмазки з відбитками лозин можуть слугувати підтвердженням того, що стіна споруджувалась на каркасі з плоту. Часто шматки обмазки у верхній частині мали тонку нівелюючу підмазку з добре заглаженою поверхнею. Випал загального шару більш-менш рівномірний. У нижній його частині помітні відбитки широких плах (ширина 0,15—0,20 м), що лежали впоперек довжини житла. Майже по центру залягання були зафіксовані відбитки колоди (діаметр 0,10—0,15 м), вказуючи на розташування сволоку, що разом із довгими стінами утримували укладені поперечні плахи з обмазкою. У південній частині під шаром глини, безпосередньо на ґрунті виявлено ділянки тонкої глиняної долівки з добре заглаженою поверхнею. Випал її слабкий низхідний. Перший поверх будинку з підмашеною долівкою вказує на наявність робочих місць, оскільки тут знайдено велику зернотерку і розтирач. Крім того, на підлозі також лежали цілі посудини, компактні розвали, окремі фрагменти столового та кухонного посуду, а також відтяжки до ткацького верстату. У центральній частині була розчищена округла в плані яма діаметром 1,2 м, глибиною 0,35 м, викопана у чистому суглинку. В її заповненні (гумусований суглинок) знайдено розвал миски та фрагменти столового посуду.

Площадку I можна реконструювати як рештки знищеної у пожежі наземної двоповерхової дерев'яно-глинобитної будівлі, можливо господарського призначення. Будівля мала тонке перекриттям горища (верхній шар обмазки), масивне міжповерхове перекриття із «карнизом» (нижній шар обмазки) та земляну, частково підмазану глиною підлогу першого поверху, де було робоче місце та господарська яма. Короткі стіни житла мали каркас із плоту, а довгі, скоріш за все, були безкаркасні глинобитні. Матеріал (кераміка, знаряддя праці, кістки тварин) лежав під площадкою, між нашаруваннями обмазки і у незначній кількості над ними.

Серед знахідок з площадки I поселення Мошурів I кількісно переважає кераміка, що представлена невеликим обсягом й у фрагментованому стані. Загалом було виявлено цілих, реконструйованих посудин, окремих фрагментів понад 400 од. За техніко-технологічними ознаками кераміку можна розділити на дві категорії — кухонну і столову. Кухонний посуд (7,0 % від усього керамічного комплексу) вироблявся з глини зі значним вмістом окислу

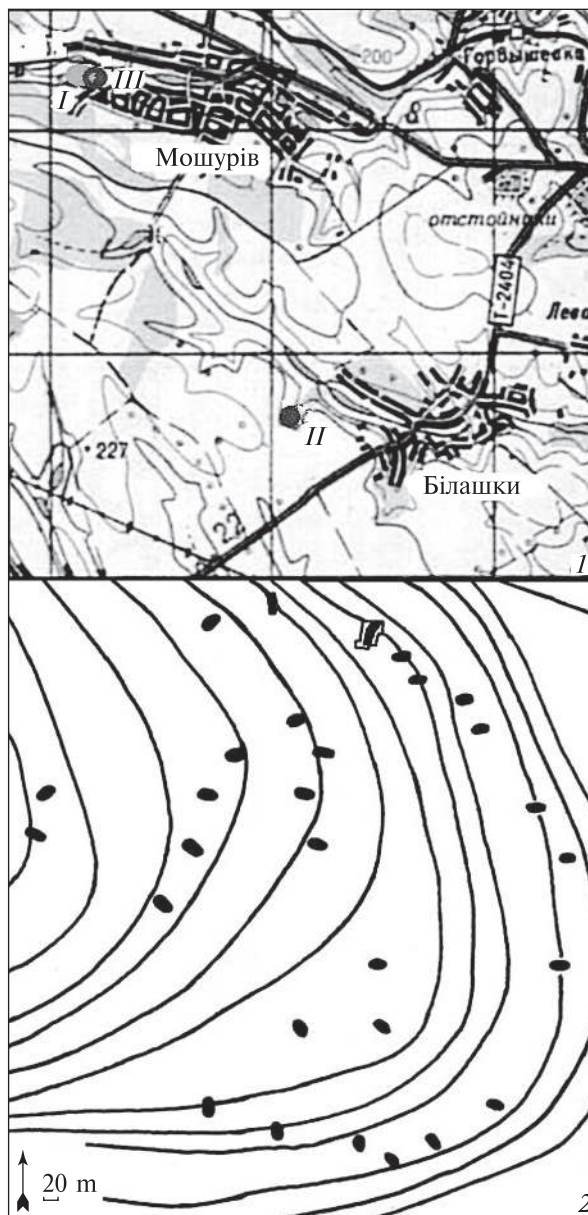

Рис. 1. Матеріали трипільських пам'яток біля с. Мошурів: 1 — карта розташування трипільських поселень; 2 — візуальний план поселення Мошурів I

Fig. 1. Materials from Trypillia sites near Moshuriv village: 1 — location of Trypillia settlements; 2 — settlement plan of Moshuriv I

заліза («рябі» глини). У гончарній масі також присутні крупнозернистий пісок, жорства, зерна кварцу і частки каоліну. Випал кераміки нерівномірний, переважно оксидативний, відносно низькотемпературний. Поверхня посудин недбало заглажена, або рідше вкривалася розчосами. За формою виділяється лише один тип — горщик (два підтипи). До першого підтипу належать великі, відносно високі посудини з широким дном, високими округлими плічками і різким переходом до широкої горловини з високими, трохи відігнутими вінцями.

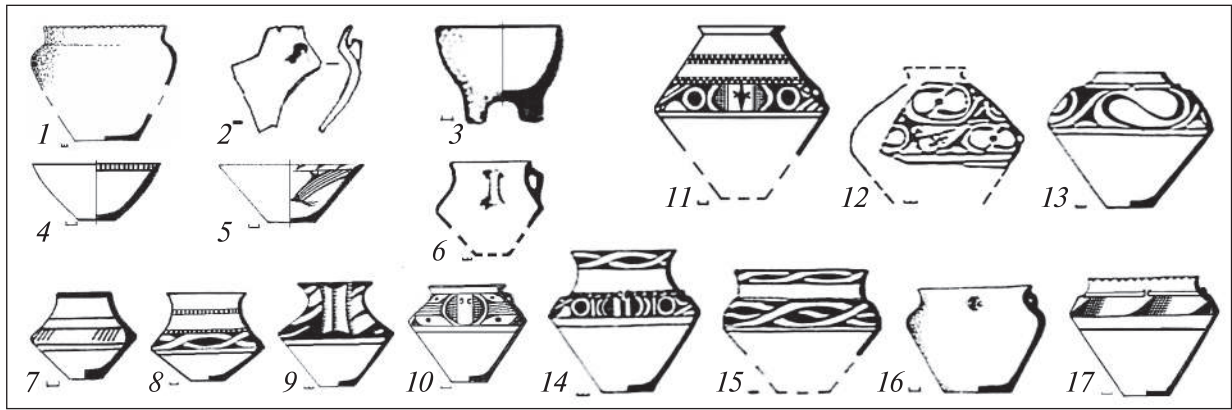

Рис. 2. Кераміка з площадки 1 (Мошурів I): 1—2 — кухонний посуд; 3—17 — столовий посуд

Fig. 2. Ceramics from the sector No. 1 (Moshuriv I): 1—2 — cookingware; 3—17 — tableware

Другий підтип — це невеликі горщики із плавним профілем, округлими плічками на середині висоти корпусу та невисокими, відігнутими вінцями. Орнаментовані горщики бідно: вінця прикрашалися вертикальними розчосами, а по їх краю проходив горизонтальний ряд дрібних насічок. Крім того, горщики мали на плічках одинарні або парні наліпи, іноді стовпчасті ручки (рис. 2: 1, 2). Столові посудини (93 %) комплексу виготовлялись із гончарної маси, до якої входили «рябі» і каолінові породи глини та домішки дрібнозернистого піску, зерен кварцу, рідше шамоту. Тісто рівномірного замісу. Посудини тонкостінні, ретельної формовки, рівномірного високотемпературного випалу. Зовні на посуд наносився тонкий ангобуючий шар відмуденої «білої» глини. Весь корпус посудин фарбувався у жовто-червоний колір різних відтінків. Іноді фарбувалася також їхня внутрішня поверхня. Миски ангобувались і фарбувались з обох сторін. Фарбована поверхня слугувала фоном для чорного монохромного розпису, що наносився на верхню частину корпусу. Миски мали розпис тільки внутрішньої поверхні. Частина посудин (миски, кубки, горщики) ангобувались, фарбувались, але не розписувались.

За формою столові посудини можна розділити на 10 типів, в межах яких виділяються підтипи та варіанти. До першого типу належать *миски*, 19 % від всієї столової кераміки. Серед мисок маємо два підтипи. Перший, зрізано-конічної форми, кількісно переважав; іноді вони невеликі на чотирьох ніжках. Другий підтип складають *напівсферичні миски*. Більшість мисок прикрашені по вінцях горизонтальним рядом дрібних трикутників або коротких штрихів. Інша орнаментальна схема — 33,3 % від усіх мисок з розписом — трапляється лише

на зрізано-конічних мисках, де від вінця до низу проходять дві широкі дугоподібні смуги, заповнені тонкими паралельними лініями, що заходять одна за одну і закінчуються напівовалами з «війками» на кінцях. Значна кількість мисок (20,1 %) не мала розпису, здебільшого це напівсферичні миски.

Другий тип посудин — *кубки* (11,4 % від столового посуду). Це невеликі посудини з вузьким дном, гострореберними плічками, вузькою горловиною та плавно відігнутими вінцями. Для них характерна спрощено-лінійна орнаментальна схема, що складається з двох горизонтальних ліній на плічках, простір між якими заповнений групами навскісних тонких штрихів.

За формою до кубків наближаються *кубкоподібні посудини* (12,8 %). Вони бувають відносно великі, тонкостінні, мають зрізано-конічну нижню частину корпусу, гострореберні плічки на середині висоти тулуба, увігнуто-циліндричну горловину та плавно відігнуті вінця. Іноді вони з однією петельчатою ручкою. Більшість посудин прикрашалася метопною схемою — широкий фриз, що проходить по верхній частині тулуба, розділяється вертикальними стрічками («сітка») на метопи, поля яких зайняті широкими хвилеподібними дугами, доповнені ділянками навскісної «сітки». У тригліфи вписані символи «дерева світового» або вони лишались без малюнка. Рідко трапляється орнамент у вигляді вузького фризу на плічках, де між тонкими горизонтальними лініями вписані хвилеподібні дуги з листоподібним потовщенням у центрі. Така ж схема — і на вінцях.

Основним типом серед столового посуду є *білоконічні посудини* (35,5 %). Серед них виділяється два підтипи. До першого належать посудини з високими гострореберними плічками, конічною

верхньою частиною корпусу, вузькою горловиною та круто відігнутими невисокими вінцями. Другий підтип складають великі посудини з широким дном, високими, неширокими, здебільшого округлими плічками, широкою горловиною та високими, прямими, трохи відігнутими назовні вінцями. Під шийкою вінець, як правило, є конусоподібні ручки-наліпи. Основна композиція в розписі біконічних посудин — тангентна. Вона складається з горизонтально розміщених овалів з «сіткою», об'єднаних навскісними дугами-тангентами. Місця з'єднання дуг утворюють трикутники з витягнутими вершинами, в центр яких вписані кола. До дуг прилягають напівовали заповнені навскісною «сіткою». Ця схема komponується у вузький фриз на плічках. Іноді основний орнамент доповнюється верхнім фризом у вигляді широкої горизонтальної стрічки із тонких паралельних ліній. Трапляється також валютна схема, де дуги з листоподібними закінченнями заходять одна за одну і ці валюти об'єднані навскісною лінією з трикутниками на кінцях та кругом у центрі. Вказана схема розміщена у один або два фризи, що займає усю верхню частину тулуба. Іноді спостерігається спрощено-лінійна схема — вузький фриз складається з горизонтального ряду трикутників із витягнутими вершинами.

Маємо тип *сфероконічних посудин* (3,2 %). За розміром вони середні та великі, мають округлі плічка на середині висоти тулуба, напівсферичну верхню частину корпусу, вузьку горловину і круто відігнуті невисокі вінця. Орнаментувалися тангентними, фестонними та валютними схемами. На відміну від біконічних посудин, валютна схема переважала та частіше траплявся двофризовий розпис.

Добре представлений тип *кратерів* (8,0 %). Це великі товстостінні посудини із високими та широкими гострореберними або округлими плічками, широкою горловиною та високими, плавно відігнутими вінцями. Орнаментувалися тільки однією композицією — на плічках фриз із горизонтальних дуг з «листочками» на кінцях, що заходять одна за одну. На вінцях ця схема повторюється або маємо стрічки у вигляді хвилеподібних тонких ліній, що навскісно спускаються від вінців.

Рідше трапляються *кратероподібні посудини* (3,2 %) із високими гострореберними плічками з різким перегином у широку увігнуто-циліндричну горловину. Вказані посудини ніби поєднують у собі форми біконічних та кратерів. Вони прикрашалися лише тангентними схемами з ускладненим виконанням деталей.

Незначною кількістю представлені *амфори* (1,2 %). Це переважно невеликі посудини біконічної форми із широкими гострореберними плічками, відносно широкою горловиною та невисокими, круто відігнутими вінцями, під шийкою яких мають ручки-вушка. Єдиною орнаментацією для амфор є лицьова схема, виконана у спрощеній або ускладненій манері.

Грушоподібні посудини складають 2,0 % столової кераміки. Вони приземкуваті, із широкими і високими гострореберними або округлими плічками, з різким перегином до основи горловини та невисокими трохи нахиленими до середини вінцями. Розписувалися тільки меандровою схемою (S-подібні дуги), що охоплювала верхню частину тулуба.

Горщики (1,9 %) поділяються на два підтипи. До першого належать невеликі, тонкостінні, з вузьким дном, високими і широкими гострореберними плічками, широкою горловиною та невисокими, майже вертикальними вінцями. Розписувалися на плічках вузьким фризом із зафарбованих трикутників та прилягаючої до них вертикальною стрічкою навскісною або прямою «сітки». Другий підтип складали посудини з широким дном, високими округлими плічками, плавним вигином у широку горловину та невисокими, відігнутими назовні вінцями. Мають на плічках ручки-вушка або защепи. На поселенні горщики цього підтипу були без орнаментації (рис. 2: 3—17).

Серед орнаментальних композицій, що прикрашали столову кераміку усіх типів (крім мисок) провідне місце займає тангентна схема: третина посудин була орнаментована саме таким малюнком. Часто вживалися валютна композиція та схема з горизонтальних дуг з «листочками» на кінцях, що заходять одна за одну. Цю схему можна розглядати як різновид трансформованого у вузький фриз валютного візерунка. Досить високий відсоток вживання у розписі спрощено-лінійних та метопних схем. Інші композиції (меандрова, лицьова, фестонна) траплялися на посудинах рідко (Ryzhow 2012, р. 139—169). Крім кераміки, на поселенні були виявлені малочислені екземпляри знарядь праці: уламки кам'яних зернотерок і розтирачів, та глиняних відтяжок до ткацького верстату.

Аналіз здобутого матеріалу дозволяє поселення Мошурів I віднести до третьої фази розвитку томашівської локально-хронологічної групи західнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя (етап В-III). Зіставлення кераміки мошурівського поселення з

матеріалами пам'яток біля с. Тальянки, Майданецьке, Кочержинці (уроч. Паньківка) та ін. вказує на збіг як за складом типів посуду, так і за набором орнаментальних схем. Подібними також є і кількісні показники морфологічних та стилістичних ознак (Рижов 1985, с. 46—47; 1987, с. 12—13; Ryzhow 2012, р. 100—105; Круц, Рижов 1985, с. 45—56; Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 44—136).

Трипільське поселення Мошурів II розміщується на південний схід від села і займає схил плато, що поступово переходить у долину струмка (лівобережна притока р. Тальянка). На поверхні зафіксовано окремі скупчення аморфних шматків глиняної обмазки та фрагменти кераміки. Візуально розташування решток наземних глинобитних будівель (площадки) вказують на кругову забудову пам'ятки, площа якої становить 3,0—4,0 га (Стефанович, Диденко 1968, с. 18; Діденко, Стефанович, Чорномаз 2006, с. 140, 158; Ohlrau, Rud 2019, р. 92, 98, 104). Стаціонарні розкопки на поселенні не проводилися. Серед підйомного матеріалу трапляються фрагменти столових мисок конічної форми з потовщеним краєм вінець, напівсферичних мисок, округлотилих горщиків, на яких частково зберігся монохромний або біхромний розпис. Вказане дозволяє віднести поселення Мошурів II до косенівської локальної групи етпу С-I трипільської культури (Мовша 1984, с. 60—84; Рижов 200, с. 437—478; Ryzhow 2012, р. 108—109).

Поселення Мошурів III розташоване на 1,1 км на північний захід від околиці села, ближче до дороги на м. Тальне. Пам'ятка займає центральну частину схилу мисоподібного виступу плато, що обмежене з північного сходу сухою балкою, а з південного сходу та півдня долиною невеликого струмка, що є правою притокою р. Гірський Тікич (рис. 1: 1). Можливо, найбільш східні будівлі цієї пам'ятки стикаються із зовнішнім колом забудови поселення Мошурів I. У 1996 р. було проведено геомагнітну зйомку (інженер-геофізик В. Вайнер) й розкопки під керівництвом С. М. Рижова решток одного наземного глинобитного житла. Встановлено площу поселення близько 4,0 га. Залишки наземних споруд (площадки) кількісно, скоріш за все, не перевищують двох десятків і розміщені групами по 2—3 у кожній (рис. 3: 1). Досліджена площадка 2 (площадка 1 зруйнована оранкою) залягала на межі чорнозему і гумусованого суглинку, мала в плані майже прямокутну форму з нерівними краями. Орієнтована по довжині з півдня на північ

і являла собою суцільне, досить масивне залягання обпаленої глини ($8,0 \times 3,5$ — $4,0$ м). Площадка складалася з двох шарів обмазки. Верхній шар, відносно тонкий ($0,07$ — $0,10$ м), не був компактным і мав вигляд окремих ділянок перемешованих глиняною крихтою. Більш суцільним він був у південній частині площадки і складався з невеликих шматків обмазки з іноді недбало заглаженою поверхнею. Будівельна глиняна маса містила значну домішку полови і невисокий, досить рівномірний випал. Місцями на нижній поверхні шару зафіксовано відбитки дерев'яних конструкцій: вузькі плахи, жердини, лозини. Орієнтовані відбитки хаотично. Знахідки (кераміка, кістки тварин) траплялися переважно між шматками верхнього шару та під ним. Кераміка на верхньому шарі була зосереджена біля південного краю площадки. Нижній шар був більш суцільним товщиною 10 — 15 см, що розтріскався на фрагменти. Південна частина площадки та її західний край найбільш масивний, де будівельні рештки лежали майже горизонтальним шаром. У глині присутня домішка полови, проте значно менша ніж у масі верхнього шару. Зовнішня поверхня мала тонкий шільний шар підмазки з глини без рослинних домішок. Випал глини нижнього шару невисокий і нерівномірний. У нижній частині шматків зафіксовані відбитки дерев'яних конструкцій: широкі плахи, розколоті колоди, жердини. Орієнтовані відбитки хаотично, проте в більшості вони були направлені перпендикулярно довжині площадки. Під західним краєм між шматками обмазки траплялись аморфні фрагменти обпаленої глини, що мали відбитки переплетених лозин та тонких колотих жердин. Вказані фрагменти відрізнялись від решти обмазки слабким випалом, відсутністю заглаженої поверхні, малим вмістом полови у масі. Вірогідно, ці фрагменти походять від внутрішнього обмашення стін будівлі, основу яких, принаймні з західної довгої стіни, складав каркас із плоту. Деталей інтер'єру серед будівельних залишків не зафіксовано. Найбільша кількість знахідок виявлена на рівні нижнього глинобитного шару. Кераміка була сконцентрована переважно у південній частині та вздовж західного краю площадки (рис. 3: 2).

Аналіз решток площадки дозволяє реконструювати її як залишки наземного глинобитно-дерев'яного житла, що мало земляну підлогу першого поверху, міжповерхового перекриття другого поверху (нижній шар) складений із настилу масивних широких плах та колод обмашених глиною із домішкою по-

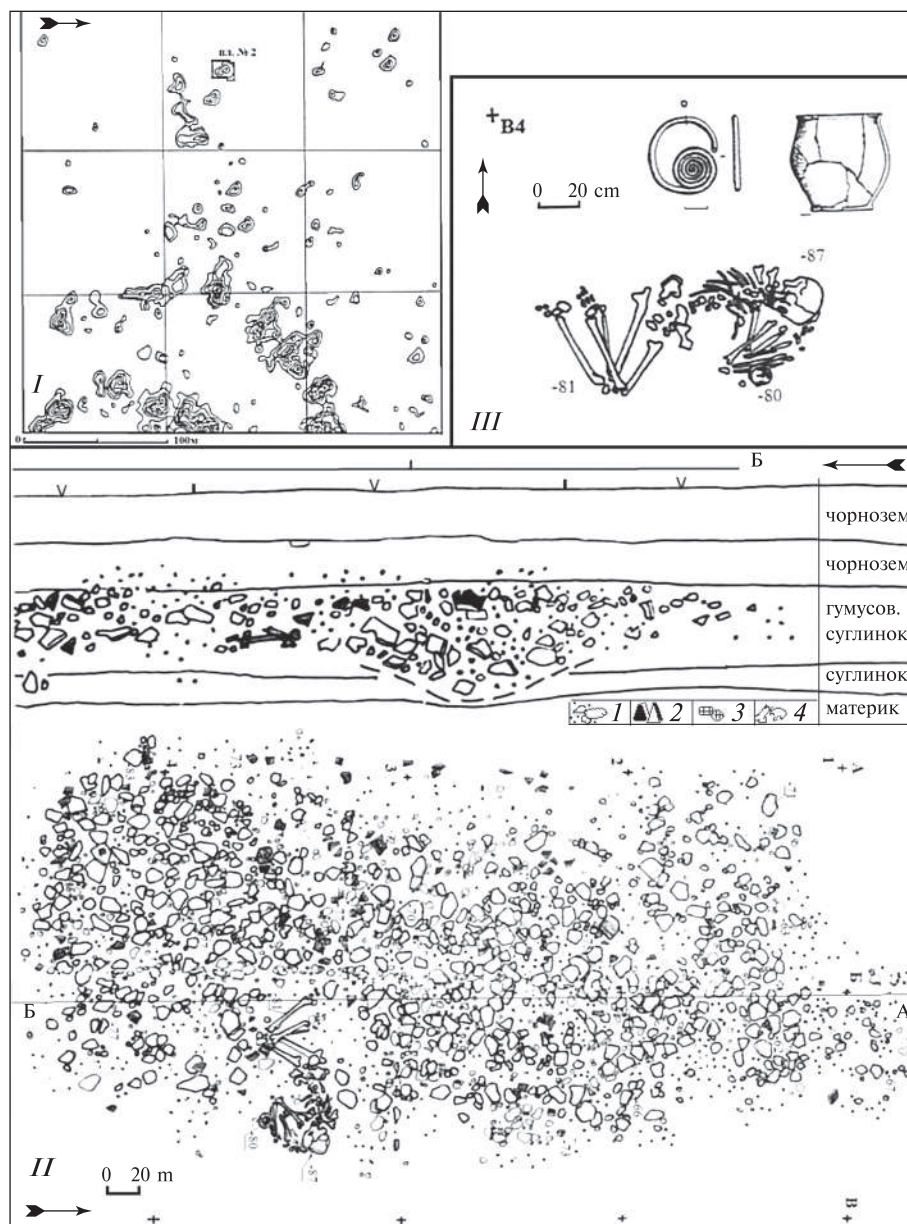

Рис. 3. Матеріали поселення Мошурів III (площадка 2): I — геомагнітний план поселення; II — план та розріз А-Б площадки 2; III — матеріали поховання білогрудівської культури. Умовні позначення: 1 — глиняна обмазка; 2 — кераміка; 3 — камінь; 4 — кістка

Fig. 3. Materials from Moshuriv III site (from the sector No. 2): I — geomagnetic plan of the settlement; II — plan and section of the sector A-B; III — Bilohrudivka culture burial material. Symbols: 1 — burnt daub; 2 — ceramics; 3 — a stone; 4 — a bone

лови з підмазкою у верхній частині, та легким дерев'яно-глиняним покриттям горища. Зовнішні стіни будівлі формувались на каркас із плоту (рис. 5).

Під час розбирання нижнього шару обмазки з краю площадки було виявлено людський кістяк. Поховання залягало на рівні земляної підлоги житла (−0,81 м від репера). Частково воно було перекрите шматками обмазки та фрагментами кераміки. Орієнтоване із заходу на схід. Поховання, як встановлено, жіноче, лежало

на лівому боці у зібганому стані із зігнутими у ліктях руками і кистями перед обличчям. Ноги розміщені паралельно, були сильно підігнуті, проте кістки стоп не збереглися. Поряд із руками виявлено невеликий горщик банкоподібної форми. Посудина тонкостінна, із заглаженою поверхнею, з неширокими округлими плічками на середині висоти горщика, з широкою горловиною й невисокими плавно відігнутими вінцями. Гончарна маса має домішки дрібної жорсткості, випал відновний низькотемпературний.

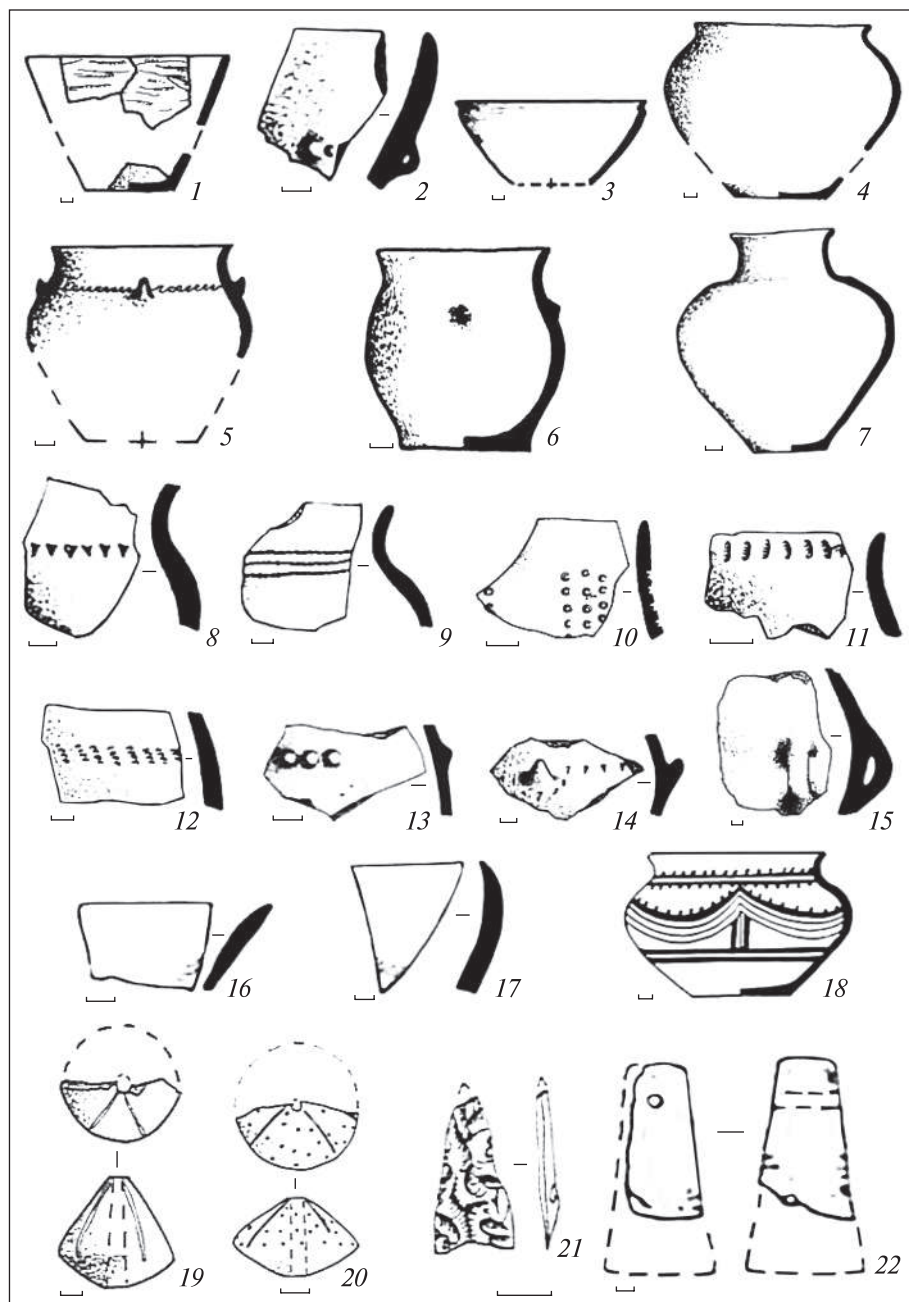

Рис. 4. Матеріали трипільського поселення Мошурів III (площадка 2): 1–15 — кухонний посуд; 16–18 — столовий посуд; 19–20 — глиняні прясла; 21 — кременя вістря; 22 — фрагмент кам'яної сокири

Fig. 4. Materials from Trypillia settlement of Moshuriv III (from the sector No. 2): 1–15 — cookingware; 16–18 — tableware; 19–20 — clay spindle whorls; 21 — a flint arrowhead; 22 — a fragment of the stone axe

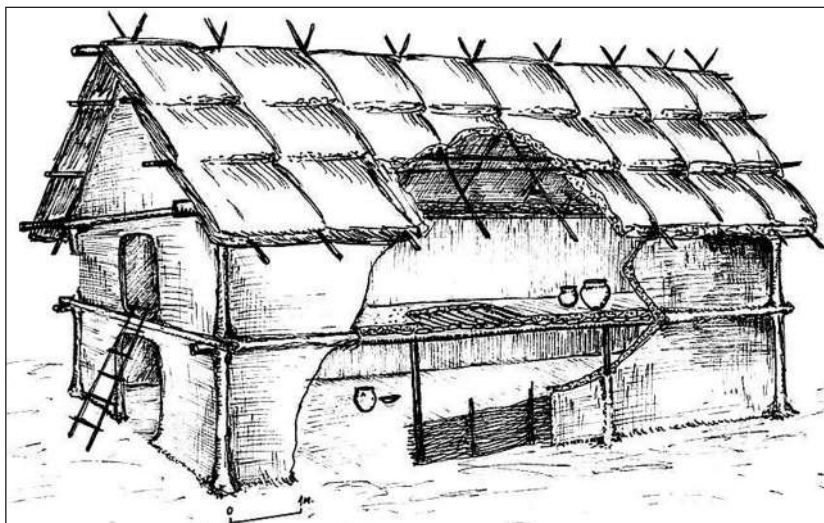
Ліворуч від черепа виявлено патинізовану скручену спіральної форми підвіску (п'ять обертів); виконану з мідного округлого дроту у перетині (діаметр 1,2 мм) із загнутим по колу кінцем для закріплення (рис. 3: 3). Можливо, ховаючи померлу, випадково натрапили на рештки трипільського житла, що на той час вже повністю було перекрите ґрунтом. Під самим краєм площадки обмазку було розібрано, а покладене тіло

знову засипали тим же ґрунтом із шматками глини і фрагментами кераміки (рис. 3: 2). На захід від трипільського поселення траплялися невеликі обпалені шматки глини та фрагменти кераміки білогрудівської культури фіналу доби бронзи.

Повертаючись до трипільського матеріалу, зауважимо, що серед знахідок найчисленнішу категорію складає кераміка поділена за

Рис. 5. Пізньотрипільське поселення Мошурів III (площадка 2). Реконструкція дерев'яно-глинобитного будинку (за С. М. Рижовим)

Fig. 5. The Late Trypillia settlement of Moshuriv III (sector No. 2). Reconstruction of the wattle-and-daub dwelling (after S. M. Ryzhov)

техніко-технологічними ознаками на кухонну і столову. Кухонний посуд переважає — становить 95,4 % від усього керамічного комплексу. Вироблявся переважно з глини із значним вмістом сполук заліза і лише 30 % посуду ліпилось із суміші «червоної» й «білої» глини. У гончарному тісті найчастіше фіксується домішка дрібного піску (42,5 %), або жорстви (31,3 %). У межах 10—4 % кухонна кераміка в гончарній масі мала домішки зерен каоліну, шамоту, мергелю. Лише у 3,2 % посудин спостерігаємо спіснювач у вигляді товченої черепашки. Зовсім рідко у тісті помічена наявність слюди та гематиту (кровоавик). Посуд переважно ліпився із добре вимішаного гончарного тіста, був тонкостінним і мав високотемпературний окисаційний режим випалу. Третина кухонного посуду випалювалась у відновному режимі. Від загальної кількості визначеного посуду провідним є тип горщик (85,6 %). Маємо кілька підтипів. Переважаючий підтип це горщики з вузьким дном, широкими округлими плічками, що розміщені на середині висоти корпусу, або трохи вище, широкою горловиною та високими, м'яко відігнутими вінцями. Другий підтип — кратероподібні з високими округлими плічками, широкою горловиною та високими прямими вінцями. До третього підтипу віднесені банкоподібні горщики з ледве наміченими плічками на середині висоти тулуба та вертикальними або трохи нахиленими у середину краями вінця. Ще один підтип — високі горщики з неширокими плічками, відносно вузькою горловиною та невисокими вінцями. До горщиків також віднесені т. зв. грушоподібні посудини із широкими округлими плічками та високою зрізано-конічною горловиною. Присутні кілька екземплярів округлоти-

лих горщиків із широким дном та невисокими, м'яко відігнутими вінцями. Можна реконструювати ще один тип — сфероконічні горщики з вузьким дном, зрізано-конічною нижньою частиною, неширокими округлими плічками, вузькою горловиною та невисокими відігнутими вінцями. На плічках такі посудини мають ручки-вушка з горизонтальним отвором. Для горщиків характерними є рогоподібні ручки на плічках. Найчастіше стінки горщиків, більш або менш ретельно загладжувались, проте траплялися посудини, що зовні зберегли пальцеве згладжування. Іноді поверхня обличкована тонким шаром ангобу із глини без домішок. У цьому випадку зовнішня поверхня була добре заглажена. Частина горщиків (8,0 % від усієї кухонної кераміки) мала на плічках або вінцях орнаментацию у вигляді горизонтальних рядів. Більшість (68 %) посудин прикрашалася відбитком шнура в 1—3 ряди. Далі, за кількістю елементів оздоблення (14,5 %), припадає на дрібні вдавлення, насічки та наколи округлої форми. Значно рідше трапляється оздоблення (у межах 3,0—4,0 %) відбитками зубчастого штамп, «гусеничкою» або відтисками кінцем трубчастої кістки. Близько 7,0 % від орнаментованих горщиків прикрашалися на плічках групами дрібних конічних наліпів. На денцях деяких посудин збереглися відбитки тканини та рогожі. Інший тип кухонного посуду за формою — миски (14,4 %), поділяються на чотири підтипи. Майже половину складають тонкостінні невеликі напівсферичні миски з вертикальними або нахиленими у середину вінцями. Близько третини становлять великі, товстостінні миски-макітри із потовщеними вертикальними вінцями. Одна миска такої форми має під вінцями невелику ручку-вушко. Понад

десяту частину складають тонкостінні миски зрізано-конічної форми із загостреними, або трохи потовщеними і ледь відхиленими назовні вінцями. Лише одна миска мала S-подібний профіль, проте вінця її без закраїни. Більшість мисок із добре заглаженою поверхнею, а макітри здебільшого вкривалися пальцевим смугастим згладжуванням. Миски усіх підтипів не орнаментувались (рис. 4: 1—15).

Столова кераміка (4,6 % від усього керамічного комплексу) виготовлялася з маси на основі «білої» глини. Гончарне тісто добре оброблене, відмулене, або мало незначну кількість, можливо природну, дрібного піску. Поверхня тонкостінних посудин ретельно загладжувалась та іноді фарбувалась у блідо-жовтий колір. Незначна кількість столового посуду дозволила визначити форму лише чверті посудин. Так, виділяються відносно великих розмірів, зрізано-конічні миски та невеликі тонкостінні горщики з високими округлими плічками і невисокими, м'яко відігнутими вінцями. Серед визначених форм, миски складають 28 %, а горщики 72 %. Випал столової кераміки досить високий, рівномірний, винятково оксидацийний. Тільки на одному горщику збереглась орнаментация монохромним розписом чорною фарбою — широкий фриз на плічках складався з горизонтальних стрічок-фестонів, заповнених тонкими паралельними лініями, що обведені широкими смугами. Між фестонами вписані групи вертикальних ліній. Під вінцями проходили дві горизонтальні смуги. Основний малюнок доповнювали дрібні риси (рис. 4: 16—18).

На площадці 2 крім керамічного посуду було знайдено одну цілу округлу та фрагментовану пірамідальну відтяжку до вертикального ткацького верстату. З глини були виготовлені невеликі біконічні та конічні прясла орнаментовані заглибленими лініями та дрібними наколами (рис. 4: 19—20). До знарядь праці також належать майже цілий кам'яний розтирар кубоподібної форми, невеликі кам'яні зернотерки, робоча поверхня яких часто була спрацьована, фрагмент обуха кам'яної шліфованої сокири-тесла. Знайдено ще ціле крем'яне вістря трикутної форми (рис. 4: 21, 22).

У цілому, матеріали поселення Мошурів III за своїми ознаками схожі із комплексами знахідок пам'яток Гордашівка II, Шарин, Черповоди I, Дубова, Роги, Паланка II, Кочержинці-Шульгівка, що зосереджені в басейнах річок Синиця, Уманка, Ревуха, Гірський та Гнилий Тікичи. Займають переважно невисокі мисо-

подібні виступи плато, обмежені балками або вигином ріки. Окремі пам'ятки розміщувались на схилах плато або на перших надзаплавних терасах. Площа поселень 3,0—7,0 га забудовувалася наземними простої конструкції дерев'яно-глинобитними спорудами у вигляді півкіл, паралельних рядів, але у більшості окремими групами по 2—3 житла. Їх керамічний комплекс характеризується незначною кількістю столового посуду, а кухонні посудини прикрашались рельєфною орнаментациєю із обмеженим набором декоративних елементів у спрощених композиціях. Привертає увагу присутність у гончарній масі кухонних посудин гематиту (крававик), що є однією із характерних ознак кераміки софіївського варіанта. Крім того, спостерігаємо певну схожість форм й особливо декору у вигляді груп з двох—трьох дрібних конічних наліпів під шийкою вінця посудин. Ці риси поширені в кераміці пам'яток, що входять у софіївський локальний варіант (східна лінія розвитку культури) пізнього Трипілья Середнього Подніпров'я. Вказане дозволяє віднести поселення Мошурів III та згадані вище пізньотрипільські пам'ятки (етап С-II) Буго-Дніпровського межиріччя до виокремлених пам'яток типу Кочержинці-Шульгівка (Рижов 1996, с. 108—110; 2001, с. 46—48; 2003, с. 194; Рижов, Шумова 1997, с. 18—19.).

Таким чином, в околицях с. Мошурів маємо низку пізньотрипільських різночасових відмінних за походженням пам'яток. Поселення Мошурів I належить до третьої фази розвитку томашівської локально-хронологічної групи етапу С-I, за періодизацією Т. С. Пассек, або ж до етапу В-III фіналу середнього Трипілья (Мовша 1972, с. 16; Рижов 2007, с. 442). Пам'ятка Мошурів II входить до косенівської локально-хронологічної групи (межа етапів С-I—С-II). Селище Мошурів III є типом пам'яток Кочержинці-Шульгівка етапу С-II. За даними датування поселень Майданецьке, Тальянки, Шарин III, маємо усереднений час існування між найбільш ранніми і найбільш пізніми поселеннями околиці с. Мошурів — а саме близько 300 років (Шмаглий, Видейко 2003, с. 125; Куштан 2015, с. 436; Diachenko 2019, с. 71—85; Ohlrau 2020, р. 203—230), тобто для відновлення природних ресурсів у середньому припадає 70—100 років. При тому маємо на увазі, що у пізньотрипільський період етапу С-II помітно скорочується кількість місцевого населення й відчутні кліматичні зміни (аридизація). Проаналізовані дані узагальнено співпадають із проведеними В. О. Круцом палео-

економічними розрахунками для пізньотрипільського населення Межиріччя Південного Бугу і Дніпра (Круц 1989, с. 128).

Згодом, носії трипільської культури втрачають свої характерні риси і «розчиняються» в середовищі прийшлих у Буго-Дніпровське межиріччя іншоетнічних скотарських племен.

Діденко, О., Стефанович, В., Черномаз, Б. 2006. *Збірник археологічних пам'яток Уманщини*. Том 1 (ред. Винокур І. І.), Умань: Уманське видавничо-поліграфічне підприємство.

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. *Археологія*. Київ, 51, с. 45-56.

Круц, В. А. 1989. К истории населения трипольской культуры в Междуречье Южного Буга и Днепра. В: Березанская, С. С. (отв. ред.). *Первобытная археология*. Сборник научных трудов, АН УССР, Институт археологии. Киев: Наукова думка, с. 117-132.

Куштан, Д. 2015. Керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Шарин-III. В: Дяченко, О., Мелотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди*. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца. Львів: Астролябія, с. 429-439.

Мовша, Т. Г. 1972. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. *Археологія*. 5, с. 3-24.

Мовша, Т. Г. 1984. Хронологія Триполья-Кукутени і степні культури епохи раннього металла в її системі. В: Иванова, Э. В. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. Тезисы докладов научной конференции*. Днепропетровск: Изд-принт ДГУ, с. 60-84.

Рижов, С. М. 1985. Локально-хронологічне членування пізньотрипільських пам'яток у Буго-Дніпровському межиріччі. В: Засець, І. І. (ред.). *III Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей, 4 вересня 1985*. Вінниця: ВГПИ-Лабораторія фотоофсетного друку, с. 46-47.

Рижов, С. М. 1996. Дослідження пізньотрипільського поселення біля с. Мошурів на Черкащині. В: Толочко, П. П. (відпов. ред.). *Охорона історико-культурної спадщини. Історія та сучасність: Тези доповідей конференції*. Київ: ДКПП «ТИРАЖ», с. 108-110.

Рижов, С. М. 1987. Про історичну долю пізньотрипільських племен томашівської групи на заключному етапі розвитку. В: Винокур, І. С. (ред.). *VII Подільська Історико-краєзнавча конференція: Тези до-*

повідей. Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька рай. друк, с. 12-13.

Рижов, С. М., Шумова, В. О. 1997. Дослідження пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя. В: Кадеев, В. І. (відпов. ред.). *Проблеми історії та археології України: Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей*. Харків: «Бизнес Информ», с. 18-19.

Рыжов, С. Н. 2003. Позднетрипольские памятники Буго-Днепровского Междуречья. *Stratum-plus*, 2, с. 187-195.

Рижов, С. 2007. *О. Ольжич. Археология*. В: Расамакин, Ю., Рижов, С. (ред.-упоряд.). *Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля території України*. Київ: вид-во імені Олени Теліги, с. 437-478.

Стефанович, В. А., Діденко, О. П. 1968. *Археологические памятники Уманщины*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 12, № 534, с. 307.

Шмаглій, Н. М., Видейко, М. Ю. 2001—2002. Майданецьке — трипольський протогород. *Stratum-plus*, 2, с. 44-136.

Шумова, В. О. 1997. Нові відкриття на Черкащині (пізньотрипільське поселення біля с. Гордашівка). *XVI Вінницька історико-краєзнавча обласна конференція. Тези доповідей*. Вінниця: «ВГПИ-Лабораторія фотоофсетного друку», с. 10-12.

Diachenko, A. 2019. Does the social field cause or accelerate social and cultural Complex. In: Kadrow, S., Müller, J. (eds.). *Habitus? The Social Dimension of Technology and Transformation*. Leiden: Sidestone Press, p. 71-85

Ohlrau, R., Rud, V. 2019. Testing Trypillian site development via geomagnetic survey. New «mega-structures» and plans of smaller sites. *Beyond excavation: geophysics, aerial photography and the use of drones in Eastern and Southeastern European archaeology: proceedings of the international colloquium: 5—8 December 2016, Piatra-Neamț, Romania*. Piatra-Neamț: Editura «Constantin Matasă», p. 87-113.

Ohlrau, R., 2020. *Maidanets'ke: Development and decline of a Trypillia mega-site in Central Ukraine: Scales of Transformations in Prehistoric and Archaic Societies 7*. Leiden: Sidestone Press.

Ryzhov, S. 2012a. Relative chronology of the giant-settlements period BII-CI. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 79-115.

Ryzhov, S. 2012b. Tripollian pottery of the giant-settlements: characteristics and typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 139-169.

Надійшла 16.03.2021

С. Н. Рыжов¹, В. А. Шумова²

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии энеолита—бронзового века Института археологии НАНУ, ORCID 0000-0001-9089-8309, sryzhov@ukr.net

² Старший преподаватель кафедры Археологии НаУКМА, ORCID 0000-0003-0176-7468, vshumova@ukr.net

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ У с. МОШУРОВ НА ЧЕРКАЩИНЕ

Для понимания некоторых палеоэкономических, хронологических, этнокультурных процессов трипольского общества Буго-Днепровского междуречья необходимо рассмотреть взаимодействие между поселениями-гигантами и соседними небольшими селениями. Примером возможных взаимосвязей служат рядом расположенные с поселением-гигантом Тальянки небольших позднетрипольских памятников у с. Мошуров (Черкасская обл.). Первые исследования у с. Мошуров известны с начала 1960-х гг. (А. Заболотский, В. Стефанович, О. Діденко). Стационарные раскопки проводились в 1981 г. (Мошуров I) и в 1993 г. (Мошуров III). Установлены размеры поселений, схемы их застройки наземными-глинобитными постройками. Удалось реконструировать жилища и

установить некоторые приемы их постройки. Рассмотрены комплексы находок. Установлена хронологическая последовательность и происхождение памятников: Мошуров I (томашевская локально-хронологическая группа), Мошуров II (косеновская локально-хронологическая группа), которые относятся к западно-трипольской генетической линии развития культуры, а Мошуров III (тип памятников Кочержинцы-Шульговка). На поселении Мошуров III ощутимы влияния со стороны восточно-трипольских памятников Среднего Поднепровья (софиевский локальный вариант). Также на этом поселении обнаружено женское погребение с инвентарем белогрудовской культуры периода ранней бронзы. Наблюдается сокращение площадей поселений. Кроме того, прослежены изменения в планировке от концентрических кругов, полугуг и параллельных рядов, к застройке отдельными небольшими группами из двух-трех жилищ. Заметно упрощается домостроительство наземных жилищ. В керамических комплексах видим значительное уменьшение столовой посуды, при этом сокращается количество типов форм сосудов и орнаментальных схем. В кухонной керамике применение декоративных элементов в упрощенных композициях уменьшается.

Возможно, несмотря на явные контакты обитателей Тальянок с жителями Мошуров I, последнее не представляет собой протосельскую округу для поселения-гиганта, а остается самостоятельной хозяйственно-экономической единицей. На финальном этапе трипольское население теряет свои этнокультурные традиции и растворяется в среде пришлых степных племен.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Черкащина, Мошуров I, II, III, позднетрипольские поселения, реконструкция, керамика, палеоэкономические расчеты.

Serhii M. Ryzhov¹, Valentyna O. Shumova²

¹ Ph.D, Senior Researcher of the Eneolithic and Bronze Age Department of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9089-8309, sryzhov@ukr.net

² Senior Lecturer at the Department of Archaeology at the National University of «Kyiv-Mohyla Academy», ORCID 0000-0003-0176-7468, vshumova@ukr.net

THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS NEAR MOSHURIV VILLAGE IN CHERKASY REGION

Understanding of numerous paleoeconomic, chronological and ethno-cultural processes in Trypillia societies of the Southern Bug and the Dnieper interflaves may be reached through the interactions between populations of the mega-sites and their “satellites”, small settlements in the surrounding of settlements-giants. This may be exemplified by the Late Trypillia sites near the village of Moshuriv (Cherkasy Region), which are located not far from the giant settlement of Talianky. The earliest explorations at these sites were conducted in the late 1960-ies (A. Zabolotskyi, V. Stefanovych, O. Didenko). Excavations here were conducted in 1981 (Moshuriv I) and 1993 (Moshuriv III). The research made the identification of settlements size and their planning structures mainly composed of wattle-and-daub houses possible. The discovered houses were reconstructed basing on study of their construction techniques. The sets of finds were analyzed. The latter allowed the identification of chronological sequence and attribution of sites: Moshuriv I (Tomashivka local group), Moshuriv II (Kosenivka local group) both belonging to the Western Trypillia culture, and Moshuriv III (Kocherzhyntsi-Shulhivka site-type). The settlement of Moshuriv III demonstrates the influences from the Eastern Trypillia culture sites referred to Sofiivka local variant. Also a woman's burial accompanied with inventory of the Bilohrudivka culture of the Final Bronze Age was investigated here. The analyzed sites mark the decrease in settlement size. Besides, the settlement structure turned from the organization of houses into circles, semi-circles and parallel rows to its organization into clusters of houses composed of two-three dwellings. The number of wattle-and-daub houses decreases. Ceramic complexes demonstrate the decrease of the relative number of tableware along with the decrease in the number of shapes and ornamentation schemes. Application of decorative elements in simplified compositions on cookingware also decreases.

Despite the interaction between populations of Talianky and Moshuriv I, the latter is rather considered for an independent socio-economic unit, than the satellite in the vicinity of a mega-site. Final Trypillia demonstrates the loss of cultural traditions and possible admixture of the population with peoples coming from the Steppe.

Key words: Moshuriv I, II, III, Late Trypillia sites, reconstruction, ceramics, paleoeconomic estimations.

References

- Didenko, O., Stefanovich, V., Chornomaz, B. 2006. *Zbirnyk arkeologichnykh pamiatok Umanshchyny*. Tom 1 (ed. Vinokur I. I.). Uman: Umanske vidavnycho-poligrafichne pidpriemstvo.
- Krucz, V. O., Ryzhov, S. M. 1985. Fazy rozvytku pamiatok tomashevsko-sushkivskoi grupy. *Arheologia*. Kyiv, 51, p. 45-56.
- Krucz, V. A. 1989. K istorii naseleniia tripolskoi kultury v Mezhdurech'ie Yuzhnogo Bugu i Dnepra. In: Berezanskaya, S. S. (ed). *Pervobytnaia arheologiya. Sbornik nauchnykh trudov, AN USSR, Institut arheologii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 117-132.
- Kushtan, D. 2015. Keramichniy kompleks piznotripil'skoho poselennia Sharyn-III. In: Dychenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Buniatian, K., Kadrov, S. (eds.) *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy. Zbirka naukovykh prats pamiaty Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astroliabii, p. 429-439.
- Movsha, T. G. 1972. Periodyzatsiia i khronolohiia serednioho ta piznoho Trypillia. *Arheologia*, 5, p. 3-24.
- Movsha, T. G. 1984. Khronologiia Tripolia-Kukuteni i stepnye kultury epokhi rannego metalla v ee sisteme. In: Ivanova, E. V.

- (ed.) *Problemy arkheologii Podneprov'ia III-I tys. do n. e. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii*. Dnepropetrovsk: Izd-print DGU, p. 60-84.
- Rizhov, S. M. 1985. Lokalno-khronolohichne chlenuvannia piznotrypils'kykh pamiatok u Buho-Dniprovskomu mezhyrichi. In: Zayecz, I. I. (ed.). *III Vinnytska oblasna istoryko-kraieznavcha konferentsiia. Tezy dopovidei, 4 veresnia 1985*. Vinnytsia: VGPI-Laboratoriia fotoofsetnogo druku, p. 46-47.
- Rizhov, S. M. 1996. Doslidzhennia piznotrypils'koho poselennia bilia s. Moshuriv na Cherkashchyni. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Okhorona istoriko-kulturnoi spadshchyny. Istoriia ta suchasnist: Tezy dopovidei konferentsii*. Kyiv: DKPP TIRAZh, p. 108-110.
- Rizhov, S. M. 1987. Pro istorychnu doliu piznotrypils'kykh plemen tomashivskoi grupy na zakliuchnomu etapi rozvytku. In: Vynokur, I. S. (ed.) *VII Podilska Istoryko-kraieznavcha konferentsiia: Tezy dopovidei*. Kamyanecz-Podilskij: Dunayevetska raj. druk, p. 12-13.
- Rizhov, S. M., Shumova, V. O. 1997. Doslidzhennia piznotrypils'kykh pamiatok Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia. In: Kadieiev, V. I. (ed.) *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy: Mizhnarodna naukova konferentsiia. Tezy dopovidei*. Kharkiv: Biznes Inform, p. 18-19.
- Ryzhov, S. N. 2003. Pozdnetripolskie pamiatniki Bugo-Dneprovskogo Mezhdurech'ia. *Stratum-plus*, 2, p. 187-195.
- Rizhov, S. 2007. O. Olzhich. Arkheologiya. In: Rasamakin, Yu., Rizhov, S. (ed.). *Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Tripillia terytorii Ukrainy*. Kyiv: vyd-vo imeni Oleny Teligy, p. 437-478.
- Stefanovich, V. A., Didenko, O. P. 1968. *Arkheologicheskie pamiatniki Umanshchiny*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 12, no. 534, p. 307.
- Shmaglii, N. M., Videiko, M. Yu. 2003. Maidanets'ke - tripolskii protogorod. *Stratum-plus*, 2, p. 44-136.
- Shumova, V. O. 1997. Novi vidkryttia na Cherkashchyni (piznotrypils'ke poselennia bilia s. Hordashivka). *XVI Vinnytska istoryko-kraieznavcha oblasna konferentsiia. Tezy dopovidei*. Vinnytsia: VGPI-Laboratoriia fotoofsetnogo druku, p. 10-12.
- Diachenko, A. 2019. Does the social field cause or accelerate social and cultural Complex. In: Kadrow, S., Müller, J. (eds.). *Habitus? The Social Dimension of Technology and Transformation*. Leiden: Sidestone Press, p. 71-85.
- Ohlrau, R., Rud, V. 2019. Testing Trypillian site development via geomagnetic survey. New 'mega-structures' and plans of smaller sites. *Beyond excavation: geophysics, aerial photography and the use of drones in Eastern and Southeastern European archaeology: proceedings of the international colloquium: 5-8 December 2016, Piatra-Neamt, Romania*. Piatra-Neamt: Editura Constantin Matasă, p. 87-113.
- Ohlrau, R., 2020. *Maidanets'ke: Development and decline of a Trypillia mega-site in Central Ukraine: Scales of Transformations in Prehistoric and Archaic Societies*, 7. Leiden: Sidestone Press.
- Ryzhov, S. 2012a. Relative chronology of the giant-settlements period BII-CI. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 79-115.
- Ryzhov, S. 2012b. Tripollian pottery of the giant-settlements: characteristics and typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 139-169.

О. Д. Могилов *

ДРУГИЙ МИХАЙЛІВСЬКИЙ КУРГАН — ПАМ'ЯТКА V ст. до н. е. В ПОТЯСМИННІ

Стаття присвячена публікації матеріалів кургану 2 біля с. Михайлівка в басейні р. Тясмин на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. В могилі V ст. до н. е. поховано воїна у супроводі озброєння, деталей вузди, прикрас. Захоронення пов'язується зі знатною особою з великого сусіднього селища скіфського часу.

Ключові слова: скіфський період, курган, поховання, вузда, озброєння.

Однією з найбільш насичених пам'ятками територій Скіфії є Мотронинсько-Жаботинський мікрорегіон в басейні р. Тясмин, на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. Тут, у радіусі 10 км локалізується ціла низка знакових для раннього залізного віку комплексів. 3-поміж них — Мотронинське городище з однією з найбільш масивних оборонних систем того часу в Північному Причорномор'ї, поруч з яким розташований великий курганний могильник (Бессонова, Скорый 2001). Південніше досліджувалось епонімне Жаботинське поселення, що дало назву цілому етапові в давній історії України (Вязьмитина 1952; Вязьмитіна, Покровська 1956; Покровська 1973). В околицях населеного пункту розташована мережа поселень скіфського часу (Ляшко 2018). Розкопано тут і низку курганів, зокрема й знамениті поховання ранньоскіфської доби (Древности Приднепровья 1900, с. 6; Бобринской 1914, с. 102; 1916, с. 1—3). Насипами скіфського часу відомі й сс. Флярківка, Райгород та Пруси (Хвойко 1900, с. 8; Древности Приднепровья 1900, с. 6, 10, 11; Ковпаненко 1984, с. 107—110). Тут відоме й одне з найбільших селищ скіфського часу із площею до 100 га (Ляшко 2017). Східніше великий курганний некрополь розкопувався в Грушківці (Бобринской 1902, с. 37—49). А південніше, разом з комплексами

бронзової доби, відомі й скіфські захоронення в Ревівці (Бобринской 1910, с. 50—56).

Дослідження, що почались у регіоні ще у кінці XIX ст., тривають і в наш час. Село Михайлівка (колишнє с. Пруси) Кам'янського р-ну Черкаської обл. відоме дореволюційними дослідженнями знаного археолога В. В. Хвойки, що розкопав тут низку курганів VII—IV ст. до н. е. (Хвойко 1900, с. 8; Древности Приднепровья 1900, с. 10, 11). У 2018—2019 рр. Скіфська Правобережна експедиція, організована Інститутом археології НАН України та НІКЗ «Чигирин», проводила дослідження курганів у групі в уроч. «Шпилі» біля Михайлівки¹. Поруч, до 500 м на південний схід, розташовується велике поселення скіфського часу із площею до 100 га, яке ввів нещодавно до наукового обігу Ю. Ю. Ляшко (2017).

Публікація присвячена **курганові 2** згаданого некрополя, розкопаному влітку 2019 р. Група з двох насипів розташовувалась за 1780 м на схід—південний схід від с. Михайлівка. Кургани зафіксовано на високому мисові, що витягнутий з півдня (напільний бік) на північ, де він має крутий схил до балки (рис. 1: А). Із заходу, півночі та сходу мис обмежений глибокими та широкими ярами, над якими він здіймається на висоту до 20—25 м. Пара насипів були витягнуті за лінією північ—південь. Курган 1, розкопаний 2018 р. (Могилов, Ляшко, Руденко 2020), розташовувався ближче до краю мису. Курган 2 височів у його центральній частині (рис. 1).

Курган 2 мав діаметр 20,6 м (захід—схід) — 26,4 м (північ—південь). Поли насипу сильно

* МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

¹ У роботі експедиції брали участь О. Д. Могилов (керівник експедиції, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України); студенти-практиканти Історико-географічного факультету Криворізького державного педагогічного університету, керівник А. В. Тарасов (заступник декана); Ю. Ю. Ляшко (завідувач Історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника).

Рис. 1. Кургани 1 та 2 на мису біля с. Михайлівка (А). Курган 2 до початку робіт (В)

Fig. 1. Barrows No. 1 and No. 2 on the cape near Mykhailivka village (A). Barrow No. 2 before the start of work (B)

розтягнуті та зливаються з рельєфом (рис. 2). Найбільша висота з півночі (з боку пониження) 102 см. А також із заходу, де теж йде ухил до балки, 1,0 м. Найменша висота з напільного боку мису, з півдня 41 см. Східна пола насипу пошкоджена траншеями під час здійснені лісових насаджень. Північніше насипу, нижче вздовж гребню мису, йде улоговина, з якої міг братися ґрунт під час спорудження кургану. Пола насипу тут плавно перетікає у схил цієї впадини, а верх кургану височіє над нею на 1,4 м. Центр кургану нещодавно пробито підпрямокутною грабіжницькою траншеєю, орієнтованою зі сходу на захід. Її довжина 4,6 м, ширина 0,8—1,15 м. Вона прокопана на глибину до 1,0 м, приблизно на рівень підосви кургану. Сліди іншої, більш ранньої та вже заплилої ями, з діаметром 65 см та глибиною 46 см, простежено в центральній частині кургану.

Насип кургану чорноземний. Структура ґрунту доволі однорідна. Верхній шар насипу кургану (завтовшки 20—40 см) складав колишній орний чорнозем, що поріс багаторічними травами. Він відрізнявся від ґрунту, що залягав нижче, більш світлим відтінком. В профілі бровки над могилою, на глибині 70—96 см, простежуються окремі фрагменти спаленої деревини дубу черешчатого (*Quercus robur* L.)² — сліди вогняного ритуалу, що правився під час спорудження насипу. В верхніх шарах насипу,

² Визначення деревини з кургану — лаборанта Ботанічного саду Харківського національного університету А. І. Попова.

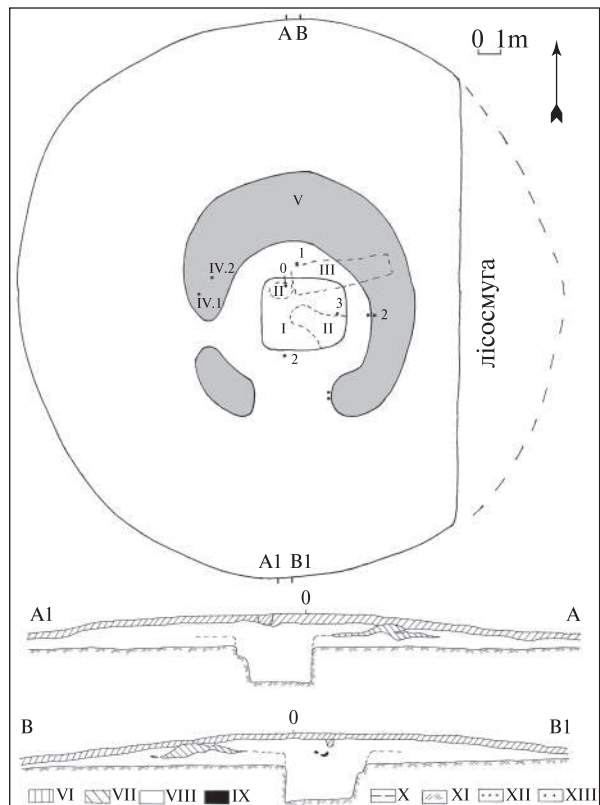

Рис. 2. Михайлівка, курган 2, план: I — могила; II — давні грабіжницькі ями; III — нова грабіжницька траншея; IV, 1, 2 — сліди зотлілих стовпів 1 і 2; V — глиняний викид; VI — орний шар; VII — глиняний викид; VIII — чорнозем; IX — спалений шар; X — контури рівня давнього чорнозему; XI — материкова глина; XII — кераміка; XIII — зотліле дерево; 1 — вудила; 2 — фрагменти кераміки; 3 — шило (?)

Fig. 2. Mykhailivka, barrow No. 2, plan: I — a grave; II — ancient robbers' pits; III — a new robbers' trench; IV, 1, 2 — decayed columns No. 1 and No. 2; V — clay emission; VI — arable layer; VII — clay emission; VIII — black soil; IX — burned layer; X — contours of the ancient black soil level; XI — continental clay; XII — ceramics; XIII — a rotten tree; 1 — a bit; 2 — fragments of ceramics; 3 — an awl (?)

на захід від могили, на відстані 0,9 м один від одного, виявлено сліди двох зігнилих вертикальних стовпів з дубу черешчатого (*Quercus robur* L.). Діаметр першого стовпа 14—16 см, другого 12 см. В орному шарі вони знищені, нижче збереглися їхні основи завдовжки 15—20 см.

У насипу, на глибині 60 см, північніше пограбованої могили виявлено фрагмент залізних петельчастих вудил (1), а також кістку тварини. Над гробницею розчищено уламок шила (2). А східніше та південніше — два та один фрагменти ліпної кераміки (3).

Під насипом виявлено прямокутну в плані могилу, яку оточував глиняний викид (рис. 2; 3). При копанні гробниці, спочатку навколо камери напівкільцем було скинуто верхній чорноземний шар, а далі, поверх нього — гли-

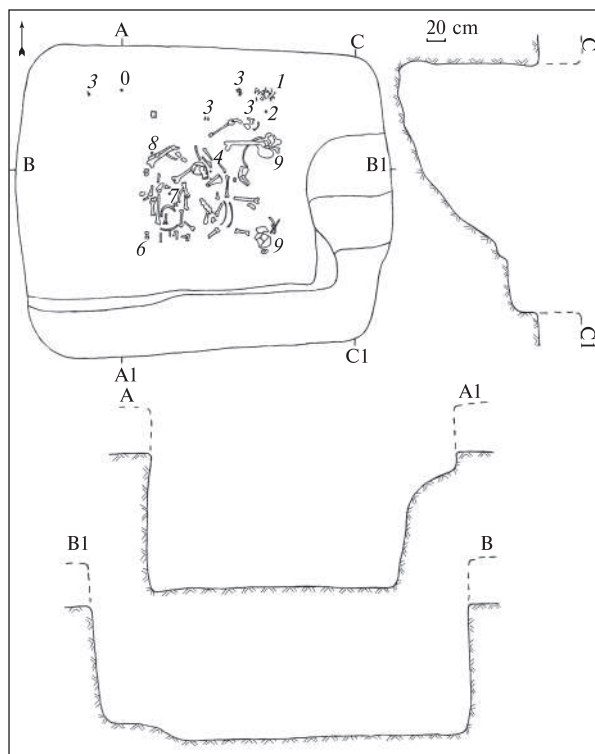

Рис. 3. Михайлівка, курган 2, могила, план: 1 — вузда; 2 — «замочок»; 3 — стріли; 4 — залізна пластина; 5, 8 — намистини; 6 — астрагал; 7 — петля бронзової бляшки; 9 — кераміка

Fig. 3. Mykhailivka, barrow No. 2, grave, plan: 1 — a bridle; 2 — a lock-pendant; 3 — arrows; 4 — an iron plate; 5, 8 — beads; 6 — an ankle bone; 7 — a loop of a bronze plaque; 9 — ceramics

ну, що залягала нижче. Профіль викиду з купки чорнозему, перекритого значним масивом глини, добре фіксувався під час роботи бульдозера. Глиняний викид, діаметром до 11,9—12,4 м, найбільш потужним був з півночі. Тут його ширина складала до 4,7 м, а товщина до 74 см. На захід та схід він вужчав. У викиді було два розриви. Основним, як і в кургані 1, що підтверджено там розташуванням дромосу, був південний. По ньому, ймовірно, до камери несли небіжчика. Роль меншого західного розриву точно встановити важко.

Судячи із залягання глини у викиді, **давній чорнозем** йшов більш товстим, до 52 см, шаром — у центрі, в районі камери, залягаючи на глибині 80 см від сучасної вершини кургану. Північніше його товщина зменшувалась до 35—40 см. Глиняний **материк** на глибині 135 см від вершини кургану.

Після зняття насипу, на фоні глинистого материка, вималювалась заповнена чорноземом **могилина пляма** прямокутної форми, розмірами 3,4 × 4,2 м, витягнута з заходу на схід. На її тлі світлішим кольором ґрунту виділялись дві грабіжницькі ями. Вони були проко-

пані вже тоді, коли перекриття згнило, а могила була завалена чорноземом з насипу. Жодна з них не була доведена до підлоги могили. Перша грабіжницька яма, у північно-західному куті могили, овальна у плані, витягнута зі сходу на захід, має розміри 1,12 × 0,96 м. Друга, більша, що займала центр та південно-східний кут, була грушоподібної форми, з розмірами 2,62 × 1,81 м. Ґрунт у заповненні цих ям — затічний, дуже щільний, важкий для копання.

Могила являла собою **яму зі сходиною** з південного боку, від східного краю якої до дна камери вздовж східної стінки йшов доволі стрімкий спуск (рис. 3). Форма гробниці в плані неправильна прямокутна, з закругленими кутами (через більш довгу західну стінку, вона має трапецієподібні пропорції). Розміри могили, витягнутої за лінією захід—схід, 4,30 × 3,34 м. Довжина західної стінки 3,44 м, північної 4,0 м, східної 3,16 м, південної 3,65 м. Глибина в центрі 1,5 м від рівня материка (2,02 м від рівня давньої поверхні). Дно поволі опускається з заходу на схід, маючи глибину відповідно 1,45 та 1,51 м від рівня материка. Під південною стінкою, на глибині 20—22 см від верху материка (72—74 см від рівня давнього чорнозему), зроблено сходику завширшки 51—62 см, що має помітний ухил всередину. До дна основа сходици розширюється до 68 см. Від сходу цієї приступки, вздовж східної стінки могили, до її дна йде доволі стрімкий спуск завширшки 71—94 см. Зверху він формує невелику сходику, а далі йде різко вниз.

Біля стінок могили простежені зігнилі органічні рештки, ймовірно від дерев'яної обшивки камери. Перемішані фракції трухлявої деревини, глини та чорнозему біля стін були місцями завтовшки до 20 см.

Після поховання вершника могила ще певний час стояла із вцілілим дерев'яним перекриттям. У цей час стався обвал глини зі стінки біля північно-східного кута, що присипав покладену тут вузду та стріли, врятувавши їх від грабіжників. З атмосферною водою, в камеру потрапляв і ґрунт, формуючи на дні шар намивного чорнозему. В центрі він був завтовшки 1,0—2,0 см, але до стінок, як це видно у західному та східному секторі, поволі ширшав до 14—17 см. Коли стеля гробниці ще була ціла, крізь неї було здійснено пограбування поховання (сліди бокових підкопів відсутні). Це сталося, коли м'які тканини померлого вже повністю розклались. Адже розкидані кістки небіжчика лежали окремо, без зв'язку одна з одною. Кістки жертвової їжі також розкида-

Рис. 4. Бронзові деталі вузда з кургану 2 біля Михайлівки

Fig. 4. Bronze details of the bridle from the barrow No. 2 near Mykhailivka

ють по могилі, корчагу розбивають, а більшість речей крадуть. Від мародерів вціліла лише присипана обвалом вузда в північно-східному секторі та окремі невеликі речі в центрі. Допоки перекриття камери остаточно не впало, сталися обвали верхніх частин західної та східної стінок, накривши глиною шар затічного чорнозему на дні камери, а в одному місці — й кістку (хребець), що лежала в чорному ґрунті.

Після пограбування, на своєму місці вціліла вузда та окремі наконечники стріл, присипані обвалом стіни. Чотири вуздечки (4—44) лежали компактно у два яруси скупченням 30 × 20 см. Про те, що покладено було саме вуздечки, а не

набори деталей кінського спорядження, свідчать окремі вцілілі ремені оголів'я. Вони виготовлені з сиром'ятної шкіри великої рогатої худоби³. Через особливості ґрунту, на момент розчистки ремені були мокрими, конденсувавши на собі вологу. Хоча бронзові та залізні деталі з цього місця залишалися сухими. В місцях контакту з бронзовими деталями, ремені додатково законсервовані окислами бронзи. Всі псалії вкладені у зовнішні петлі вудил. У одно-

³ Визначення шкіри з кургану — лаборанта Ботанічного саду Харківського національного університету А. І. Попова.

Рис. 5. Бронзові псалії з кургану 2

Fig. 5. Bronze cheekpieces from the barrow No. 2

му випадку (з S-подібними псаліями) до цієї петлі був припасований і плоский ремінь від поводу. Залізні вудила — поганої збереженості, залізо заіржавіло. Часто замість стержнів гризел залишились смуги розсипчастої іржі. Двоє вудил були розгорнуті, одні — напіврозгорнуті, ще одні (з Г-подібними псаліями, покладені на сході скупчення) — складені. Їх супроводжував численний набір блях, ворворок, привісок, налобник, нахрапник тощо. В петлях деяких блях, всередині ворворок збереглися круглі в перетині реміні від оголів'я. Окремо наявні й фрагменти плоских ремінців. Більшість їх, утім,

зотліло, через це не ясно, з якими саме вудилами варто пов'язувати певний набір оздоб. Деякі дані про вигляд вуздечки можна отримати тільки виходячи з асортименту блях, наявності налобника та нахрапника.

На 30 см південніше вузди розчищена замочкоподібна привіска (45). Разом з вуздечками, із заходу скупчення лежав бронзовий наконечник стріли (46). За 20 см на захід покладено ще п'ять таких виробів: чотири з них — вістрями до вузди, а ще один — вгору. Ближче до північно-західного кута лежало одне вістря, а на північ від скупчення кісток — ще дві стрі-

Рис. 6. Бронзові бляхи з кургану 2 біля Михайлівки
Fig. 6. Bronze plates from the barrow No. 2 near Mykhailivka

ли (47—54). У втулках деяких наконечників стріл збереглися рештки деревків, виготовлених з дуба черешчатого (*Quercus robur* L.) та ліщини звичайної (*Corylus avellana* L.).

Кістки чоловіка 40—50 років⁴, а з ними й жертвовної їжі (молодої особини бика свійського та дорослої свині⁵), виявились розкиданими по підлозі в центрі поховальної камери. В засипці могили виявлено також зуби й кістку дитини 7—11 років. Розбитою виявилася опу-

клотіла корчага (55). Більша її частина була викинута з камери й виявилась втраченою для науки. В могилі найбільші її фрагменти вцілили на сході камери, під кістками тазу, та серед південно-східного скупчення кісток. Багато малих фрагментів розпорошені по всій камері.

Кістки покійного розкидані й лежать хаотично, без зв'язку одна з одною. В центрі могили розчищено череп. На захід за ним лежала стегнова кістка, а поруч — частина гомілкової. В північно-східній частині скупчення розчищена права стегнова кістка. Її низ прикрито частиною тазу. На схід від черепа — лопатка, а ще далі — крижова кістка, біля якої розчищено ребра. На фрагменті корчаги з південного схо-

⁴ Антропологічні визначення старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України О. Д. Козак.

⁵ Палеозологічні визначення лаборанта Інституту археології НАН України Т. В. Бітківської.

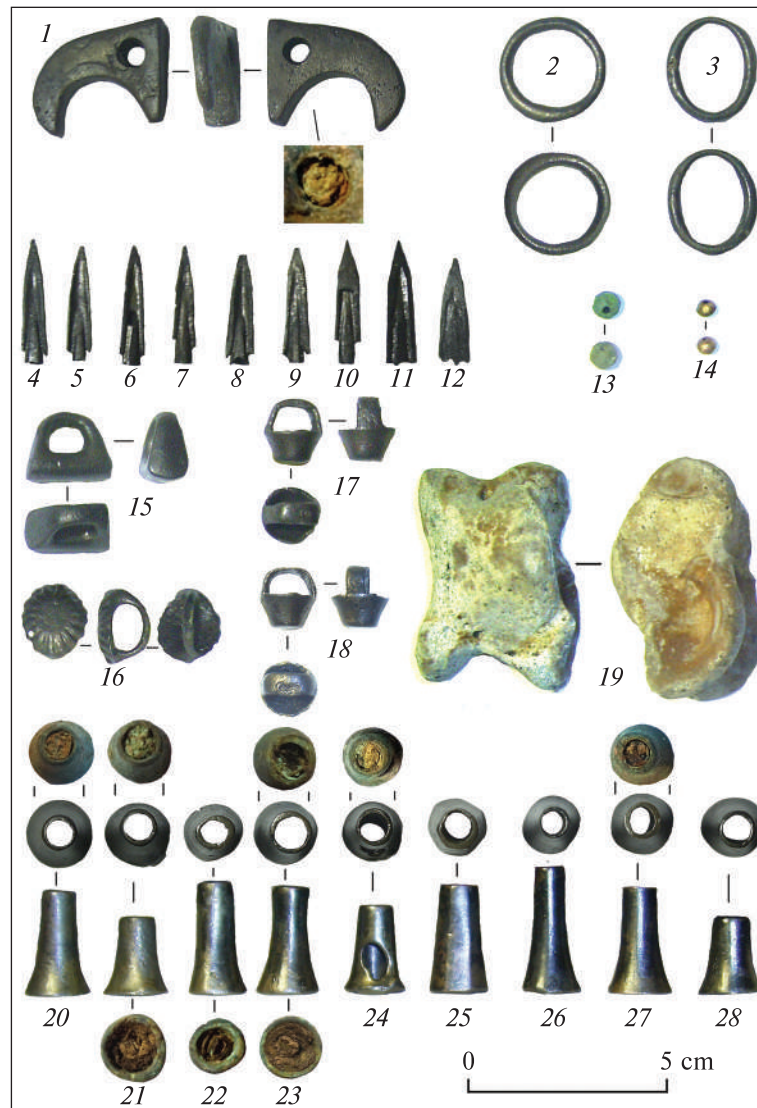

Рис. 7. Знахідки з кургану: 1–12, 15–18, 20–28 — бронза (в окремих отворах видно шкіряні ремені); 13 — скло; 14 — золото; 19 — кістка

Fig. 7. Finds from the barrow: 1–12, 15–18, 20–28 — bronze (in some openings there leather belts are traced); 13 — glass; 14 — gold; 19 — a bone

Рис. 8. Ліпна корчага з поховання

Fig. 8. An earthenware pot from the burial

ду знаходилась частина таза, а західніше — ключиця, південніше — ще одне ребро. На південний схід від черепа зафіксовано довгі кістки рук. На південь від них — грудину. В південно-західному секторі — ребра та хребці, а також дві кістки тварин. Окремі фрагменти кісток тварин траплялись і на інших ділянках дна могили.

З південно-західного боку скупчення людських кісток лежав астрагал (56). У центрі могили з інвентаря вціліли лише нечисленні невеликі предмети. З північного заходу скупчення кісток — намістина з золота (57). Перед чере-

пом лежав фрагмент залізної пластини (58). У центрі виявлено пастову намистину (59) та кородовану петлю бронзової бляшки.

Знахідки

1. Фрагмент залізних петельчастих вудил. Зберігся уламок стержня з місцем переходу в петлю. Довжина 3,9 см, товщина 0,7 см (рис. 9: 16).

2. Залізне шило (?) з круглого в перетині загостреного на кінці стержня. Довжина 4,4 см, діаметр до 0,6 см (рис. 3: 4).

3. Фрагменти ліпного глиняного горщика. Збереглися три уламки. Випал нерівномірний. Колір цегляний, з переходом у сірий.

Чотири *вуздечних комплекти* склались з залізних петельчастих вудил, з якими були в першому випадку залізні Г-подібні псалії. В другому — бронзові S-подібні. В третьому та четвертому — бронзові Г-подібні псалії. Причому одна пара псаліїв не комплектна, різних розмірів. А на одному виробі іншої пари втрачено загнутий край. Реміні оголів'я в основній масі зітліли. Через це розподіляти бронзові бляхи та інші вироби за належністю до певної вуздечки можна лише умовно, виходячи з їх асортименту. Припустимо, оздобами на передній частині морди коня у чотирьох оголів'ях були птахоголовий нахрапник, плаский налобник, ушкоджена лосеголова та крилоподібна бляхи. З боків вуздечки оздоблювались: одна — парними «дзеркальними» лосеголовими бляхами (що є не частим явищем); інша — бляхами у вигляді лапи хижого птаха; третя — округлими бляхами. У системі кінського спорядження широко використовувались ворворки.

4—7. Четверо залізних петельчастих вудил. Порівняно добре зберігся тільки один предмет завдовжки 18,2 см, з розмірами ланок 10,1 см та 9,3 см. Їх перетин прямокутний 0,6 × 0,8 см. На одній з ланок зовнішня та внутрішня петлі — в одній площині, на іншій — в різних. Цим забезпечується розташування зовнішніх петель знаряддя в одній площині. Від інших вудил вціліли лише фрагменти, з яких тільки окремі відносно великі. Перетин стержня квадратний (рис. 9: 2, 4—13).

8—9. Залізні парні Г-подібні дводірчасті псалії завдовжки 10,2—10,4 см. Один край прямий, інший загнутий під прямим кутом та конусоподібно розширюється. Перетин стержня круглий, діаметр 0,8—1,3 см, а центральної вісімкоподібної частини — прямокутний, завширшки до 1,4—1,7 см. Діаметр отворів 0,5—0,6 см (рис. 9: 1, 3).

10—11. Бронзові парні S-подібні дводірчасті псалії. Предмети дуже схожі, можливо відлиті в одній ливарній формі. Середина вісімкоподібної центральної частини від тривалого тертя з вудилами стерта приблизно на третину. Кінці сплюснені, одні дещо довші за протилежні. Довжина 10,4 см, перетин країв 1,2 × 0,6 см, діаметр отворів 0,7—0,8 см (рис. 5: 1, 2; 10: 1, 2).

12—13. Комплект бронзових Г-подібних псаліїв з виробами різних розмірів. Коротший предмет має сильну потертість від вудил у центральній частині. Інший артефакт, довший та з більшим загнутим кінцем, в центрі потертий слабо. Ймовірно, спочатку цей комплект складали псалії малих розмірів, а коли один з них зламався в центрі чи загубився, його замінили більшим виробом (рис. 5: 3, 4; 10: 3, 4).

12. Бронзовий дводірчастий Г-подібний псалій з конусоподібним зігнутим краєм. Кінці круглі, розширюються до країв. Один прямий, інший загнутий під прямим кутом. Центр сплюснений в перетині, вісімкоподібний, з двома отворами та потоншенням для вудил між ними. Довжина 9,8 см, діаметр стержнів 0,7—1,3 см, ширина центральної частини до 1,4 см, діаметр отворів 0,6—0,7 см.

13. Бронзовий дводірчастий Г-подібний псалій з конусоподібним зігнутим краєм. Кінці круглі, розширюються до країв. Один прямий, інший продовгуватий, загнутий під прямим кутом. Центр сплюснений в перетині з двома отворами та потоншенням для вудил між ними. Довжина 10,1 см, діаметр стержнів 0,7—1,7 см, ширина центральної частини до 1,5 см, діаметр отворів 0,6—0,7 см.

14—15. У цьому комплекті наявні Г-подібні бронзові псалії з конусоподібним зігнутим краєм. Вони близьких розмірів, проте у одного кінець відламано (рис. 5: 5, 6; 10: 5, 7).

14. Бронзовий дводірчастий Г-подібний псалій. Кінці круглі, розширюються до країв. Один прямий, інший продовгуватий, загнутий під прямим кутом. Центр сплюснений в перетині, з двома отворами та потоншенням для вудил посередині. Довжина 11,5 см, діаметр стержнів 0,7—1,4 см, ширина центральної частини до 1,4 см, діаметр отворів 0,5—0,6 см.

15. Фрагментований бронзовий дводірчастий Г-подібний псалій. Кінці круглі, розширюються до країв. Один прямий, інший, що був загнутий, відламаний у давнину. Центр сплюснений в перетині, з двома отворами та потоншенням для вудил посередині. Довжина 10,8 см, діаметр стержнів 0,6—1,4 см, ширина центральної частини до 1,4 см, діаметр отворів 0,5—0,6 см.

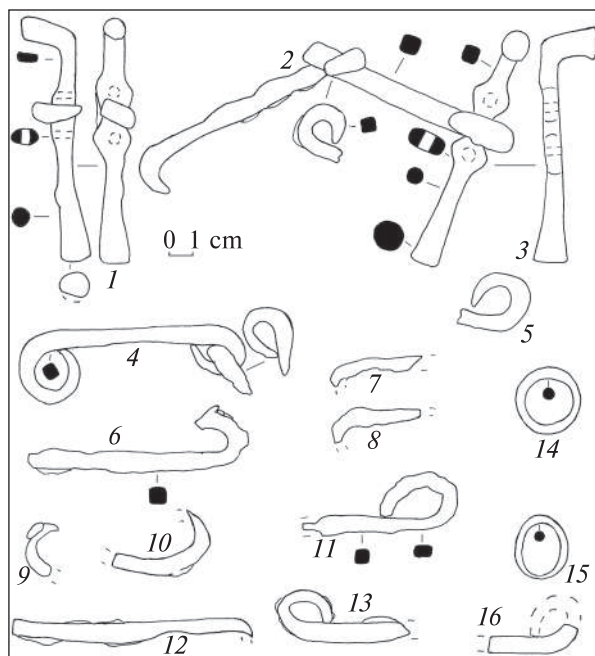

Рис. 9. Деталі вузди з кургану
Fig. 9. Details of the bridle from the barrow

16—17. Дві бронзові бляхи у вигляді голови лося. Бляхи призначалися для оздоблення вузди обабіч голови коня, у кожному разі, вірогідно, мордою вперед, через що є «дзеркальними». Обидва предмети передають один образ тварини, що різняться в деталях. Різним був і спосіб відливання. В одному випадку петля лита разом з бляхою, із використанням штифта для формування отвору петлі, на що вказує характерний прямокутний слід на звороті бляхи. В іншому — петля, схоже, була припаяна до щитка. Бляхи передають голову лося з характерною горбатою мордою та рогом, спрямованим вперед, із завитком на кінці. Око позначене концентричними колами, від яких спереду та ззаду відходять риски, що завиваються вверху. Попереду морди зображено рот та ніс, зверху — вухо, вкрите рисками. Позаду голови рифленням позначено більш довге хутро.

Перша з блях має розміри $5,6 \times 4,3$ см, за висоти петлі 1,0 см, її довжини 1,9 см та ширини 0,5 см. Розмір отвору петлі $1,1 \times 0,7$ см. Щиток опуклий. Друга бляха завбільшки $5,0 \times 4,2$ см. Висота петлі 0,9 см, за довжини 2,1 см та ширини 0,4 см. Отвір в її середині має розміри $1,1 \times 0,6$ см. Щиток більш плаский (рис. 4: 1, 2; 11: 1, 2).

18. Фрагментована бронзова бляха у вигляді голови лося. Передня частина з мордою відламана у давнину. В центрі концентричними опуклими колами передано око. На голові роги, дві гілки яких спрямовані до переду та задку і передані у вигляді голови хижого птаха

з округлим оком та довгим дзьобом, що утворює на кінці волюту. Між цими відростками — розетка з п'ятьма пелюстками зверху. Позаду голови рельєфне вухо. А нижче нього ще одна п'ятипелюсткова розетка. В нижній частині щитка вціліла задня частина рота тварини.

Довжина фрагменту бляхи, що зберігся, 5,1 см, ширина 4,1 см. Отвір петлі на звороті формувався при литті, шляхом вставки додаткового штифта, про що свідчить характерний прямокутний слід. Петля заввишки 0,6 см, завдовжки 1,4 см, завширшки 0,4 см (рис. 4: 3; 11: 3).

19. Бронзова вухоподібна бляха має розміри $9,4 \times 3,9$ см. На звороті петля, отвір в якій сформовано шляхом вставки додаткового штифта при литті, про що свідчить характерний прямокутний слід. Висота петлі 0,8 см, довжина 2,0 см, ширина 0,5 см. Розміри отвору $0,6 \times 0,6$ см (рис. 4: 5; 12: 1).

20. Бронзовий налобник прямокутної форми з виступами з боків. Висота 8,0 см, ширина до 4,2 см, товщина щитка до 0,3 см. Цільнолита з щитком петля, поламана. Отвір у ній сформовано шляхом вкладання додаткового штифта при відливанні. Висота петлі 0,7 см, довжина 1,9 см, ширина 0,6 см. Розміри отвору $0,6 \times 0,5$ см (рис. 4: 4; 11: 4).

21—24. Чотири бронзових ажурних бляхи у вигляді кінцівки лапи хижого птаха. В однієї з них — частина відламана в давнину. Предмети дуже схожі в деталях, можливо, відливались в одній ливарній формі. Перед нами — образ стиснутої лапи, де двом пальцям з одного боку протиставлено ще один, з протилежного. На звороті — петля, отвір якої формувався вкладанням штифта при литті, про що говорить характерний прямокутний слід. Розміри $4,1 \times 3,0$ см, товщина щитка до 0,3 см, висота петлі 0,8 см, довжина 2,0 см, ширина 0,4 см. Розміри отвору $0,9 \times 0,9$ см (рис. 6: 1—4; 13: 3—6).

25. Бляха у вигляді 16-пелюсткової розетки з петлею на звороті. Відлита з бронзи. Розміри щитка $1,8 \times 1,6$ см, товщина 0,3 см. Петля заввишки 1,0 см, завтовшки 1,7 см, завширшки 0,3 см. Розміри отвору $1,1 \times 0,7$ см (рис. 7: 16; 12: 2).

26—30. П'ять бронзових круглих блях з опуклим щитком та петлею на звороті, відлитих у трьохстворчастій ливарній формі. Діаметр щитка 2,5—2,6 см, висота петлі 0,6 см, за довжини 2,4 см та ширини до 0,3 см (рис. 6: 5—9; 12: 7—11).

31—32. Два бронзових вуздечних кільця, що дещо різняться розмірами. Більше і масив-

ніше має діаметр 2,8 см. Перетин стінок круглий до 0,4 см, в одному місці до 0,5 см. Менший предмет мав овальні абриси, в одному місці кільце сильно зношене зсередини, ніби від тертя в зовнішній петлі вудил, хоча в могилі вони лежали окремо. Його діаметр 2,3—2,7 см, товщина стінок до 0,4 см (рис. 7: 2, 3; 9: 14, 15).

33. Бронзовий нахрапник, що передає голову хижого птаха. На дзьобі з одного боку позначено рот. Око символізує округлий отвір для ремня. Довжина предмета 3,5 см, висота 2,7 см, ширина до 1 см. Діаметр отвору 0,8 см (рис. 7: 1; 13: 1).

З Другого Михайлівського кургану відомо також 9 бронзових ворворок, що відносяться до двох типів.

34—41. Бронзові зрізаноконічні ворворки з увігнутими боками. Вісім екземплярів заввишки 1,8—3,0 см, з діаметрами основ 0,6—1,6 см та діаметром отвору 0,4—1,3 см (рис. 7: 20—24, 26—28; 13: 1—14, 16, 17).

42. Бронзова зрізаноконічна семигранна ворворка з увігнутими боками. Висота 2,5 см, діаметр основ 0,9 і 1,4 см, діаметр отвору 0,5—0,8 см (рис. 7: 25; 13: 15).

43—44. Пара бронзових відерцеподібних привісок від вузди. До округлої корзинки з висотою 0,8 см та діаметром 0,8—1,5 см припасовано пласку петельку заввишки 0,8 см та завширшки 0,5 см (рис. 7: 17, 18; 13: 7, 8).

45. Бронзова замочкоподібна вуздечна привіска. Висота 2,7 см, довжина до 2,1 см, товщина до 1,0 см (рис. 7: 15; 13: 6).

46. Бронзовий трилопатевий втульчастий наконечник стріли з трикутною голівкою, та кінцями лопатей, що утворюють «жальця». Довжина — 3,2 см, ширина — 0,7 см, діаметр втулки, що виступає — 0,5 см (рис. 7: 4; 13: 19).

47—54. Бронзові трилопатеві втульчасті наконечники стріл з трикутною голівкою. Вісім екземплярів відносяться до наступних типів:

А. Бронзові базисні наконечники витягнутих пропорцій з прихованою втулкою. Два екземпляри. Довжина 2,4—3,0 см, ширина основи 0,7—0,8 см, діаметр втулки 0,5 см (рис. 7: 11, 12; 13: 25, 26).

Б. Баштоподібний наконечник з трикутним «поважченим» вістря. Довжина 3,1 см, ширина основи голівки 0,6 см, діаметр втулки, що виступає, 0,5 см (рис. 7: 10; 13: 24).

В. Наконечники стріл з втулкою, що виступає та трикутною голівкою, «опущені» кінці лопатей якої утворюють «жальця». П'ять екземплярів мають довжину 2,8—3,1 см, шири-

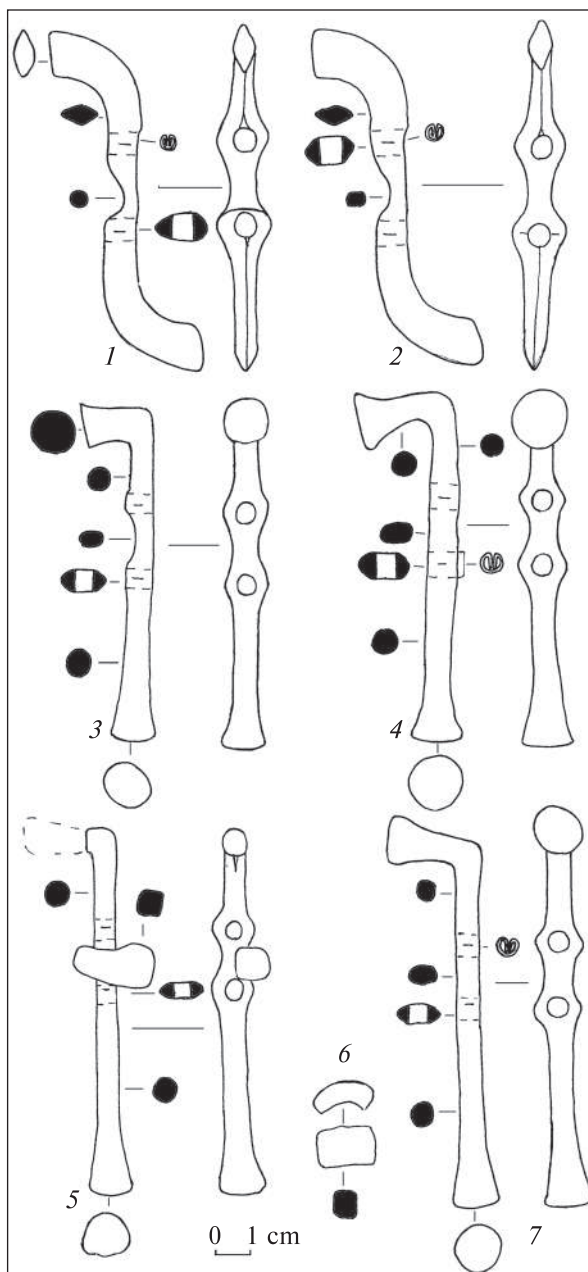

Рис. 10. Бронзові псалії з фрагментами залізних вудил з могили

Fig. 10. Bronze cheekpieces with fragments of iron bit from the grave

ну основи 0,6—0,7 см, діаметр втулки 0,5 см (рис. 7: 5—9; 13: 20—23, 27).

55. Ліпна опуклотила біконічна корчага зберіглась в уламках. Тісто цегляного кольору. Поверхня темносірого чи чорного відтінку, підложена (рис. 8).

56. Астрагал має розміри 5,7 × 3,7 × 2,8 см (рис. 7: 19; 13: 18).

57. Намистина із золота, заввишки та діаметром 0,5 см, має наскрізний отвір і виготовлена з двох півсфер фольги, з'єднаних посередині (рис. 7: 14; 13: 3).

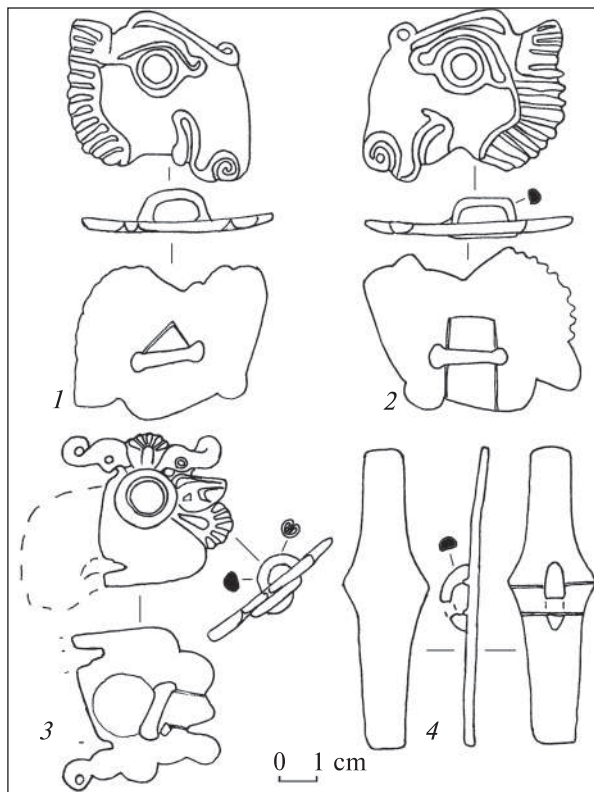

Рис. 11. Бронзові бляхи (1—3) та налобник (4) з гробниці

Fig. 11. Bronze cheekpieces with fragments of iron bit from the grave

58. Фрагмент залізної пластини завдовжки 2,1 см та завширшки 0,5 см (рис. 14: 5).

59. Пастова біконічна намистина бірюзового відтінку, заввишки 0,6 см та діаметром 0,7 см, має наскрізний отвір з діаметром до 2,0 мм (рис. 7: 13; 13: 2).

Розпочинаючи характеристику *поховально-го обряду* зауважимо, що підкурғанний обряд поховань, як показують розкопані на сьогодні комплекси, був панівним для пам'яток середньоскіфського часу Українського Правобережного Лісостепу. Хоча не можна не відзначити, що останнім часом кількість ґрунтових поховань збільшується. Для Дніпровського Лісостепового Правобережжя цього періоду єдина могила під насипом — також серед найпоширеніших випадків (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 37). Дещо резонує з багатим інвентарем та чималою могилою невелика висота михайлівського насипу. Для дореволюційних досліджень схожих курганів не рідка їх вдвічі більша висота, до 2,0 м і вище. Відомі, однак, і нижчі, як от курган 4 поблизу Берестняг з похованням коня та багатою вуздою, що височів на 1,4 м (Бобринської 1901, с. 93, 94). Слід мати на увазі, що

тоді більшість насипів глибоко не оралась, а кургани в Михайлівці, як стало відомо з розповідей мешканців, у радянський час розорювались технікою. Вірогідно, раніше вони були помітно вищими.

Доволі рідкісним для лісостепу є тип михайлівської могили: *яма зі сходиною*. Подібні споруди характерні для степу, де вони мають давні коріння, та сусідніх йому південних лісостепових пам'яток. Разом з зафіксованими в цих курганах рисами поховального обряду, що вважаються властивим кочовим скіфам: поховання на розстеленому панцирі, покладання коней, вузди, казанів, наявність заупокійної м'ясної їжі (Могилов, Бокій 2016, с. 78—82), це дає підстави вважати подібний тип могил, як і катакомби, *культурними індикаторами власне степових іраномовних скіфів-номадів*.

Цікавими є *вертикальні дерев'яні стовпи*, зафіксовані у верхній частині насипу. Для Північного Причорномор'я це доволі рідкісне явище. Рештки трьох чи чотирьох дерев'яних стовпів згадуються в кургані 522 біля Сміли (Бобринської 1914, с. 99). Під час їх інтерпретації можливі різні припущення. За першим, можна проводити паралелі із кам'яними антропоморфними стелами, що вважаються етнічними індикаторами кочових скіфів. Характерні вони насамперед для Степової Скіфії та Північного Кавказу, тоді як у лісостепу їх знахідки доволі рідкі (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 45; Білосор 1996, с. 50; Скорый 2003, с. 50; Бессонова 2009, с. 64). Чи не могли стовпи з кургану 2 в Михайлівці бути основами саме такої, але дерев'яної культової скульптури, сьогодні вже майже не відомої нам⁶? Наявність як степових, так і лісостепових рис у поховальному ритуалі курганів біля Михайлівки (див. далі), робить такий варіант адаптації на аборигенний лад камнеобробної традиції кочовиків цілком вірогідним. За іншим припущенням, такі стовпи могли складати конов'язь, що теж не можна відкидати, враховуючи наявність в могилі вузди, яка могла символізувати поховання коней. Конов'язі з конями біля них відомі в ранньоскіфському Ульському кургані 1898 р. на Північному Кавказі. За реконструкцією, вони могли являти собою як окремі стовпи, так і ряд вертикальних колод з горизонтальною перекладиною зверху (Отчет Археологической ко-

⁶ Дерев'яна скульптура з антропоморфними абрисами виявлена, наприклад, в ранньоскіфському кургані 16 біля Куп'євахи в Поворсклі (Бойко, Берестнев 2001, рис. 34: 2).

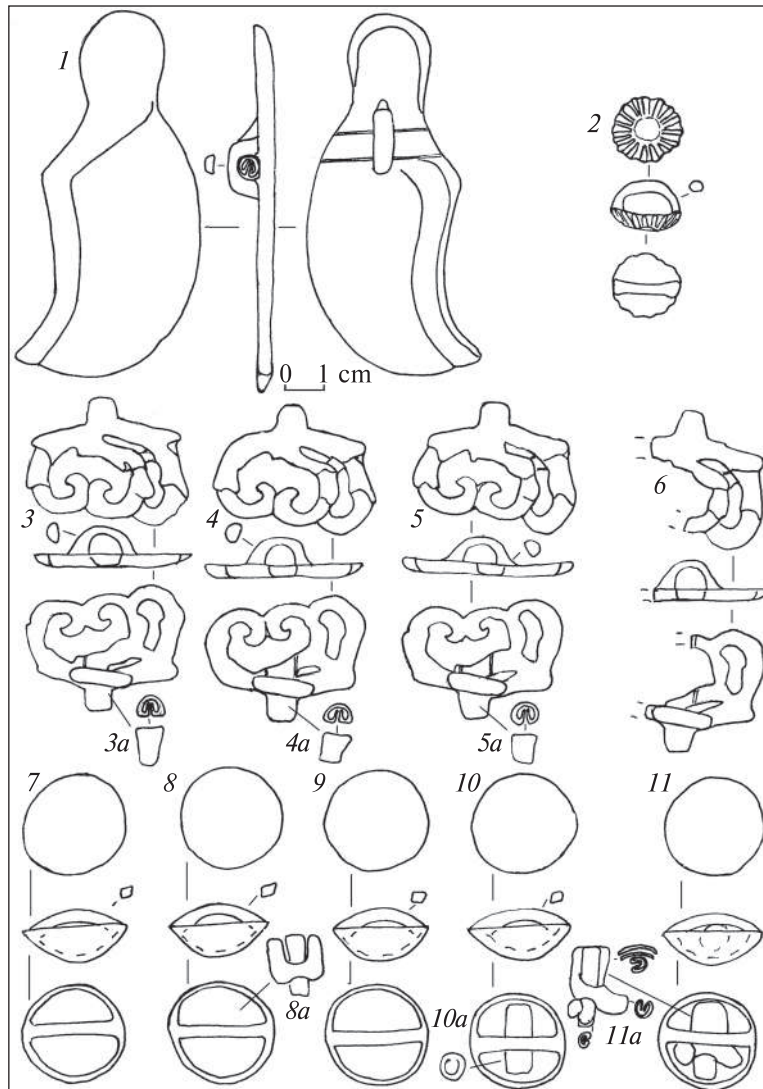

Рис. 12. Бляхи з поховання (бронза)
Fig. 12. Burial plates (bronze)

миссии 1901, с. 30). Вкопані камені відомі біля курганів Алтаю. На думку дослідників, вони імітують конов'язі біля житла померлого, що підтверджується знахідкою біля однієї з таких брил поховання коня (Кирюшкин, Тишкин 1997, с. 58).

Покладання **заупокійної тваринної їжі** добре відоме й у степових, і в лісостепових похованнях скіфського періоду, зокрема й у V ст. до н. е. В Дніпровському Правобережному Лісостепу вона зафіксована в 40 % могил на Тясміні (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 40). У Степу — в 46 % могил V ст. до н. е., де виділяється м'ясо коня, бика, вівці та кози, а також вепра (Ольховский 1991, с. 73). Останню тварину, втім, на відміну від інших, добували на полюванні, а не розводили. На асортимент їжі в Михайлівці варто звернути увагу. Якщо м'ясо корови властиве похованням як

степу, так і лісостепу, то свиня є характерною саме для осілого лісостепового господарства. Тоді як для кочівлі це не типовий вид.

З **інвентарю** в кургані найбільш показовими є чотири вуздечних комплекти з чудовим набором блях у звіриному стилі. За своєю ефектністю ці знахідки можуть зіставлятися з такими відомими комплексами вузди середньоскіфського часу в Дніпровському Правобережному Лісостепу, як знахідки з курганів 400 та 401 в Журовці (Бобринской 1914, с. 9—17), 4 і 5 поблизу Берестняг (Бобринской 1901, с. 94—100; Могилов, Діденко 2008, с. 84—87), 459 біля Турії (Бобринской 1906, с. 6; Могилов, Діденко 2014, с. 96—101), Скіфська Могила (Скорый, Хохоровски 2009, с. 263—272) тощо. А також із найкращими знахідками в курганах інших регіонів Скіфії: з Посулля (Ильинская 1968, рис. 37, табл. LIII—LIV), Поворскля (Мур-

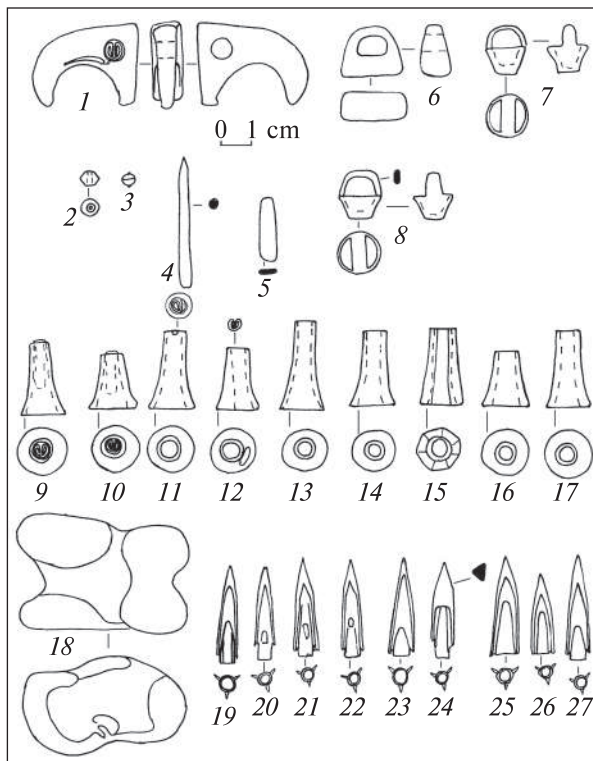

Рис. 13. Знахідки з кургану 2 в Михайлівці: 1, 6—17; 19—27 — бронза; 2 — скло; 3 — золото; 4, 5 — залізо; 18 — кістка

Fig. 13. Finds from the barrow No. 2 in Mykhailivka: 1, 6—17, 19—27 — bronze; 2 — glass; 3 — gold; 4, 5 — iron; 18 — a bone

зин и др. 1999, с. 14—20), Степу Північного Причорномор'я (Мозолевський 1980, с. 91—96), Прикубання (Коровина 1957, рис. 7).

Покладання *вудзи*, що могла символізувати поховання коня, нерідке для пам'яток середньоскіфського часу Українського Правобережного Лісостепу. Воно відоме у майже третині поховань (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 40). Для степових пам'яток V ст. до н. е. такі захоронення рідкіші — 10 % (Ольховський 1991, с. 73). Частково така різниця пояснюється більшим відсотком розкопаних елітних середньодніпровських курганів. Деталі спорядження коня знаходять численні паралелі серед знахідок скіфського часу на півдні Східної Європи.

Залізні петельчасті вудила з'явилися у келермеську добу, існували до кінця скіфського періоду і були для середньоскіфського та пізньоскіфського періоду (за рідкісними винятками) єдиним типом вудил (Могилов 2008, с. 19—22).

Вудечні парні кільця з бронзи — доволі рідкі знахідки в лісостеповій зоні. Найчастіше такі кільця вкладались в зовнішні петлі вудил для приєднання повіду. В абсолютній своїй біль-

шості, однак, вони були залізними (Могилов 2008, с. 23). Бронзові предмети відомі з кургану 1 (1997—1898 рр.) у Вовківцях, де вони вкладались в петлі вудил. Парні предмети зафіксовані в складі «бронзової» вузди з кургану 2 біля цього населеного пункту, втім, в таблиці вони подані окремо від вудил (Древности Приднепровья 1899, табл. XVI: 316; XXI: 401). Серед нетипового використання бронзових кілець — вкладавання в отвір псалія V ст. до н. е. в кургані 3 групи Шевченко 1 в Степовій Україні (Зарайская, Привалов 1992, рис. 2: 26). У Михайлівці бронзові кільця лежали окремо від вудил. Втім, характерна стертість на одній з таких деталей, вказує, що за життя небіжчика вони цілком могли використовуватись разом. Вказані знахідки датуються V—IV ст. до н. е. Більшість інших кілець з бронзи, відомих у Скіфії (Могилов 2008, рис. 122), схоже, використовувались як підпружні пряжки, або з'їдка для поєднання ремнів оголів'я.

Залізні дводірчасті Г-подібні псалії характерні для середньоскіфського часу: друга половина VI—V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 38, рис. 80; 81: 1—5). Аналогії цієї доби відомі з Поворскля: кургани 8, 13, 15, 18, 20 Перещепинського могильника (Мурзін, Ролле, Білозор 1996, рис. 4; Мурзін и др. 1999, рис. 11: 3, 6, 9; 14: 5, 6, 17; 26: 7, 9; 2000, рис. 33: 1; 2001, рис. 3: 10), 2 біля Олефірщини (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, рис. 6: 5). Виявлені вони й у Потясминні: насипи 398 біля Журовки (Бобринской 1905, с. 6—7), 491 під Макіївкою (Галанина 1977, табл. 13: 6), Мотронинське городище (Могилов та ін. 2019, с. 307). Відомі й на Північному Кавказі (Габуев, Эрлих 2001, рис. 3: 1).

Бронзові дводірчасті Г-подібні псалії з зігнутих кінцем, що конусоподібно розширюється до краю теж один з найпоширеніших типів середньоскіфського періоду (Могилов 2008, с. 34). Аналогії широко відомі з різних регіонів Скіфії. В Лісостеповому Лівобережжі найбільша їх добірка відома в Поворсклі, в Перещепинському могильнику Більського городища (Мурзін 1999, рис. 15: 5, 6; 16: 1—4). Трапляються вони й у Сіверськодонецькій групі (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 55: 2). Представлені в курганах Дніпровського Правобережного Лісостепу: 400 та «Г» біля Журовки (Бобринской 1905, с. 9—13, 27, рис. 25), 188 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. IV: 4). У Степу вони виявлені під насипами 1 (1937 р.) на Нікопольському полі (Граков 1962, рис. 10: 2, 3), І Завадської та IV Іспанової Могили (Мозолев-

ський 1980, табл. 36: 11, 22; 83: 1). На Північному Кавказі — в Ульському кургані 11 (Габуев, Эрлих 2001, рис. 4: 10). Представлені вони в некрополі Німфею (Силантьєва 1959, рис. 37: 4; 40: 1; 47: 2, 3), в могильнику Чілік Дере у Добруджі (Simion 2003, fig. 6).

Бронзові дводірчасті S-подібні псалії зі сплюсненими кінцями близькі, з одного боку, до деяких виробів з ромбічним перетином країв, а з іншого — вже нагадують окремі псалії зі слабо розплющеними кінцями, які датуються V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 34, 35, рис. 70: 1, 6).

Бронзовий прямокутний налобник з бічними виступами має аналогії серед виробів V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 59, рис. 113—114). Добірка їх відома у Лісостеповому Лівобережжі: кургани 8, 15, 22 Перещепинського могильника (Мурзін, Ролле, Білосор 1996, мал. 3; Мурзин и др. 1999, рис. 19: 1, 2; 2002, рис. 49: 2) в Поворсклі; 3 біля Протопопівки у Сіверсько-донецькій групі (Бабенко 2008, рис. 1: 9). На Правобережжі вони походять з-під насипів 400 біля Журовки (Петренко 1967, табл. 26: 11), 188 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. IV), 5 коло Берестняг (Могилов, Диденко 2008, рис. 1: 9, 10).

У Степовій Скіфії відома знахідка з кургану 1 біля Червоного Яру (Гудкова 1978, рис. 5: 7). Добірка походить з комплексів 17, 24, 32 (1876 р.), Німфейського некрополя (Силантьєва 1959, рис. 37: 6; 40: 2; 48: 5).

У кургані 2 біля Михайлівки знайдено два різновиди бронзових **блях у вигляді голови лося**.

Бляхи у вигляді голови лося з рогом, схиленим вперед, можна співвідносити з групою образів, названих «однорогими лосями» (Канторович 2016, рис. 5). Серія таких деталей, близьких за стилістикою зображення, хоч і не надто чисельна, втім пов'язується з широким ареалом. Територіально найближчою аналогією є вуздечна деталь з селища Барвінкова гора на Більському городищі (Шапорда, Штанько, Овчаренко 2019, рис. 5: 2). Схожий образ передано на предметові з Ніконія, в якого втрачена передня частина (Бруяко, Островерхов 2010, с. 113, рис. 1). Виріб з Оргаме в Добруджі у Нижньому Подунав'ї вирізняється більш тонкою мордою (Simion 2003A, fig. 12: c).

Бляха, в якій обидві гілки рогів передані головами хижого птаха, виявляє значну подібність до екземпляру з кургану 401 поблизу Журовки (Бобринской 1905, рис. 33). Вони схожі положенням та стилістикою рогів, переданих головами хижих птахів з розеткою посередині; наявністю ще однієї розетки нижче рифленого вуха.

Додамо, що масивні бляхи у вигляді голови лося доволі варіабельні та відомі у різних регіонах Скіфії. Так у Правобережному Лісостепу вони відомі з курганів 459 біля Турії (Бобринской 1906, рис. 5; Могилов, Диденко 2014, рис. 1), 198 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. 4: 5). З Лівобережжя походять екземпляри з кургану 2 поблизу Борзни (Ильинская 1968, табл. XXXI: 12; XLIV), Жовниного (Ильинская, Горишний 1975, рис. 1). У степовому регіоні виявлені знахідки під насипами 7 біля Жданова (Черненко 1970, рис. 2: 4), 7 Акташського могильника (Бессонова, Бунятян, Гаврилюк 1988, рис. 7: 3), 7 поблизу Колосків (Ольховський, Храпунов 1990, с. 42), 1 коло Новорозанівки (Шапошникова 1970, рис. 5) тощо.

Вухоподібні бляхи⁷ представляють образ, яким передано вуха на складніших зображеннях тварин: лося — кургани «Г» біля Журовки (Бобринской 1905, рис. 67), 459 в Турії (Могилов, Диденко 2014, рис. 1); оленя — Звенигородський повіт (Петренко 1967, табл. 31: 7); грифона — Бобриця, насип 33 (Бобринской 1901, с. 111); лева — кургани 4 біля Берестняг (Могилов 2008, рис. 93: 13, 14), 400 поблизу Журовки (Бобринской 1905, рис. 23).

Кількість захоронень з вухоподібними бляхами, що різняться в деталях, все ще не надто чисельна, втім поволі зростає. Стилістично найближчими до екземпляру з Михайлівки є серія виробів, найбільша кількість яких (12 од.) знайдена у кургані 14 біля сусіднього села Райгород (Древности Приднепровья 1899, табл. XXV: 326; Могилов 2008, рис. 100). Більшість із них зберігаються у фондах НМІУ. Ще один фрагмент звідти приписаний до Канівського повіту (Могилов 2008, рис. 101: 9). Ця інформація потребує додаткової перевірки та уточнення, чи не відбулась плутанина та чи не був один з предметів з Райгорода приписаний до Канівського повіту⁸. Концентрація такої значної серії блях в районі Райгорода та Михайлівки не виключає можливості відливання цих виробів на місці. Подібні предмети походять також із степових курганів 3 групи I та 1 групи II біля с. Шевченко у Степовій Скіфії (Зарайская, Привалов 1992, рис. 2; 5: 6). Ці комплекси, за інвентарем, зокрема, вуздою та

⁷ Іноді вони називаються також крилоподібними.

⁸ Такі випадки іноді трапляються. У роки Другої світової війни, коли фонди Київського музею були частково евакуйовані, а частково захоплені німецькими окупантами, чимало артефактів виявилися депаспортизованими. Точно встановити їх місце знаходження згодом було непростю справою.

наконечниками стріл, дуже близькі до Другого Михайлівського кургану. Так, у згаданому кургані 3 також виявлено привіски-замочки, зрізаноконічні ворворки з увігнутими боками, круглі бляхи. Серед стріл переважають трилопатеві з висунутою втулкою та трикутною голівкою, «опущені» кінці лопатей якої формують шипи; або баштоподібні. Втім трапляються і базисні, з прихованою втулкою. Курган 1 з похованням коня містив бронзові Г-подібні псалії, ворворки, привіски-відерка. Серед трилопатевих стріл — баштоподібні, або з висунутою втулкою та голівкою з «опущеними» лопатями, що утворюють «жальця». Ніжки **двох** амфор звідси належать: **одна** — до продукції Хіоса 80-х рр. — другої чверті V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 87, 97, табл. 22: 2; 27: 5; 2003, с. 17—18, табл. 5: 1, 4), **інша** — посудині на складнопрофільованій ніжці, що знаходить аналогії в першій половині V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 77, табл. 16: 29; 2003, с. 40—42, табл. 24: 2, 3; 25: 8; 26: 3). Утім ці ніжки використані тут вторинно: відбиті і застосовані в перевернутому стані у якості ємності для фарби. Це дозволяє схилитись до пізнішого відрізка в межах поданих дат. Визначаючи час цієї серії блях, відзначимо, що, на жаль, немає даних для «вузького» датування кургану 14 в Райгороді, де знайдена найчисельніша їх добірка. У тих випадках, коли можлива їх більш точна атрибуція в межах середньоскіфської доби, за комплексами наконечників стріл та іншими матеріалами, така дата була близькою до другої — третьої чвертей V ст. до н. е. Майбутнім знахідкам ще належить перевірити такі хронологічні позиції.

Додамо, що подібний, але ускладнений додатковим зображенням орлиної голівки, образ відомий на блясі з с. Троїцьке на Одещині (Бруяко, Островерхов 2010, рис. 1: 2).

У середньоскіфську добу відомі й масивні вухоподібні бляхи з рифленим щитком (у різних варіаціях). У Лісостеповому Подніпров'ї вони знайдені у курганах 459 поблизу Турії (Бобринской 1906, рис. 2: 3; Могилов, Діденко 2014, рис. 1), 5 біля Берестняг, 66 неподалік Бобринці (Бобринской 1901, фиг. 56; 69; Могилов 2008, рис. 101: 6), 2 (1897—1898 рр.) коло Вовківців (Древности Приднепровья 1899, табл. XVI: 316). У Степу — виявлені у I Завадській Могилі (Мозолевский 1980, рис. 36: 5, 6; 37: 7), похованні 2 кургану 6 в Кам'яній Балці (Гребенников 2008, рис. 15: 2, 3). Відомі вони й з Німфейських курганів 6 (1878 р.) та 24 (1876 р.) (Силантьева 1959, рис. 37: 7; 49: 2).

Оригінальні бляхи з кургану 11 Ульського некрополя в Прикубанні. Щиток плаский, втім має проріз, що формує виступ збоку. Рифленням натомість вкрито верхній відросток (Габуев, Эрлих 2001, рис. 4: 5, 6, 9).

Додамо, що в середньоскіфський час відомі й вухоподібні бляхи менших розмірів (більш ніж наполовину, від описаних вище). Вони пов'язуються з Північним Кавказом, а щиток їх може бути як гладким: курган 52 некрополя «Клади» (Габуев, Эрлих 2001, рис. 2: 12), так і рифленим: поховання 64/128 Лугового могильника (Козенкова 1982, табл. XXI: 10).

У пізньоскіфський час відбувається подальша стилізація образів скіфського звіриного стилю. Торкнулося це й бронзових вухоподібних блях. З кургану 3 біля Старого Мерчика відома така оздоба, прикрашена зверху фігурою хижого птаха (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 3: 3). Додамо, що у IV ст. до н. е. виділяється й чудова серія вухоподібних блях виготовлених з коштовних металів (Могилов 2008, с. 57).

Бляхи у вигляді кінцівки лапи хижого птаха з трьома пальцями у Східноєвропейському Лісостепу не були надто чисельними: кургани 4 біля Берестняг (Бобринской 1901, табл. XIX: 1), 13 біля Олефірщини (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, рис. 11: 5), Канівський повіт (Могилов 2008, рис. 99: 15). У Степовій Скіфії такі вироби відомі з Дмитрівки (Древности Приднепровья 1902, табл. XVIII: 313) та у складі Кримської колекції (Скорый, Зимовец 2014, с. 61, 99). Трапились вони й у кінському похованні (захоронення черепа з вузду) № 1 античного некрополя Артющенко 2 на Тамані, яке виявлене неподалік могили 32 та могло супроводжувати воїна з цього захоронення, яке датується першою половиною V ст. до н. е., (Кашаев 2008, рис. 2: 2; 2009, с. 221; 2013, с. 194, 195).

Згаданий тип блях з Михайлівки може датуватись V ст. до н. е.

Додамо, що існують і схожі бляхи, але з двома пальцями. Деякі з них можуть прикрашатись зверху фігурою тварини (Могилов 2008, рис. 99: 17—20). Оригінальні предмети з Дмитрівки, де пальці утримують фігуру у вигляді ока (Могилов, Діденко 2010, рис. 1—2).

Круглі опуклі бляхи широко відомі протягом усієї скіфської доби, хоча період найбільшого поширення припадає на середньоскіфський та пізньоскіфський періоди (Могилов 2008, с. 41).

Бляхи-розетки з колом у центрі, виготовлені з бронзи — серед типових вуздечних деталей середньоскіфської доби (Могилов 2008,

с. 54). У Правобережному Лісостепу ціла їх серія походить з курганів 398, 400, 413, «В», «Г» в Журовці (Бобринской 1905, с. 6, 7, 37; рис. 26; Могилов, Діденко 2006, рис. 2: 12; Могилов 2008, с. 54; рис. 107: 3—48), 5 поблизу Берестняг (Бобринской 1901, фиг. 58; 59). Значна їх добірка відома з Поворскля: насипи 8, 9, 10, 14, 18, 23, 24 Перещепинського могильника (Мурзін, Ролле, Білосор 1996, мал. 3: 7; Мурзін и др. 1997, рис. 3: 2; 1999, рис. 16: 5; 2000, рис. 34: 1—7; Ролле и др. 2003, рис. 3: 7, 11) та 9 у Скороборі біля Більського городища (Шрамко 1994, рис. 6: 49), 11 поблизу Олефірщини (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, рис. 9: 6). Не рідкі такі знахідки й у Посуллі: курган 2 (1883—1885 рр.) біля Аксютинців (Бобринской 1894, табл. XXIII: 3, 8, 10, 12, 19, 20); у басейні Псла: насип 502 неподалік від Броварок (Галанина 1977, табл. 28: 9, 10); у Сіверськодонецькій групі: Протопопівка, курган 3 (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 35: 10).

Бронзовий нахрапник у вигляді голови хижого птаха належить до підтипу, що відомий своєю значною варіабельністю та індивідуальністю знахідок. Нахрапник-голова птаха, де око символізує отвір для ремня, знайдений в кургані 2 групи Мала Рогозянка I в Сіверськодонецькій групі (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 34: 8), який датовано за амфорою останньої чверті V ст. до н. е. (Гречко 2010, с. 68). Цей вуздечний предмет, проте, більш витягнутий пропорцій, вгорі округлістю додатково позначено контур голови. Ще більш відмінним є нахрапник з кургану 8 поблизу Малої Лепетихи у Степовому Подніпров'ї, що датується V ст. до н. е. Попри те, що око тут також символізує ремінний отвір, предмет вирізняється довгим дзьобом та пустотілістю (Євдокимов, Данилко, Могилов 2011, рис. 3: 1).

Бронзові зрізанокопінні ворворки з увігнутими боками — мабуть, найхарактерніший тип ворворок середньоскіфського часу (2-ї половини VI — V ст. до н. е.). Пізніше існують лише поодинокі предмети (Могилов 2008, с. 75).

Семигранні зрізанокопінні ворворки з увігнутими боками із бронзи значно рідші. Відомі їх знахідки з насипу 522 біля Сміли, збірного комплексу кургану «Г» поблизу Журовки (Бобринской, 1905, с. 27; 1914, с. 100; Могилов, Діденко 2006, рис. 2: 4; Могилов 2008, рис. 146: 6—8) в басейні Тясмину; поховання 1 в Грищенцях в Поросі (Петренко 1967, табл. 32: 22); кургану 1 (1897—1898 рр.) поблизу Вовківців (Древности Приднепровья 1899, табл. XXI: 401). Більшість знахідок датуються V ст. до

н. е., і лише поодинокі вироби використовувалися пізніше (Могилов 2008, с. 78).

Бронзові замочкоподібні підвіски — відомий тип вуздечних оздоб середньоскіфського часу (2-ї половини VI — V ст. до н. е.), характерний для різних регіонів Скіфії (Могилов 2016, с. 74, 75). Відомо їх сьогодні вже понад сто. Найближчими аналогіями є предмети, виявлені в сусідньому Михайлівському кургані 1, під час досліджень 2018 р. (Могилов, Ляшко, Руденко 2020, с. 241). З інших комплексів у Дніпровському Правобережному Лісостепу подібні вироби є, наприклад, під насипами біля Омельника (Бокий 1971, с. 155), 188 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. III: 12), 3 і 4 поблизу Стеблева (Скорый 1997, рис. 22: 2—5; 26: 3).

Відомі вони й на Лівобережжі: в Поворсклі — кургани 15 і 18 Перещепинського могильника в Більську (Мурзін и др. 1999, с. 20; 2000, рис. 34: 9); у Посуллі — насипи 2 (1897—1898 рр.) біля Вовківців (Древности Приднепровья 1899, табл. XVI: 316), Т. В. Кибальчича поблизу Аксютинців, 2 в уроч. Стайкин Верх (Ильинская 1968, табл. V: 22; XXVI: 2, 4); на Сіверському Дінці — в курганах 3 коло Протопопівки та 5 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 7: 10; 2008, рис. 1: 11, 12).

Звичні їх знахідки й у Степовій Скіфії: насипи 1 групи Підгородне X (Ковалєва, Мухопад 1979, рис. 2: 10), I Завадська Могила, IV Іспанова Могила (Мозолевский 1980, рис. 36: 3, 4; 37: 5, 6; 38: 2), 48 Акташського могильника (Бессонова, Скорый 1986, рис. 6: 2), Мала Цимбалка (Алексеев 1995, рис. 2: 2) тощо. Значна добірка «замочків» відома з Німфейських курганів (Силантьєва 1959, рис. 40: 5; 37: 12; 47: 10; 49: 4). Один предмет виявлений навіть у Греції в Олінфі (Robinson 1941, pl. CLV: 2503).

Бронзові відерцеподібні привіски менш чисельні (Могилов 2016, с. 76). Найбільша їх кількість відома з кургану 5 біля Берестняг у Поросі (Бобринской 1901, фиг. 51; Могилов, Діденко 2008, рис. 1: 10—21; Могилов, Діденко 2005—2007, рис. 14: 5). Інші походять з поховання 1 кургану 15 Перещепинського могильника Більського городища в Поворсклі (Мурзін и др. 1999, рис. 17: 4) та кургану 1 групи Шевченко 2 у Лівобережному Степу (Зарайская, Привалов 1992, с. 138). Ці предмети можуть датуватись V ст. до н. е., а коли можлива більш точна атрибуція — другою—четвертою чвертями цього століття.

Серед **наконечників стріл** переважають трилопатеві вироби з втулкою, що виступає, та кінцями лопатей, що утворюють шипи. Відоме

й баштоподібне вістря. Такі знахідки характерні для сагайдачних наборів другої — четвертої чвертей V ст. до н. е. (Полін 1987, рис. 11—13). Пара наконечників, втім, належать до базисних типів витягнутих пропорцій, що існували у ранній середньоскіфський час та вказують на належність набору з кургану до більш раннього періоду у рамках вказаних останніх трьох чвертей століття.

Корчага з кургану продовжує традиції виготовлення подібних посудин ранньоскіфського часу. Втім, вона відрізняється від них помітно гіршою якістю випалу та лошення, а також дещо меншими вінцями, які відігнуті на ззовні.

Датування Другого Михайлівського кургану можливе насамперед за предметами вузди та наконечниками стріл. Як зазначалось, комплекс предметів кінського спорядження характерний для середньоскіфського часу, а окремі його деталі (нахрапник, бляхи у вигляді вуха та кінцівки лапи хижого птаха, відерцеподібні привіски) мають більш «вузькі» аналогії в межах V ст. до н. е. В комплексі наконечників стріл переважають трилопатеві наконечники, з втулкою що виступає, є й баштоподібний, що, як було вказано, належать до другої — четвертої чвертей V ст. до н. е. Додамо, що такий час можуть давати й відерцеподібні привіски. Його підтверджують й вухоподібні бляхи райгородської серії. Всі вони супроводжувались наборами стріл, близькими до михайлівського. З іншого боку, є аргументи, які дозволяють дотримуватися більш раннього відрізка часу в рамках цих останніх трьох чвертей століття. На це може вказувати наявність базисних наконечників витягнутих пропорцій, які трапляються ще в ранніх середньоскіфських пам'ятках. Зауважимо, що ушкодженій михайлівській блясі у вигляді голови лося найближчою аналогією є предмет з кургану 401 поблизу Журовки, амфору з якого датовано рубежем першої — другої чвертей, а весь комплекс — кінцем першої — другою чвертю V ст. до н. е. (Алексеев 1991, с. 47). Все це дозволяє відносити курган 2 біля Михайлівки до другої чверті — середини (третьої чверті) V ст. до н. е.

Аналізуючи **соціальну належність** похованого з Другого Михайлівського кургану, слід відзначити без сумніву не рядовий його характер. У Дніпровському Лісостепу за скіфської доби прості общинники здійснювали поховання у ґрунтових могильниках, на поселеннях, у невеликих курганах. Некрополь у Михайлівці розташований поруч з великим селищем — одним з найбільших неукріплених поселень раннього

залізного віку в Східноєвропейському Лісостепу, завбільшки близько 1,0 км² (Ляшко 2017). Багатство інвентаря некрополя в Михайлівці, наявність захоронення коня в кургані 1, дозволяє припускати, що тут поховані вожді цього селища. Разом з цим, розміри курганів, навіть з урахуванням того, що до оранки вони були суттєво вищими, не дозволяють вбачати в них еліту всього регіону. Її захоронення, вірогідно, слід шукати в синхронних курганах цього часу біля сусіднього Мотронинського городища, що сягали часом до 8,0 м (Скорый, Хохоровски 2009, с. 238) та за своєю масштабністю цілком могли бути похованнями панівної знаті не тільки мікрорегіону, а й усього Потясминня.

Питання **етнічної належності** похованих у Михайлівських курганах вельми цікаве. Курган 2 та розкопаний роком раніше курган 1 дають нам змішані риси властиві як лісостеповим захороненням, так і степовим поховальним комплексам. Ознаками кочових скіфів, нагадаємо, можуть вважатися поховання коней та наявність вузди, жертвна м'ясна їжа⁹ (Скорый 2003, с. 48, 49, 53). Такими можуть бути й *поховальні ями зі сходинами*, враховуючи їх локалізацію в степу (де вони мають місцеві корені) та по сусідству — на півдні лісостепоного регіону. Слід брати до уваги й те, що в них неодноразово фіксувались такі кочові риси, як захоронення коней, покладення покійного на розстеленому панциру, казани, вузда, жертвна їжа в могилах (Могилов, Бокій 2016, с. 78—82). З іншого боку, місцевою лісостепоною традицією є дерев'яні стовпові гробниці та звичай їх спалення. Як відомо, виділяються декілька хвиль експансії степових номадів в Український Лісостеп за скіфської доби (Скорый 2003, с. 75—78, 88, 89). Видається можливим, що представники ранніх хвиль могли захопити владу в регіоні, встановивши панування над місцевим осілим населенням. Не виключено, що вони могли змішуватися з місцевою знаттю, вступаючи в шлюб, або ж засвоювали деякі місцеві звичаї. З іншого боку, й місцеві вожді могли переймати окремі степові звичаї (так, покладання зброї та вузди, виробів в звіриному стилі з небіжчиком широко відомі й у степу, й у лісостепу). Видається, що поєднання змішаних традицій в поховальних ритуалах є віддзеркаленням саме таких міжетнічних процесів. В подальшому це нове по-

⁹ Щодо їжі з Михайлівки, слід зауважити, що наявне там м'ясо свині не типове для скіфських степових комплексів.

літнічне формування з місцевих аборигенів, але на чолі з військово-політичною елітою зі степовим (або змішаним) корінням, могло вже саме протистояти новим хвилям експансії кочовиків із півдня.

- Алексеев, А. Ю. 1991. Хронография и хронология Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический Сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43-57.
- Алексеев, А. Ю. 1995. Скифское погребение V в. до н.э. в кургане Малая Цимбалка (раскопки И. Е. Забелина в 1868 году). *Археологический Сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 53-59.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Издательский дом «Райдер».
- Бабенко, Л. И. 2008. Спорядження коня у населення Сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.). В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблеми археології Восточної Європи*. Харьков: Курсор, с. 28-38.
- Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Бессонова, С. С. 2005—2009. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии. *Stratum plus*, 3, с. 14-93.
- Бессонова, С. С., Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. 1988. *Акташский могильник скифского времени в Крыму*. Киев: Наукова думка.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1986. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-169.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: Институт археологии НАНУ.
- Білозор, В. П. 1996. Кам'яні статуї у контексті скіфської етнографічної проблематики. *Археологія*, 4, с. 41-50.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, II.
- Бобринской, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, III.
- Бобринской, А. А. 1902. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году. *Известия Археологической комиссии*, 4, с. 24-50.
- Бобринской, А. А. 1905. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии. *Известия Археологической комиссии*, 14, с. 1-43.
- Бобринской, А. А. 1906. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1905 году. *Известия Археологической комиссии*, 20, с. 1-16.
- Бобринской, А. А. 1910. Исследования в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1907 году. *Известия Археологической комиссии*, 35, с. 48-60.
- Бобринской, А. А. 1914. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1912 году. *Известия Археологической комиссии*, 54, с. 99-102.
- Бобринской, А. А. 1916. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 году. *Известия Археологической комиссии*, 60, с. 1-6.
- Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: Каравелла.
- Бокий, Н. М. 1971. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году. *Археологические исследования на Украине 1968 г.*, 3, с. 154-159.
- Бруяко, И. В., Островерхов, А. С. 2010. Новые памятники звериного стиля из Нижнего Поднестровья. *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, 1, с. 113-121.
- Вязьмитина, М. И. 1952. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин Кировоградской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1, с. 59-66.
- Вязьмитина, М. И., Покровська, Є. Ф. 1956. Поселення VII—VI ст. до н.е. в околицях с. Жаботина. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 38-47.
- Габуев, Т. А., Эрлих, В. Р. 2001. Два погребения V в. до н. э. из Предкавказья (Из материалов Государственного музея Востока). *Материалы и исследования по археологии России (Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки)*, 3, с. 112-125.
- Галанина, Л. К. 1977. Скифские древности Приднепровья. *Свод археологических источников*, Д 1-33, с. 1-68.
- Граков, Б. Н. 1962. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 115, с. 56-113.
- Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н.э.)*. Николаев: ИА НАНУ.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Гудкова, А. В. 1978. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье. В: Карышковский, О. П. (ред.). *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 182-193.
- Древности Приднепровья*. 1899. Киев: Типография С. В. Кульженко, 2, с. 1-44.
- Древности Приднепровья*. 1900. Киев: Типография С. В. Кульженко, 3, с. 1-22.
- Древности Приднепровья*. 1902. Киев: Типография С. В. Кульженко, 6, с. 1-44.
- Євдокимов, Г. Л., Данилюк, Н. М., Могилов, О. Д. 2011. Скіфський курган з похованням коня на Херсонщині. *Археологія*, 2, с. 103-109.
- Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1992. Скифские памятники Шевченковского могильника. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 118-160.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Горишний, П. А. 1975. Бронзовая бляха из кургана у с. Жовнино. В: Тереножкин А. И. (ред.) *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 207-209.
- Канторович, А. Р. 2016. Образ «лосекозла» в скифском зверином стиле в свете новых находок на территории Ставрополя и Прикубанья. *Археологія і давня історія України*, 2(19), с. 89-99.
- Кашаев, С. В. 2008. Десять лет Таманскому отряду Боспорской Экспедиции ИИМК РАН. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху*. Санкт-Петербург: Нестор — История, с. 113-128.
- Кашаев, С. В. 2009. Некрополь Артюшенко-2. *Боспорские исследования*, XXII, с. 188-267.
- Кашаев, С. В. 2013. Погребения с амфорами в некрополе Артюшенко-2. *Античный мир и археология*, 16, с. 190-214.
- Киришкин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. 1997. *Скифская эпоха Горного Алтая*. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 1.
- Ковалева, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1979. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья. В: Ковалева И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья*

- III — I тыс. до н. э. Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 3, с. 111-123.
- Ковпаненко, Г. Т. 1984. «Червона Могила» у с. Флярковка. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 107-113.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Козенкова, В. И. 1982. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант. *Свод археологических источников*, В 2-5, с. 1-149.
- Коровина, А. К. 1957. К вопросу об изучении Семибратних курганов. *Советская археология*, 2, с. 174-187.
- Кулатова, И. Н., Луговая, Л. Н., Супруненко, А. Б. 1993. *Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла*. Полтава: Москва: ПКМ.
- Ляшко, Ю. Ю. 2017. Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2(23), с. 299-302.
- Ляшко, Ю. Ю. 2018. Пам'ятки раннього залізного віку в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2(27), с. 236-244.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ: Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський.
- Могилов, О. Д. 2016. Скіфські замочкоподібні підвіски. *Археологія*, 4, с. 72-79.
- Могилов, О. Д., Бокій, Н. М. 2016. Поховання скіфського вершника на р. Синюха. *Археологія*, 3, с. 76-88.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2005-2007. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций Национального музея истории Украины. *Stratum plus*, 3, с. 195-216.
- Могилов, О. Д., Диденко, С. В. 2006. Вуздечні предмети з курганів «Г» біля с. Журовка. *Археологія*, 1, с. 75-77.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2008. Курган 5 у с. Берестняги — пам'ятник среднескифского времени в Порожье. *Российская археология*, 4, с. 84-90.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2010. Бронзові деталі вузди з с. Дмитрівка. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Київ: Полтава: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, с. 6-13.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2014. Курган V в. до н.э. у с. Турия в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Российская археология*, 2, с. 96-107.
- Могилов, О. Д., Ляшко, Ю. Ю., Руденко, С. В. Дослідження кургану скіфського часу в Потясминні. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАНУ, 2020, с. 241.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Розкопки Мотронинського городища. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 306-307.
- Мозольский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-155.
- Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель*. Москва; Саратов: Киммерид; Издательство Саратовского университета.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: Издательство Саратовского государственного университета.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Білозір, В. П. 1996. Про подальші дослідження Перещепинського могильника. *Археологія*, 4, с. 141-149.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Махортых, С. В. 1997. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 1996 г.* Киев: ИА НАНУ.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 1999. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г.* Киев: ИА НАНУ.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 2000. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Черненко, Е. В. 2001. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 2002. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: Институт археологии РАН.
- Ольховский, В. С., Храпунов, И. Н. 1990. *Крымская Скифия*. Симферополь: Таврия.
- Отчет Археологической комиссии за 1898 г. 1901. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов.
- Петренко, В. Г. 1967. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. *Свод археологических источников*, Д 1-4, с. 1-180.
- Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169-188.
- Полін, С. В. 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17-36.
- Ролле, Р., Герц, В., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 2003. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Силантьева, Л. Ф. 1959. Некрополь Нимфея. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69, с. 5-107.
- Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Порожье*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Скорый, С., Зимовец, Р. 2014. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев: Видавець Олег Філюк.
- Скорый, С., Хохоровски, Я. 2005—2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234-276.
- Хвойко, В. В. 1900. Раскопки курганов в окрестностях м. Райгород и Прусы Черкасского уезда и с. Яровой Чигиринского уезда. *Археологическая летопись Южной России*, 2, с. 8-9.
- Черненко, Е. В. 1970. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова. *Археологія*, XXIII, с. 176-181.

- Шапорда, О. М., Штанько, А. І., Овчаренко, М. І. 2019. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 р. В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища 2018 р.* Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 142–151.
- Шапошникова, О. Г. 1970. Погребение скифского воина на р. Ингул (предварительная публикация). *Советская археология*, 3, с. 208–212.
- Шрамко, Б. А. 1994. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. В: Кадеев, В. И. (ред.). *Древности*. Харьков: АО «Бизнес-информ», с. 102–106.
- Robinson, D. M. 1941. *Excavations at Olynthus. Metal and minor miscellaneous finds, an original contribution to greek life*. Baltimore: Johns Hopkins Press, X.
- Simion, G. 2003. Gétes et Scythes aux Bouches du Danube. In: Simion, G. (red.). *Culturi antice în zona gurilor Dunării*. Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, I, p. 247–258.
- Simion G. 2003A. Le site de Celic-Déré. Interprétations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G. (red.). *Culturi antice în zona gurilor Dunării*. Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, I, p. 217–236.

Надійшла 16.01.2021

А. Д. Могілов

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

ВТОРОЙ МИХАЙЛОВСКИЙ КУРГАН — ПАМЯТНИК V в. до н. э. В ПОТЯСМИНЬЕ

В 2018—2019 гг. Скифская Правобережная экспедиция, организованная Институтом археологии НАН Украины и Национальным историко-культурным заповедником «Чигирин» провела исследование курганов возле с. Михайловка Каменского района Черкасской области.

Группа из двух курганов располагалась на высоком мысу на северо-востоке от села, в уроч. «Шпили». Курган 2 имел высоту 1,02 м и диаметр до 26,4 м. Насыпь сооружена из чернозема. В ее центре на расстоянии 0,9 м друг от друга обнаружены 2 деревянных столба. Под курганом раскопано погребение, окруженное глиняным выкидом, диаметром 11,9—12,4 м, шириной до 4,7 м и толщиной до 0,74 м. С запада и юга в нем были разрывы.

Прямоугольная в плане могила оказалась ограбленной. Она представляла собой яму со ступенькой, размерами 4,30 × 3,34 м и глубиной 2,03 м. Скелет мужчины 40—50 лет оказался разрушенным и разбросанным по гробнице. В ее заполнении встретились также кости ребенка. Покойных сопровождала жертвенная пища: мясо коровы и свиньи.

Инвентарь оказался расхищен. *In situ* уцелела часть находок у северной стены, перекрытая обвалом. Здесь лежали 4 комплекта узды и наконечники стрел. Среди предметов снаряжения коня были железные удила и псалии; а также изготовленные из бронзы псалии, кольца, налобник, подвески, ворворки, а с ними — прекрасный набор блях. Особенно эффектны некоторые из них, выполненные в скифском зверином стиле. В центральной части могилы найдены, кроме этого, фрагменты корчаги, украшения, астрагал.

По находкам, курган 2 в Михайловке может быть датирован второй четвертью — серединой (третьей четвертью) V в. до н. э. Богатство инвентаря показывает нам, что в этом памятнике был погребен знатный всадник. Наличие рядом крупного селения скифского времени площадью до 100 га позволяет предполагать, что некрополь мог принадлежать его вождям. Могильник в Михайловке показывает нам своеобразный синтез степных и лесостепных погребальных традиций. Видимо, он отображает сложную картину межэтнических взаимоотношений на юге Украинской Лесостепи в скифское время.

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифский период, курган, погребение, узда, вооружение.

Oleksandr D. Mohylov

Ph.D. in History, Senior Research Fellow, the Iron Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology, The National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

THE SECOND MYKHAILIVKA BARROW, THE 5th CENTURY BC MONUMENT IN THE TIASMYN RIVER REGION

In 2018—2019, the Scythian Right-bank Ukraine expedition, organized by the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn” conducted a research of the barrows near Mykhailivka village, Kamianka district, Cherkasy Region.

A group of two barrows was located on a high cape to the north-east of the village, in “Shpyli” tract. Barrow No. 2 had a height of 1.02 m and a diameter of 26.4 m. The barrow mound was made of black soil. In its center, at a distance of 0.9 m from each other, two wooden pillars were found. A barrow was excavated under the mound, surrounded by a clay waste, 11.9—12.4 m in diameter, up to 4.7 m wide and up to 0.74 m thick. There were gaps in it from the western and southern sides.

The burial, rectangular in section, turned out to be robbed. It was a pit with a step, measuring 4.30 × 3.34 m with depth of 2.03 m. The skeleton of a man of 40—50 years old was destroyed and scattered around the tomb. The child's bones were also discovered in its filling. The deceased were accompanied by sacrificial food: meat of a cow and a pig.

The inventory was plundered. *In situ*, a part of finds at the northern wall remained, overlaid by a landslide. There were four sets of bridles and arrowheads. Among the horse equipment were iron bits and cheek-pieces; and also — bronze cheek-pieces, rings, frontlet, pendants, vorvorkas and with them — a wonderful set of badges. Some of them, made in Scythian animal style, are especially beautiful. They depict the heads of moose and the legs of a bird of prey. In the central part of the grave, in addition, fragments of a large earthenware pot, jewelry, and an ankle bone were found.

According to the finds, barrow No. 2 in Mykhailivka can be dated by 2nd quarter — the middle (3rd quarter) of the 5th century BC. The wealth of the inventory testifies to the fact that a noble horseman was buried at this monument. The presence of a large settlement of the Scythian time nearby, with an area of up to 100 hectares, allows suggesting that the necropolis could belong to the settlement leaders. The necropolis in Mykhailivka shows us a kind of synthesis of steppe and forest-steppe burial traditions. Apparently, it displays a complex picture of interethnic relations in the south of the Ukrainian Forest-Steppe during the Scythian period.

Key words: Scythian period, mound, burial, bridle, weapons.

References

- Alekseiev, A. Yu. 1991. Khronografiia i khronologiia Prichernomorskoi Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, p. 43-57.
- Alekseiev, A. Yu. 1995. Skifskoie pogrebeniie V v. do n. e. v kurgane Malaia Tsimbalka (raskopki I. E. Zabelina v 1868 godu). *Arkheologicheskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, p. 53-59.
- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Izdatelskii dom Raider.
- Babenko, L. I. 2008. Sporiadzhennia konia u naselennia Siverskodonetskoho rehionu (za materialami pokhvalnykh pamiatok V st. do n. e.). In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy*. Kharkov: Kursor, p. 28-38.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Yu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskii variant)*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Bessonova, S. S. 2005-2009. Kamennyye izvaianiia v kontekste etnopoliticheskoi istorii Skifii. *Stratum plus*, 3, p. 14-93.
- Bessonova, S. S., Buniatian, E. P., Gavriliuk, N. A. 1988. *Aktashskii mogilnik skifskogo vremeni v Krymu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. Pogrebeniie skifskogo voyna iz Aktashskogo mogilnika v Vostochnom Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 158-169.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoie gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988-1996 gg.)*. Kyiv; Krakov: Institut arkheologii NANU.
- Bilozor, V. P. 1996. Kamiani statui u konteksti skifskoi etnohrafichnoi problematyky. *Arheologia*, 4, p. 41-50.
- Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainyye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: Tipografiia V. S. Balasheva, II.
- Bobrinskoi, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainyye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha, III.
- Bobrinskoi, A. A. 1902. Otchet o raskopkakh v Cherkasskom i Chigirinskom uiezakh Kiievskoi gubernii v 1901 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 4, p. 24-50.
- Bobrinskoi, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh. proizvedennykh v 1903 godu v Cherkasskom uiezde Kiievskoi gubernii. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 14, p. 1-43.
- Bobrinskoi, A. A. 1906. Otchet o raskopkakh v Chigirinskom uiezde Kiievskoi gubernii v 1905 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 20, p. 1-16.
- Bobrinskoi, A. A. 1910. Issledovaniia v Chigirinskom uiezde Kiievskoi gubernii v 1907 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 35, p. 48-60.
- Bobrinskoi, A. A. 1914. Otchet o raskopkakh v Kiievskoi gubernii v 1912 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 54, p. 99-102.
- Bobrinskoi, A. A. 1916. Otchet o raskopkakh v Kiievskoi gubernii v 1913 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 60, p. 1-6.
- Boiko, Yu. N., Berestnev, S. I. 2001. *Pogrebeniia VII-IV vv. do n.e. kurgannogo mogilnika u s. Kupievakha (Vorsklinskii region skifskogo vremeni)*. Kharkov: Karavella.
- Bokii, N. M. 1971. Arkheologicheskie raboty na Kirovogradshchine v 1968 godu. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1968 g.*, 3, p. 154-159.
- Bruiaiko, I. V., Ostroverkhov, A. S. 2010. Novyye pamiatniki zverinogo stilia iz Nizhnego Podnestrovia. *Zapiski viddilu numizmatiki i toreviki Odeskoho arkheolohichnogo muzeiu*, 1, p. 113-121.
- Viazmitina, M. I. 1952. Pamiatniki rannego zheleznogo veka v okrestnostiakh s. Zhabotin Kirovogradskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologi AN USSR*, 1, p. 59-66.
- Viazmitina, M. I., Pokrovskaya, Ye. F. 1956. Poselennia VII-VI st. do n. e. v okolytsiakh s. Zhabotyina. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 6, p. 38-47.
- Gudkova, A. V. 1978. Raskopki kurganov u s. Chervonyi Yar na Nizhnem Podunavie. In: Karyshkovskiy, O. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 182-193.
- Hrechko, D. S. 2010. *NaseleenskiskifskohochasunaSiverskomuDintsi*. Kyiv: Instytut arkheologii NAN Ukrainy.
- Drevnosti Pridneprov'ia*. 1899. Kyiv: Tipografiia S.V. Kulzhenko, 2, p. 1-44.
- Drevnosti Pridneprov'ia*. 1900. Kyiv: Tipografiia S.V. Kulzhenko, 3, p. 1-22.
- Drevnosti Pridneprov'ia*. 1902. Kyiv: Tipografiia S.V. Kulzhenko, 6, p. 1-44.
- Zaraiskaia, N. P., Privalov, A. I. 1992. Skifskie pamiatniki Shevchenkovskogo mogilnika. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, p. 118-160.

- Gabuiev, T. A., Erlikh, V. R. 2001. Dva pogrebeniia V v. do n. e. iz Predkavkazia (Iz materialov Gosudarstvennogo muzeia Vostoka). *Materiali i issledovaniia po arkheologii Rossii (Severnyi Kavkaz: istoriko-arkheologicheskie ocherki i zametki)*, 3, p. 112-125.
- Galanina, L. K. 1977. Skifskie drevnosti Pridneprov'ia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1-33, p. 1-68.
- Grakov, B. N. 1962. Skifskie pogrebeniia na Nikopolskom kurgannom pole. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 115, p. 56-113.
- Grebennikov, Yu. S. 2008. *Kimmeritsy i skify Stepnogo Pobuzh'ia (IX-III vv. do n.e.)*. Nikolaiev: IA NANU.
- Yevdokymov, H. L., Danylo, N. M., Mohylov, O. D. 2011. Skifskiy kurhan z pokhovanniam konia na Khersonshchyni. *Arheologia*, 2, p. 103-109.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezh'ia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A., Gorishnii, P. A. 1975. Bronzovaia bliakha iz kurgana u s. Zhovnino. V: Terenozhkin A.I. (red.) *Skifskii mir*. Kyiv: Naukova dumka, p. 207-209.
- Kantorovich, A. R. 2016. Obraz losekozla v skifskom zverinom stile v svete novykh nakhodok na territorii Stavropolia i Prikubania. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(19), p. 89-99.
- Kashaiev, S. V. 2008. Desiat let Tamanskomu otriadu Bosporskoy Ekspeditsii IIMK RAN. In: Zuiev, V. Yu. (ed.). *Bospor i Severnoie Prichernomorie v antichnuiu epokhu*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 113-128.
- Kashaiev, S. V. 2009. Nekropol Artiushchenko-2. *Bosporskie issledovaniia*, XXII, c. 188-267.
- Kashaiev, S. V. 2013. Pogrebeniia s amforami v nekropole Artiushchenko-2. *Antichnyi mir i arkheologiia*, 16, p. 190-214.
- Kiriushkin, Yu. F., Tishkin, A. A. 1997. *Skifskaiia epokha Gornogo Altaia*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, 1.
- Kovaleva, I. F., Mukhopad, S. E. 1979. Skifskie pamiatniki Orel'sko-Samarskogo mezhdurech'ia. V: Kovaleva, I.F. (red.). *Kurgannyie drevnosti Stepnogo Podneprov'ia III-I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskii gosudarstvennyi universitet, 3, p. 111-123.
- Kovpanenko, G. T. 1984. Chervona Mogila u s. Fliarkovka. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G. (ed.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 107-113.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezh'ia (Kiievo-Cherkasskii region). Kyiv: Naukova dumka.
- Kozenkova, V. I. 1982. Tipologiia i khronologicheskaia klassifikatsiia predmetov kobanskoi kultury. Vostochnyi variant. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, V 2-5, p. 1-149.
- Korovina, A. K. 1957. K voprosu ob izuchenii Semibratnikh kurganov. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 174-187.
- Kulatova, I. N., Lugovaia, L. N., Suprunenko, A. B. 1993. *Kurgany skifskogo vremeni mezhdurech'ia Vorskly i Psia*. Poltava; Moskva: PKM.
- Liashko, Yu. Yu. 2017. Nove velyke poselennia skifskoho chasu v okolytsiakh Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davniaistoriia Ukrainy*, 2(23), p. 299-302.
- Liashko, Yu. Yu. 2018. Pamiatky rannoho zaliznogo viku v okolytsiakh Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davniaistoriia Ukrainy*, 2(27), p. 236-244.
- Mohylov, O.D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podil'skyi: PP Moshyn'skyi.
- Mohylov, O. D. 2016. Skifski zamochkopodibni pidvisky. *Arheologia*, 4, p. 72-79.
- Mohylov, O. D., Bokii, N. M. 2016. Pokhovannia skifskoho vershnyka na r. Syniukha. *Arheologia*, 3, p. 76-88.
- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2005-2007. Prinadlezhnosti konskogo snariazheniia skifskogo tipa odnoi iz kollektsii Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. *Stratum plus*, 3, p. 195-216.
- Mogilov, O. D., Didenko, S. V. 2006. Vuzdechni predmety z kurhaniv «H» bilia s. Zhurovka. *Arheologia*, 1, p. 75-77.
- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2008. Kurgan 5 u s. Berestniagi - pamiatnik sredneskifskogo vremeni v Porosie. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, p. 84-90.
- Mohylov, A. D., Dydenko, S. V. 2010. Bronzovi detali vuzdy z s. Dmytrivka. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia*. Kyiv; Poltava: Tsentr pam'iatkoznavstva NANU ta UTOPIK, p. 6-13.
- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2014. Kurgan V v. do n.e. u s. Turiiia v Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 96-107.
- Mohylov, O. D., Liashko, Yu. Yu., Rudenko, S. V. Doslidzhennia kurhanu skifskoho chasu v Potiasmynni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* Kyiv: IA NANU, 2020, p. 241.
- Mohylov, O. D., Rudenko, S.V., Panchenko, K. I., Liashko, Yu. Yu. 2019. Rozkopky Motronynskoho horodyshcha. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv: IA NANU, p. 306-307.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972-1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 70-155.
- Monakhov, S. Yu. 2003. Grecheskie amfory v Prichernomorie. *Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare. Katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov: Kimmerida; Izdatelstvo Saratovskogo universiteta.
- Monakhov, S. Yu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi tary VII-II vekov do n. e.* Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Bilozir, V. P. 1996. Pro podalshi doslidzhennia Pereshchepynskoho mohyl'nyka. *Arheologia*, 4, p. 141-149.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Makhortykh, S. V. 1997. *Issledovaniia sovместnoi Ukrain'sko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1996 g.* Kyiv: IA NANU.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 1999. *Issledovaniia sovместnoi Ukrain'sko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1998 g.* Kyiv: IA NANU.

- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 2000. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoï arkheologicheskoi ekspeditsii v 1999 g.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Chernenko, E. V. 2001. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoï arkheologicheskoi ekspeditsii v 2000 g.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 2002. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoï arkheologicheskoi ekspeditsii v 2001 g.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebarno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII-III vv. do n.e.).* Moskva: Nauka.
- Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskiiie izvaianiia VII-III vv. do n. e.* Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Olkhovskii, V. S., Khrapunov, I. N. 1990. *Krymskaia Skifiia.* Simferopol: Tavriia.
- Otchet arkheologicheskoi komissii za 1898 g.* 1901. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia udelov.
- Petrenko, V. G. 1967. Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V-III vv. do n. e. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1-4, p. 1-180.
- Pokrovskaiia, E. F. 1973. Predskifskoie poseleniie u s. Zhabotin. *Sovetskaia arkheologiiia*, 4, p. 169-188.
- Polin, S. V. 1987. Khronolohiia rannoskifskikh pamiatok. *Arheologia*, 59, p. 17-36.
- Rolle, R., Gerts, V., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 2003. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoï arkheologicheskoi ekspeditsii v 2002 g.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Silantieva, L. F. 1959. Nekropol Nimfeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 69, p. 5-107.
- Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porosie.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Skoryi, S., Zimovets, R. 2014. *Skifskiiie drevnosti Kryma. Materialy odnoi kollektsii.* Kyiv: Vidavets Oleg Filiuk.
- Skoryi, S., Khokhorovski, Ya. 2005-2009. Aristokraticheskii kurgan Skifskaiia Mogila vblizi Motroninskogo gorodishcha (Ukrainskaia Pravoberezhnaia Lesostep). *Stratum plus*, 3, p. 234-276.
- Khvoiko, V. V. 1900. Raskopki kurganov v okrestnostiakh m. Raigorod i Prussy Cherkasskogo uiezda i s. Yarovoy Chigirinskogo uiezda. *Arkheologicheskaiia letopis Yuzhnoi Rossii*, 2, p. 8-9.
- Chernenko, Ye. V. 1970. Skifski kurhany V st. do n. e. poblyzum. Zhdanova. *Arkheolohiia*, XXIII, p. 176-181.
- Shaporda, O. M., Shtanko, A. I., Ovcharenko, M. I. 2019. Rozvidky na terytorii Bil'skoho arkheolohichnoho kompleksu v 2018 r. V: Korost, I. I. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha 2018 r.* Kyiv; Kotelva: TsP NANU i UTOPIK, p. 142-151.
- Shaposhnikova, O. G. 1970. Pogrebeniie skifskogo voina na r. Ingul (predvaritelnaia publikatsiia). *Sovetskaia arkheologiiia*, 3, p. 208-212.
- Shramko, B. A. 1994. Novyye raskopki kurganov v mogilnike Skorobor. In: Kadeiev, V. I. (ed.). *Drevnosti.* Kharkov: AO Biznes-inform, p. 102-106.
- Robinson, D. M. 1941. *Excavations at Olynthus. Metal and minor miscellaneous finds, an original contribution to greek life.* Baltimore: Johns Hopkins Press, X.
- Simion, G. 2003. Gètes et Scythes aux Bouches du Danube. In: Simion, G. (red.). *Culturi antice in zona gurilor Dunării.* Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, I, p. 247-258.
- Simion G. 2003A. Le site de Celic-Déré. Interprétations etno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G. (red.). *Culturi antice in zona gurilor Dunării.* Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, I, p. 217-236.

Н. О. Гаврилюк, Д. В. Бондаренко *

ЛІПНИЙ ПОСУД ПІЗНЬОАРХАЇЧНОГО КОМПЛЕКСУ ВІКТОРІВКА I

Представлено керамічний комплекс із зольника I та інших споруд пізньоархаїчного часу археологічного комплексу Вікторівка (2012—2017 рр.). Використання всієї побутової (без фрагментів амфор) кераміки дозволило показати місце ліпного посуду в кухонній керамічній групі. Виявлено особливості керамічного заповнення зольника I та визначено дві генетичні групи у ліпній кераміці пам'ятки.

К л ю ч о в і с л о в а: Вікторівка I, Борисфен, Ольвія, ліпний посуд, пізньоархаїчний період, зольник I.

Вступ

Масштабні розвідувальні дослідження у Нижньому Подніпров'ї—Побужжі, а також на берегах Березанського лиману проводив В. І. Гошкевич у 1909—1913 рр. У районі с. Вікторівка він зазначає наявність великого «грецького поселення». Більш докладні дослідження берегів Березанського лиману починаються лише у післявоєнний період. У середині ХХ ст. М. Ф. Болтенко (Одеський археологічний музей) за участі Інституту археології Академії наук УРСР та Одеського університету провів роботи в районі с. Вікторівка. Було встановлено існування трьох різночасових поселень в районі села, котрі не перекривали одне одного: Вікторівка I (середина VI — початок III ст. до н. е.); Вікторівка II (перші століття н. е.) і Вікторівка III (доба бронзи). Дослідник вважав, що Вікторівка I — залишки «туземного поселення» (Болтенко 1950, с. 5).

Оскільки предметом нашого дослідження є Вікторівка I (Березанська селищна рада Миколаївської обл.) (рис. 1: 1), зупинимося на історії її дослідження більш докладно. Поселення входило до групи з 18 архаїчних пам'яток

Березанського лиману (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 18, табл. 1), на правому березі якого воно розташоване. Перші розкопки Вікторівського поселення проводила у 1949 р. Одеська група Очаково-Березанського загону Ольвійської археологічної експедиції ІА АН УРСР на чолі з М. Ф. Болтенком (Болтенко 1949) та Буго-Дніпровська експедиція Ленінградського відділення ІМК АН СРСР під проводом С. І. Капошиної (Капошина 1949).

Розкопки проводились у південній частині пам'ятки, на зрізі берега: на ділянці «А» (площа розкопу 65,5 м²) (Капошина 1956, с. 244) і на ділянці «Б» (площа розкопу близько 300 м²) (Рудык 1957). На ділянці «А» виявлено залишки прямокутної в плані напівземлянки і господарську яму, а на ділянці «Б» — дві напівземлянки овальної форми і господарську яму. Шар пам'ятки датований серединою VI — першою чвертю V ст. до н. е.

Моніторинг стану берегової лінії в районі поселення дозволяє говорити про її розмив водами лиману. Розміри збереженої частини пам'ятки спочатку визначилися як 200 × 40 м, потім 200 × 10—20 м (Капошина 1949; 1956). Таким чином, поселення Вікторівка I розміщене у зоні берегової руйнації. Цей фактор став вирішальним в організації планомірних охоронних польових досліджень 2012 р. під керівництвом Д. В. Бондаренка.

У 2013 р. на північній околиці поселення відкрито залишки святилища просто неба, що складалося з великих, викопаних у материковій глині котлованів, засипаних попелом — ритуальних зольників-жертвників. Тож пам'ятка, вірогідно, складалася з двох приблизно рівних за площею частин: південну половину плато займала житлово-господарська забудова, яка складає враження типового поселення сільськогосподарського спрямування. У північній частині розташовувалося святилище, спорудження якого вимагало централізованого залучення робочої сили, в той час, як внутрішніх ресурсів розташованого поряд поселення для

* ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-2369-5701, gavrylyuk_na@ukr.net

БОНДАРЕНКО Денис Володимирович — молодший науковий співробітник НІАЗ «Ольвія» НАН України, ORCID 0000-0001-6703-6196, bondarenkod1987@gmail.com

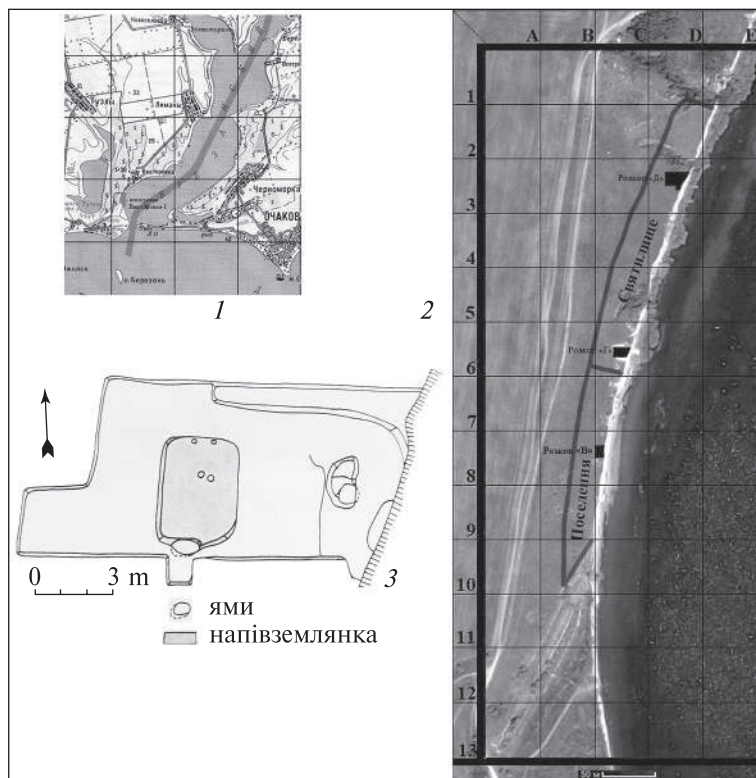

Рис. 1. Поселення Вікторівка I: 1 — локалізація пам'ятки; 2 — ділянки поселення, досліджені у 2012—2017 рр.; 3 — розкоп на ділянці А, з напівземлянкою, дослідження 1949 р. (за С. І. Капошиною)

Fig. 1. Viktorivka I settlement: 1 — localization of the site; 2 — settlement areas, investigated in 2012—2017; 3 — excavation on area A with a semi-dugout excavated in 1949 (after S. I. Kaposhyna)

таких робіт було явно не достатньо. З огляду на все це, автори розкопок розглядають поселення і святилище як окремі пам'ятки, хоча й не заперечують існування того чи іншого зв'язку між ними (Бондаренко 2018, с. 136).

За період 2012—2017 рр. дослідження проводилися на двох ділянках з культурними шарами та архітектурними залишками пізньоархаїчної доби. На площі поселення в межах ділянки «В» площею 105 м² досліджено овальну напівземлянку останньої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е. (Бондаренко, Смирнов 2020, с. 119—120). На площі святилища в межах розкопу «Г» (досліджена площа понад 300 м²) розкопано котлован ритуального зольника I другої чверті—середини VI — першої чверті V ст. до н. е. (Бондаренко, Смирнов 2019).

Джерельною базою для написання статті стала колекція ліпної кераміки з фондів Національного заповідника «Ольвія» і нові матеріали, що зберігаються у фондах Миколаївського краєзнавчого музею «Старофлотські казарми», отримані Д. В. Бондаренком внаслідок польових досліджень на площі поселення і святилища 2012—2017 рр. Для опрацювання кількісних даних використовувалися польові списки зі звітів та польових щоденників, що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Характеристику масового матеріалу поселення за даними польових списків представлено у табл. 1.

Таким чином, кількість масового матеріалу з розкопок комплексу у 2012—2017 рр. Вікторівки I складала 18 545 екз. (28 категорій знахідок). Після відбору придатних для подальшої обробки фрагментів посудин і знахідок інших категорій використана вибірка з пам'ятки у кількості 3 418 од., що становить 18 % всього археологічного матеріалу на Вікторівці I у 2012—2017 рр. (табл. 2).

У статті використано колекцію кераміки з розкопок 1949 р. (ділянка А) і саме за даними С. І. Капошиної (1956, с. 241—244) складено табл. 3. Матеріали з розкопок М. Ф. Болтенка авторами *de visu* не вивчалися, тому вони залучаються лише як аналогії.

Мета роботи

Оскільки ліпна кераміка становить найбільш численну групу керамічних знахідок (без урахування фрагментів амфор) із матеріалів пам'ятки — від 33 до 35 % (табл. 2; 3), саме вона стала темою запропонованої публікації. Ми сподіваємось, що за допомогою всебічного вивчення фрагментів ліпного посуду і порівняння його з матеріалами сусідніх архаїчних поселень (наприклад, Велика Чорноморка II; Бейкуш та ін.), а також порівняння з комплексом ліпного посуду з поселення на о. Березань, ми зможемо виявити етнічний склад мешканців поселень, розташованих на берегах Березань.

ського лиману і визначити їх зв'язок із греками, котрі населяли Борисфен. Це порівняння допоможе на базовому рівні розглянути питання зв'язку Борисфена з сільськими поселеннями, розміщеними на берегах лиману.

Археологічний матеріал

Крім ліпної кераміки, з культурного шару розкопів на ділянках «А» (1949 р.), «В» і «Г» (2012—2017 рр.), у статті використано інші матеріали археологічних об'єктів, датованих періодом пізньої архаїки — серединою VI — першою третиною V ст. до н. е. На ділянці «А» — це напівземлянка прямокутної форми (рис. 1: 3), на ділянці «В» — напівземлянка овальної форми, а на ділянці «Г» — зольник 1.

Чітка стратиграфія зольника 1, відкритого на ділянці «Г» і фіксація знахідок за прошарками дозволили простежити особливості заповнення зольника (табл. 4).

Таблиця 1. Кількісна оцінка знахідок поселення Вікторівка I (матеріали 2012—2017 рр.)

Table 1. Quantitative assessment of the Viktorivka I settlement finds (materials of 2012—2017)

Групи знахідок	Кількість	
	Екз.	%
Амфори	14927	80,5
Червоноглиняна кераміка	280	1,51
Червоноглиняна з покриттям, або лощенням	103	0,56
Світлоглиняна	18	0,1
Сіроглиняна	19	0,1
Сіроглиняна з покриттям	5	0,03
Сіроглиняна з лощенням	961	5,18
Чорнолакова	7	0,04
Чорнофігурна	38	0,2
Червонофігурна	2	0,01
Коринфська	23	0,12
Іонійська (східногрецька)	225	1,21
Хіоська	5	0,03
Кухонна	325	1,75
Ліпна	1115	6,01
Клазоменська	3	0,02
Товстостінна	66	0,36
Чорнолакова	211	1,14
Піфоси	12	0,06
Теракоти	3	0,01
Керамічні вироби	91	0,49
Бронза	1	0,02
Залізо	9	0,05
Свинець	15	0,08
Вироби з кістки	9	0,05
Монети	9	0,05
Кам'яні вироби	54	0,29
Світильники	5	0,03
Всього	18545	100

Кількісні показники у вивченні масового матеріалу із зольника 1 свідчать, що початок його функціонування (придонні прошарки жовтоглинистого шару) припадає на другу чверть—середину VI ст. до н. е. Представлені типові для періоду пізньої архаїки — 10 груп кераміки і одна група знахідок-керамічних виробів (табл. 5).

Слід відзначити невеликий відсоток фрагментів розписної кераміки (11 %) та невеликий — фрагментів чорнолакового посуду (5,0 %). На першому етапі існування зольника 1 у його заповненні переважали фрагменти ліпного посуду (25 %). Його кількість у 2,5 рази більша, ніж гончарної кухонної. На рівні третього прошарку надходження археологічного матеріалу у зольник 1 припиняється майже по-

Таблиця 2. Групи кераміки поселення Вікторівка I (ділянки В і Г)

Table 2. Groups of ceramics from Viktorivka I settlement (areas B and "Г")

Групи кераміки	Кількість	
	Екз.	%
Червоноглиняна	280	8,19
Червоноглиняна з покриттям	103	3,01
Світлоглиняна	18	0,53
Сіроглиняна	19	0,56
Сіроглиняна з покриттям	5	0,15
Сіроглиняна	961	28,12
Розписна	7	0,20
Чорнофігурна	38	1,11
Червонофігурна	2	0,06
Коринфська	23	0,67
Іонійська (східногрецька)	225	6,58
Хіоська	5	0,15
Кухонна	325	9,51
Ліпна	1115	32,62
Клазоменська	3	0,09
Товстостінна	66	1,93
Чорнолакова	211	6,17
Піфоси	12	0,35
Всього	3418	100,00

Таблиця 3. Групи кераміки з поселення Вікторівка I (ділянка А)

Table 3. Groups of ceramics from Viktorivka I settlement (area A)

Групи кераміки	Кількість	
	Екз.	%
Сіроглиняна	324	28,17
Сіроглиняна лощена	174	15,13
Лутерії	8	0,70
Чорнолакова	87	7,57
Чорнофігурна	13	1,13
Іонійська	143	12,43
Ліпна	401	34,87
Всього	1150	100,00

Таблиця 4. Заповнення зольника 1 (ділянка Г (2012—2017рр.)) масовим матеріалом (за списками) три шари: вгорі — попелястий, низу — жовтоглинистий

Table 4. Filling of the ashpit No. 1 (area “Г”) with mass material (according to the lists) 3 layers: top — ashy, bottom — yellow clayish

Шари	Кількість		Дати шарів
	Екз.	%	
Попелясте заповнення	3682	41,84	Кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.
Попелясте заповнення	3300	37,5	Немає дати
Попелястий	887	10,08	Друга половина VI — перша третина V ст. до н. е.
Жовтоглинистий з гумусними запливами	102	1,16	Остання третина VI — перша третина V ст. до н. е.
Жовтоглинистий шар	745	8,47	Придонна частина датується за стратиграфією
Жовтоглинистий	84	0,95	Придонна частина датується за стратиграфією
Всього	8800	100	

вністю (1,0 % від загальної кількості фрагментів кераміки). Змінюється і характер прошарку 3 — жовтоглинистий з домішками гумусу. Через деякий час функціонування зольника відновлюється, але характер заповнення змінюється — воно стає попелястим (табл. 4).

Асортимент знахідок у верхніх попелястих шарах зольника 1 помітно розширюється (табл. 6). Тут представлені 17 груп побутової кераміки, а також теракоти, керамічні вироби, бронзові, залізні, свинцеві, кам'яні вироби, а також вироби з кістки і монети (табл. 6). Слід зазначити зменшення, у порівнянні з жовтоглинистими шарами, відсотка фрагментів розписного посуду (7,0 %) та деяке збільшення фрагментів чорнолакової кераміки — 6,0 %. Помітні зміни у складі столового гончарного посуду: замість червоноглиняної кераміки приходить сіролощена, котра становить 30 % керамічного комплексу попелястого заповнення зольника 1. На другому етапі існування зольника 1 у його заповненні залишається великий вміст ліпно-

го посуду (29 %). Його кількість майже у чотири рази більша, ніж гончарної кухонної.

Велика кількість фрагментів ліпної кераміки у керамічному комплексі пам'ятки стала причиною звернення авторами до вивчення знахідок саме цієї групи артефактів, отриманих під час розкопок Вікторівки І. Колекція фрагментів ліпної кераміки, що розглядається у цій роботі, складається із знахідок відкритих і закритих посудин із розкопів на ділянках «А» (1949 р.), «В», і «Г» (2013—2017 рр.). Найцікавішими виявились матеріали з добре стратифікованого і датованого зольника 1. З 466 фрагментів масового матеріалу відібрано 152 фрагмента посудин (табл. 6; 7), придатних для класифікації, і датування яких не викликає сумнівів. Класифікація базується на типології ліпної кераміки, запропонованій Б. М. Граковим (1954), модернізованій на матеріалах Ольвії і Березані К. К. Марченком (1988) і застосованій одним із авторів цієї статті під час вивчення ліпного посуду окремих ділянок Борисфена (Гаврилюк 2007, с. 335—352), Ольвії: Західного Теменоса (Гаврилюк 2006), ділянки НГС Нижнього міста (Gavrylyuk 2010, р. 325—335) та архайчних споруд Південно-Західної ділянки Агори (Гаврилюк 2012, с. 418—425).

Ліпний посуд пізньоархайчних шарів і споруд Вікторівки І представлений посудинами трьох видів: горщиками, банкоподібними посудинами та мисками — кожні з яких розподіляються на декілька типів за пропорціями і формою горла (два типи горщиків; два типи банкоподібних посудин; три типи мисок) (табл. 7).

Горщики з відігнутими вінцями і короткою дугоподібною у перетині шийкою (26 екз., 17 %, табл. 7) мають невисоку шийку (рис. 3—5), опуклий у середній частині тулуб (рис. 2: 1, 7; 3: 1). Діаметри вінець горщиків такого типу від 14 до 18 см, що дозволяє говорити про посудини середніх розмірів ємністю 2—4 л. Орнаментувалися горщики з дугоподібною ший-

Таблиця 5. Групи кераміки з жовтоглинистого шару заповнення зольника 1

Table 5. Groups of ceramics from the yellow clayish layer of the ashpit No. 1

Групи кераміки	Шари		Всього за групами	
	2-й	1-й	Екз.	%
Червоноглиняна		2	2	1,64
Червоноглиняна з покриттям	17		17	13,93
Світлоглиняна		1	1	0,82
Сіролощена	28	2	30	24,59
Розписна	8	5	13	10,66
Кухонна	11	1	12	9,84
Ліпна	25	5	30	24,59
Товстостінна	1	2	3	2,46
Чорнолакова	6		6	4,92
Піфоси	2		2	1,64
Керамічні вироби	6		6	4,92
Всього	104	18	122	100

кою по вінцях: пальцевими зашипами по краю (рис. 3: 1, 6, 8; 4: 2, 6, 7) або навскісними відбитками бокової частини палички (рис. 4: 6). Іноді орнамент на вінцях доповнювався лінією пальцевих або пальцево-нігтьових відбитків в основі шийки (рис. 3: 6, 7; 4: 3). Рідкісними є відбитки кутового штампа (рис. 4: 1). Навскісні пальцево-нігтьові відбитки на вінцях і нігтьові в основі шийки прикрашають горщик з дугоподібною у перетині шийкою з матеріалів зольника 1 (рис. 4: 5). Декілька посудин цього типу з матеріалів напівземлянки 1949 р. були прикрашені тільки лінією з пальцево-нігтьових відбитків в основі шийки (рис. 2: 7; 3: 7); один горщик — відтягнутим горизонтальним валиком на плічках посудини (рис. 3: 7).

Горщики з відігнутими вінцями і короткою дугоподібною у перетині шийкою трапляються у матеріалах всіх античних пам'яток Нижнього Побужжя другої половини VI — початку V ст. до н. е.: Велика Чорноморка II (Гаврилюк, Отрешко 1982, рис. 26: 3), Ягорлицьке поселення (Гаврилюк, Островерхов 1978, с. 63—64), Лупарево 2 (Виноградов, Марченко 1986,

с. 59—68) і у синхронних шарах Ольвії (Марченко 1988, рис. 28: 5).

Горщики з горлом у вигляді розтруба (18 екз., 12 %) мають різко відігнуте горло із звуженою основою, вінця із заокругленим або загостреним краєм (рис. 5: 6) і належать до групи плоскодонних горщиків середніх розмірів. Діаметр вінець горщиків цього типу від 10 до 16 см. Виготовлені вони з грубої формувальної маси, хоч стінки досить тонкі, а зовнішня поверхня заглажена.

Орнамент розміщувався, як правило, на вінцях: пальцеві зашипи або вдавлення (рис. 5: 5; 6: 3, 4), навскісні насічки боковою частиною палички на зрізі вінець (рис. 5: 6). Іноді орнамент доповнений пальцевими вдавленнями в основі шийки (рис. 5: 4; 6: 3, 12) або відбитками штампа (рис. 5: 3). На горщиках з горлом у вигляді розтруба іноді фіксується т. зв. несущільне орнаментування: насічками або зашипами прикрашається не весь край вінець, а тільки невелика його ділянка. У матеріалах 1949 р. на ділянці А Вікторівського поселення помічений такий випадок — орнаментация вінець лише парою пальцевих защипів (рис. 5: 6).

Горщики с горлом у вигляді розтруба у період архаїки трапляються загалом у матеріалах

Таблиця 6. Групи кераміки з попелястих шарів заповнення зольника 1

Table 6. Groups of ceramics from the ashy layers of ashpit No. 1 filling

Групи кераміки	Шари Зольника			Всього	%
	6-й	5-й	4-й		
Червоноглиняна	62	63	3	128	8,06
Червоноглиняна з покриттям	8	19	1	28	1,76
Світлоглиняна	10			10	0,63
Сіроглиняна		4		4	0,25
Сіролощена	226	183	60	469	29,52
Чорнофігурна	9	12	1	22	1,38
Червонофігурна		2		2	0,13
Коринфська	10	4	3	17	1,07
Східногрецька	44	35	2	81	5,10
Хіоська	1	1		2	0,13
Кухонна	62	58	6	126	7,93
Ліпна	184	175	107	466	29,33
Клазоменська		1		1	0,06
Товстостінна	11	10	4	25	1,57
Чорнолакова	46	48	3	97	6,10
Піфоси	5	2		7	0,44
Теракоти	1		1	2	0,13
Керамічні вироби	19	22	5	46	2,89
Бронза	3	2		5	0,31
Залізо		6		6	0,38
Свинець		5	4	9	0,57
Кістка	1	1	1	3	0,19
Монети	1	2	1	4	0,25
Кам'яні вироби	10	11	3	24	1,51
Світильники	4	1		5	0,31
Всього	717	667	205	1589	100,00

Таблиця 7. Види і типи ліпного посуду з пізньоархаїчних ділянок Вікторівки I

Table 7. Types of handmade pottery from the Late Archaic areas of Viktorivka I

Види і типи ліпного посуду	Кількість	
	Екз.	%
Горщики		
Горщики з дугоподібною шийкою	26	17,11
Горщики з горлом у вигляді розтрубу	18	11,84
Посудини банкоподібної форми		
Банкоподібні посудини з прямою чи скошеною шийкою	13	8,55
Банкоподібні посудини з наміченою шийкою	11	7,24
Банкоподібні «стаканчики»	6	3,95
Денця пласкі	19	12,50
Денця із закраїнами	31	20,39
Денця з кільцевими піддонами	3	1,97
Денця з відбитками тканин і зерен	13	8,55
Миски		
Чашки	3	1,97
У вигляді зрізаного конуса	4	2,63
Із загнотим краєм	3	1,97
З ребром	2	1,32
Всього	152	100,00

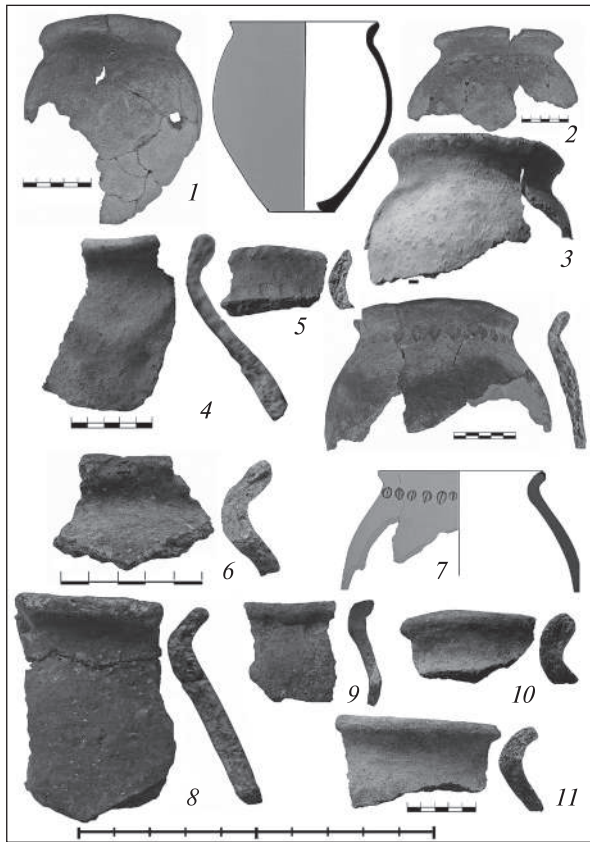

Рис. 2. Горщики з дугоподібною у перетині шийкою, ділянка В (1–3), ділянка А 1949 р. (4–8)

Fig. 2. Pots with an arc-shaped neck in section, area B (1–3), area A in 1949 (4–8)

пам'яток Нижнього Побужжя: в ранніх шарах Ольвії (Марченко 1976, рис. 3: 7) і в Ольвійському святилищі останньої чверті VI — першої половини V ст. до н. е. (Козуб 1974, рис. 15: 6). У матеріалах периферії Борисфена та Ольвії це доволі рідкісна знахідка — у шарах поселення Велика Чорноморка II вони становлять 6,0 % (Гаврилюк, Отрешко 1982, с. 79–80), на Бейкушському поселенні знайдено два фрагменти горщиків з горлом у вигляді розтрубу. Але найраніший фрагмент горщика з розтрубом походить із напівземлянки 58 (1975 р.) Борисфена, що датується межею VII—VI — кінцем першої чверті VI ст. до н. е. — АБ75-10 (колекція В. В. Лапіна).

Банкоподібні посудини з прямою або трохи скошеною шийкою. (13 екз., 9,0 %, табл. 7) — глибокі відкриті посудини, у яких діаметр вінець набагато більший за діаметр денця (рис. 7). Шийка іноді орнаментувалася наліпним валиком з нігтьовими (рис. 7: 10) або пальцевими відбитками (рис. 7: 1). Часто орнаментувалися краї вінець (рис. 7: 3, 6, 9). Формувальна маса цих посудин містить домішки жорстви та вапняку. Зовнішня поверхня заглажена або під-

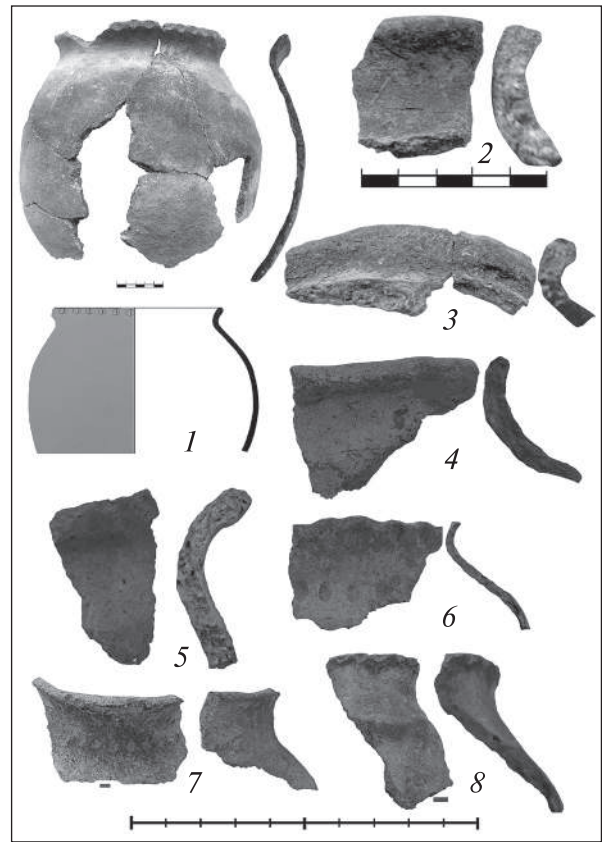

Рис. 3. Горщики з дугоподібною у розрізі шийкою, ділянка Г (2012–2017 рр.)

Fig. 3. Pots with an arc-shaped neck in section, area "Г" (2012–2017)

лощена. Серед банкоподібних посудин, що розглядаються, виокремлюється посудина великих розмірів із сильно скошеною стінкою, орнаментована відтягнутим валиком на плічках посудини (рис. 7: 7).

Банкоподібні посудини з прямою шийкою становлять близько 8,0 % фрагментів ліпної кераміки Березані, 15 % ліпного посуду Ольвії (Марченко 1976, с. 163), 9,0 % ліпного посуду поселення Велика Чорноморка II, а також поселень Широка Балка — 15 %, Ягорлицького — 21 %. А от в матеріалах Бейкушського поселення вони переважали — 61,6 %.

Банкоподібні посудини з виокремленою шийкою (тюльпаноподібні) (11 екз., 7,0 %, табл. 7) відрізняються від горщиків тим, що діаметр їх вінець не тільки більший від діаметра денця, але і тим, що у них висока чітко виокремлена шийка та «бочкоподібний» тулуб. У таких посудин відігнуте горло з відігнутими або складно профільованими вінцями. Діаметр вінець посудин цього типу від 11 до 18 см. Виготовлені вони з грубої глини, стінки товсті, зовнішня поверхня заглажена. Орнаментовані посудини такої форми масивними наліпними валика-

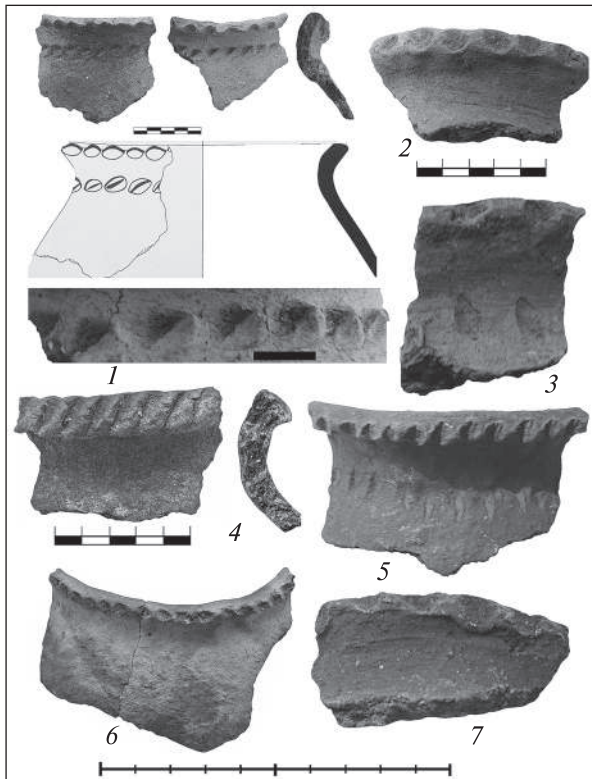

Рис. 4. Орнаментация горшків з дугоподібною у розрізі шийкою, ділянка Г (2012—2017 pp.)

Fig. 4. Ornamentation of pots with an arc-shaped neck in section, area "Г" (2012—2017)

ми, прикрашеними неглибокими пальцевими вдавленнями (рис. 8: 3—5). В одному випадку валик був прикрашений косими кутовими відбитками (рис. 8: 2). Валик посудин із зольника 1 (розкоп 2014 р.) був орнаментований неглибокими відбитками пальця, обмотаного тканиною. Валик був перерваний круглим наліпом, прикрашеним круглим наліпом, доповненим «шіпкою» пальців (рис. 8: 7).

У ліпній кераміці поселень Нижнього Побужжя банкові посудини з шийкою становлять 29 % у Великій Чорноморці та 37 % у Ягорлику. В матеріалах Бейкушського поселення і Широкобалківського їх всього 5,0—6,0%. У матеріалах архаїчних шарів Борисфена — 17 % (Гаврилюк 2007, с. 336).

Посуд банкоподібної форми двох описаних вище типів знайдений переважно у Придністров'ї — Надлиманське (Мелюкова 1969, с. 71, рис. 2: 1—8), Граденица III (Мелюкова 1963, с. 70, рис. 20), городища Сахарна Ла Шанц (Nicolici, Zanos, Arnăuț 2008, р. 388, fig. 170), а також у гетьських могильниках у с. Чернавода, Тариверді, котрі датуються першою половиною V ст. до н. е. Д. Берчу пов'язував ці могильники, як і поселення, що розташовані поруч із ними, з експлуатацією

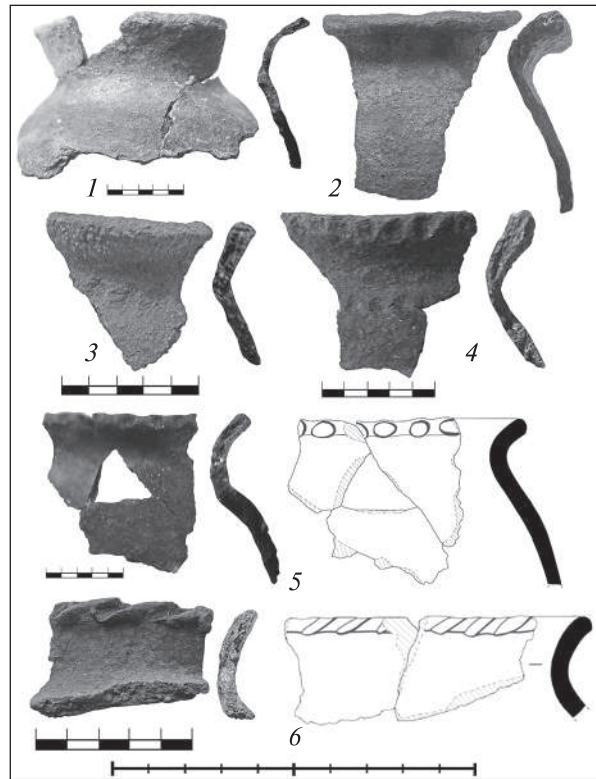

Рис. 5. Горшки з горлом у вигляді розтрубу, ділянка Г (2012—2017 pp.)

Fig. 5. Pots with a throat in the shape of a bell, area "Г" (2012—2017)

греками-переселенцями землі, що належала гетьському населенню (Berciu 1957, р. 51).

Особливістю ліпного керамічного комплексу Вікторівка I є наявність *невеликих посудин* (не вище 10 см), що мали *банкоподібну форму* (6 екз., 4,0 %) з відігнутим вінчиком (рис. 9: 1—3) або з плоскорізнаним, скошеним до середини (рис. 9: 6) краєм. Тулуб дещо опуклий, дно невеликого діаметра, потовщене (рис. 9: 5) або мало піддон (рис. 9: 4). Формувальна маса світло-жовта, з невеликими домішками, поверхня заглажена.

Такі посудини характерні для поселення на о. Березень. Там вони з'являються у період ранньої архаїки (Гаврилюк 2021, с. 132, рис. 7: 1, 2).

Особливістю ліпного комплексу Вікторівки I — велика кількість *денець* ліпних посудин, котрі складають 46 % від всієї колекції ліпного посуду. Кіптява на внутрішній поверхні фрагментів та кількість і різноманітність знахідок денець дозволяє припустити їх використання як світильників. Це, до речі, пояснює відсутність у матеріалах зольника звичайних світильників, характерних для синхронних вікторівським культурних шарів інших пам'яток хори Борисфена і Ольвії.

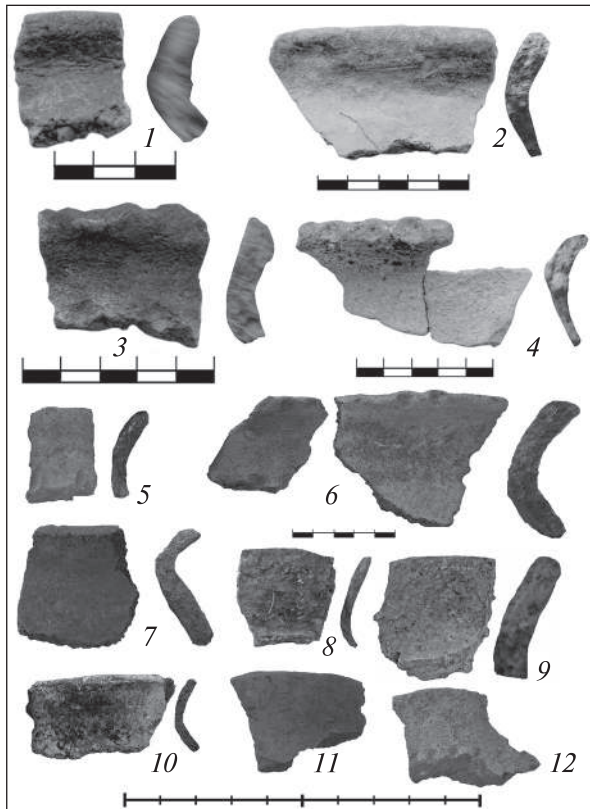

Рис. 6. Горщики з горлом у вигляді розтрубу, ділянки В та А 1949 р.

Fig. 6. Pots with a throat in the shape of a bell, areas B and A in 1949

Переважають денця із закраїнами (31 од., 20 %, табл. 7; рис. 10). Вони належали посудинам невеликих розмірів (діаметр 4,0–5,0 см). Перехід дна у придонну частину іноді підкреслювався горизонтальним жолобком (рис. 10: 1, 4–6), або мав вигляд невисокого піддону (рис. 10: 2, 3).

Декілька посудин (2,0 %, табл. 7; рис. 11: 1–3), знайдені у матеріалах зольника, мали по периметру дна невисокий кільцевий піддон. Всі вони належали невеликим посудинам, виготовленим з помаранчевої формувальної маси. Четверте денце — браковане (рис. 11: 4).

Звичайні плоскі денця горщиків (рис. 12) діаметром 5,0–7,0 см складають 13 % (19 екз., табл. 7) ліпного посуду ділянки «Г» святилища Вікторівка І.

Яскравою особливістю колекції ліпного посуду архайчного періоду Вікторівки І є порівняно велика кількість посудин, на денцях яких помітні відбитки тканини та зерна (9,0 %). Автори звернулися за визначенням тканин, що залишили відбитки на денцях, до Г. Ф. Стеблій, приват-доцента кафедри художнього текстилю Львівської національної академії мистецтв. Отже, за люб'язно наданою нею інформацією:

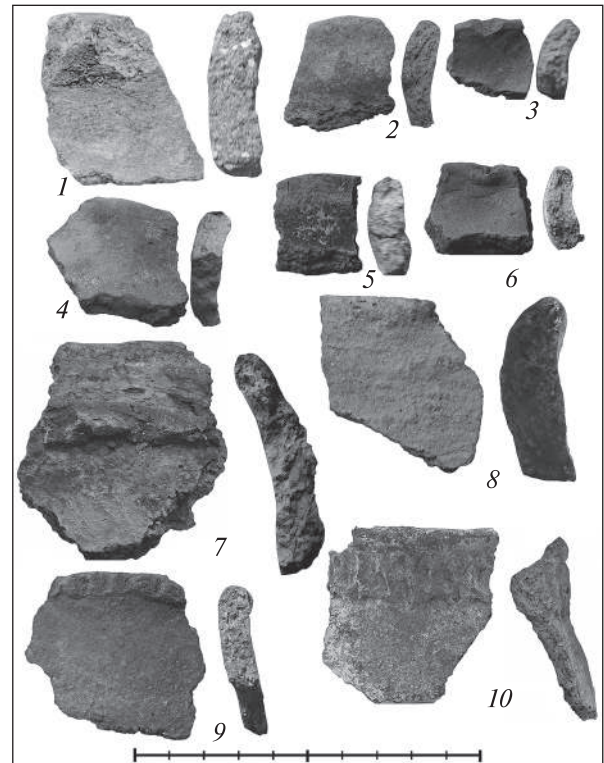

Рис. 7. Банкоподібні посудини з прямою або скошеною шийкою

Fig. 7. Jar-shaped vessels with a straight or beveled neck

— у «1»¹ зразку (рис. 14: 1), найімовірніше, тканина полотняного переплетення, щільність ниток основи приблизно вісім ниток в 1,0 см, нитки основи і підкання практично однакової товщини, тканина доволі щільна;

— у «4» зразку (рис. 13: 2) про переплетення важко сказати, бо велика різниця між підканням і основою. Більш схоже на сітку, хоча за характером руху ниток могло б бути і полотно;

— на «5» зразку (рис. 13: 5) стверджувати на 100 %, що це полотно, не можна, бо відбиток не чіткий: може бути тканина, чи пряжа, чи якісь волокна;

— у «6» зразку (рис. 14: 3) тканина, але за структурою не полотняного переплетіння — або пошкоджена, або якоїсь іншої структури;

— у «7» зразку (рис. 13: 3) полотно такої ж щільності, як у зразку «1», тільки грубші нитки;

— зразок «8» (рис. 14: 1) подібний структурно до зразка «4»;

— у зразку «9» (рис. 13: 4) не тканина, а щось схоже на сітку чи рогожку з трави, бо щільність дуже низька: 4 нитки в 1,0 см і досить грубий чи, скоріше, широкий матеріал;

— про інші зразки сказати щось важко.

¹ Номери у лапках за нумерацією Г. Ф. Стеблій.

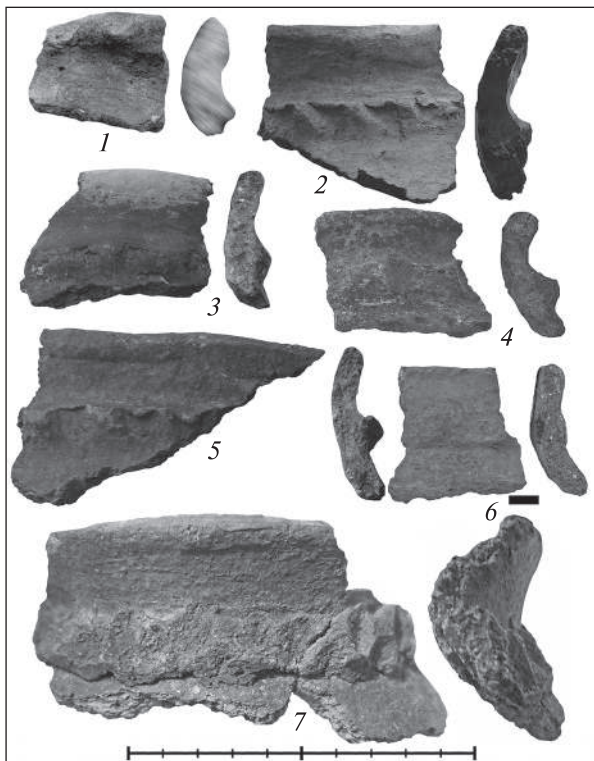

Рис. 8. Банкоподібні посудини з вираженою шийкою
Fig. 8. Jar-shaped vessels with a pronounced neck

Фактично ми отримали технологічну інформацію про будову тканин другого архайчного періоду.

На чотирьох денцях посудин з Вікторівки I помічені відбитки зерен сільськогосподарських культур: ячменю півчастого (рис. 14: 4, 5), проса неочищеного (рис. 14: 2) та ячменю та проса разом (рис. 14: 6)².

Відкриті посудини — чашки та миски — трапляються у матеріалах архайчних шарів Вікторівки I та становлять всього 8,0 %.

Чашки — невеликі посудини зі скошеними вінцями, опуклими стінками і плоским дном (рис. 15, 1—3; табл. 7) становлять 2,0 % ліпного посуду поселення. За формою та розмірами вони повторюють гончарні грецькі посудини, що вже відомі на пам'ятках Північного Причорномор'я.

Миски у вигляді зрізаного конуса складали 3,0 % ліпного посуду (табл. 7). У них трохи загорнутий край вінець, прямі стінки і пласке дно (рис. 15: 4—6, 12). Миска з напівземлянки з ділянки А 1949 р. була ремонтвана (рис. 15: 12). Форма мисок повторює форму сіроглиняних гончарних мисок. За цією аналогією мис-

² Ми вдячні доктору біологічних наук Г. О. Пашкевич за визначення цих відбитків та всіх інших ботанічних знахідок, що походять з античних пам'яток, які вона проводить з 1985 р.

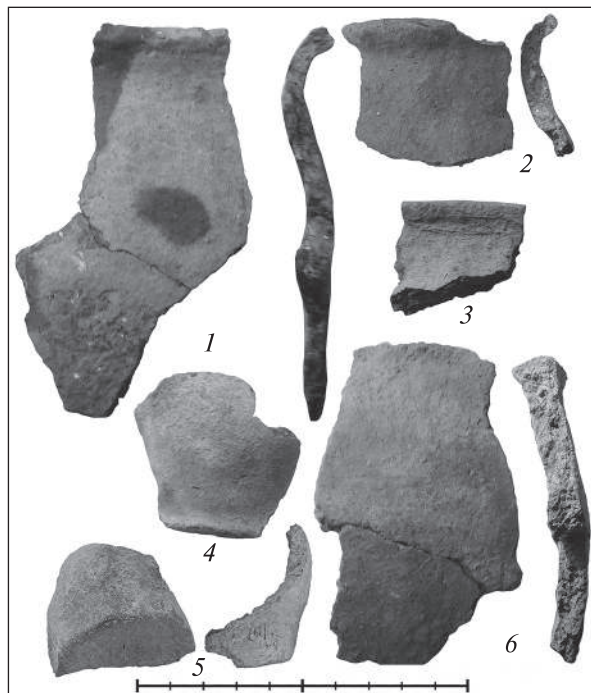

Рис. 9. Банкоподібні посудини-«стаканчики»
Fig. 9. Jar-shaped vessels-«cups»

ки у вигляді зрізаного конуса можуть бути віднесені до «грецької» групи.

Миски із загорнути краєм становлять 2,0 % ліпного посуду вказаних ділянок поселення (табл. 7). У них опукла верхня частина посудини-

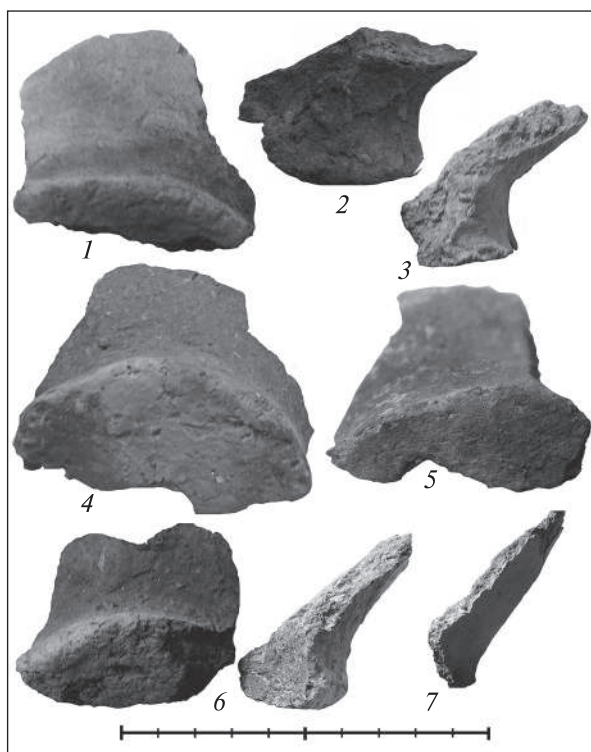

Рис. 10. Денця із закраїнами
Fig. 10. Bottoms of the vessels with rims

Рис. 11. Денця на кільцевих піддонах
Fig. 11. Bottoms of the vessels on round bases

ни, звужена придонна і пласке денце (рис. 1: 7—9). Як і миски попереднього типу, миски із загннутим краєм повторюють форму сіроглиняних гончарних мисок і можуть бути віднесені до «грецької» групи.

Миски з горизонтальним ребром — рідкісна знахідка для поселення Вікторівка I. Фрагменти таких посудин складають лише 1,0 % ліпного керамічного комплексу (табл. 7). Миска Г47 1156 з розкопок 2016 р. майже археологічно ціла. У неї зрізаний до середини вінчик, опукла верхня частина посудини з м'яким горизонтальним ребром у місці переходу до придонної частини. На ребрі з одного боку наліплена ручка-овал (рис. 15: 10). Такі посудини вперше з'являються у матеріалах культур епохи бронзи Придністров'я, і вважаються престижною знахідкою у похованнях, наприклад, могильника Сахарна-Тиглеу (Zanosi, Baț 2020, fig. 12: 3—5). У пам'ятках передскіфського періоду подібні посудини виявляють серед кераміки культури Басарабь-Шолданешть (Гаврилюк 2017, с. 138, с. 294—295). Друга ребриста миска походить із розкопу ділянки А-49-349. У неї широкі вінця, прикрашені косими короткими канелюрами (рис. 15: 11). У значній кількості миски з жолобками чи канелюрами трапляються у пам'ятках

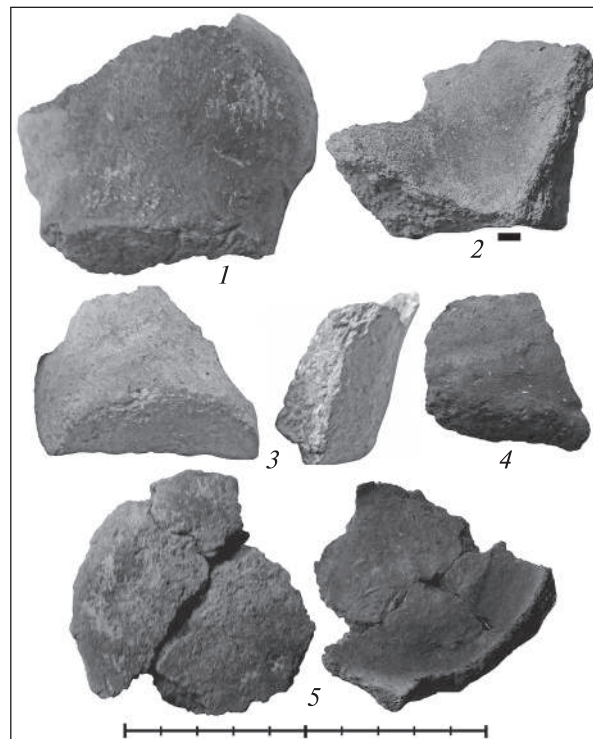

Рис. 12. Пласкі денця горщиків
Fig. 12. Flat pots bottoms

ранньоскіфського лісостепу, де датуються періодом Немирів III.1.3, тобто другою половиною VII — першою третьою VI ст. до н. е. (Смирнова и др. 2018, с. 173, рис. 144; с. 229, рис. 169, с. 235). Але найближчою аналогією знахідці з Вікторівки I є фрагмент миски з канелюрами на вінцях з Борисфену раннього архаїчного періоду (Гаврилюк 2021, с. 130, рис. 8: 3). Приналежність цих двох мисок до «фракійської» групи не викликає сумнівів.

Обговорення матеріалу

Оцінюючи в цілому масовий матеріал з пізньо-архаїчних шарів і комплексів поселення і святилища Вікторівка I (табл. 1) можна визначити ті кількісні показники, котрі можуть бути підставою до залучення розглянутого матеріалу до вказаного періоду на синхронних пам'ятках хори Борисфена, до якої належить поселення, виявлені на берегах Березанського лиману (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 12—18). Так, розписний посуд у матеріалах поселення Вікторівка I становить 2,0—3,0 %; чорнолаковий — до 2,0 %, ліпний — 6,0 %, гончарний кухонний — 2,0 %. Співвідношення ліпного/гончарного кухонного — 6 : 2. Отже, ліпного посуду у функціональній кухонній групі було втричі більше. Цей показник наближається до

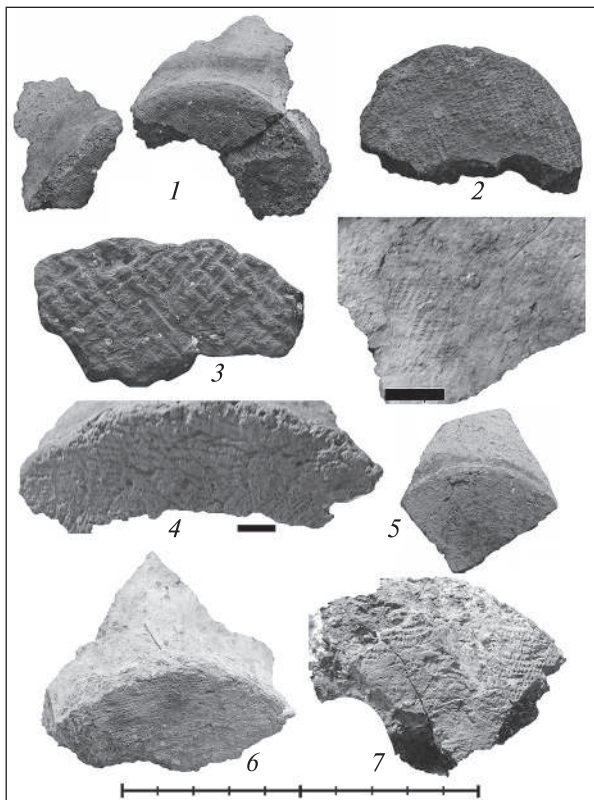

Рис. 13. Денця ліпних горщиків з відбитками тканин
Fig. 13. Bottoms of handmade pots with fabric imprints

Рис. 14. Денця ліпних посудин із відбитками тканин та зерен
Fig. 14. Bottoms of handmade vessels with imprints of fabrics and grains

показників, виведених К. К. Марченком для Березані й Ольвії (Марченко 1988, с. 49, 56).

Кількісні показники, звичайно, змінюються під час оцінки керамічних груп (без урахування кількості амфорної тари), сукупність яких ми умовно називаємо побутовою керамікою (табл. 2). Тут розписна кераміка складає 9,0 % побутової; чорнолакова — 6,0 %, ліпна — 33 % кухонна гончарна — 10 %. Співвідношення ліпного/гончарного кухонного — 33 : 10, тобто ліпної кухонної кераміки втричі більше. Кількісні показники за даними 2012—2017 рр. наближені до показників за матеріалами 1949 р. (табл. 3).

Зольник 1, безумовно, є основним об'єктом дослідження на ділянці «Г» святилища Вікторівка І. Простежена під час його дослідження стратиграфія дозволяє стверджувати, що заповнювався він нерівномірно (табл. 4). Найдавнішим є жовтоглинистий шар, вище якого котлован заповнений попелом. У заповненні зольника першого періоду існування розписний посуд складав 11 %, чорнолаковий — 5,0 %, ліпного було менше, ніж на поселенні в цілому — 25 %, а показник гончарного кухонного не змінився — 10 % (табл. 5).

На основний період функціонування зольника 1 — другу половину VI — першу трети-

ну V ст. до н. е. — припадає попелястий шар, котрий складався не менш як з 11 прошарків (табл. 4). У його заповненні розписний посуд складав 7,0—8,0 %, ліпний — 30 % і гончарний кухонний — 8,0 % (табл. 6). Тобто у зазначений період кількість ліпного посуду майже не змінилася, гончарного кухонного — зменшилася, ліпного посуду стало більше майже у 4 рази.

Класифікація ліпного посуду із заповнення зольника 1 дозволила виокремити основні види і типи ліпного посуду: горщики двох типів (29 %); банкоподібні посудини двох типів (16 %); чашки (2,0 %); миски трьох типів (8,0 %) (табл. 7).

Особливість набору ліпного посуду із зольника 1 — велика кількість (46 %) денців невеликого діаметру з придонними частинами стінок. На внутрішніх поверхнях більшості з них — залишки кіптяви. Ці візуальні характеристики та майже повна відсутність у зольнику фрагментів світильників дозволяють висловити припущення, що денця посудин виконували функцію світильників. 4,0 % ліпної кераміки заповнення зольника 1 складають невеликі банкоподібні посудини, здебільшого слабо профільовані. У житловій забудові знахідки таких посудин поодинокі (Чистов и др. 2012, с. 102). Складається враження, що ці два види

Рис. 15. Миски: 1–3 — чашки; 4–6, 12 — у вигляді зрізаного конуса; 7–9 — із загнутих краєм; 10, 11 — з ребром

Fig. 15. Bowls: 1–3 — cups; 4–6, 12 — in the shape of a truncated cone; 7–9 — with the wrapped rim; 10, 11 — with an edge

ліпних посудин можуть бути важливими при визначенні зольників.

Якщо оцінити комплекс ліпного посуду Вікторівки, не важко помітити, що його переважна більшість (горщики з розтрубом, денця-світильники, чашки, невеликі посудини банкоподібної форми, миски двох типів) за походженням належать до «грецької» генетичної групи. Більш того, асортимент ліпного посуду з комплексу Вікторівка I ідентичний ліпному посуду Борисфена.

Негрецьку групу складає кераміка, котра має аналогії серед посуду західних сусідів Борисфена та його хори (банкоподібний посуд, миски з ребром та канелюрами). К. К. Марченко називав такий посуд «фракійським» (Марченко 1988, с. 85). Широке коло сучасних аналогій підтверджує це положення.

Висновки

1. Підтверджено існування зольника I з другої чверті—середини VI до кінця першої третини V ст. до н. е. Показано два періоди його функціонування.

2. Виявлено опорні кількісні показники для шарів поселень пізньоархаїчного періоду хори Борисфена. Показано перспективи використання статистичних методів у вивченні кераміки. Саме вони дозволяють використати масовий матеріал і провести більш точну його оцінку.

3. Виявлено набір побутового керамічного посуду, характерного для поселень періоду пізньої архаїки Борисфена і його хори (табл. 7).

4. Показові певні види ліпного посуду (невеликі банкоподібні посудини, денця-

світільники і, можливо, чашки), котрі характерні для культових пам'яток хори Борисфену.

5. В асортименті ліпного посуду Вікторівки I виділено дві різні за походженням групи кераміки. Близько 65 % ліпного посуду пов'язано із сіроглиняною та червоноглиняною побутовою гончарною грецькою керамікою. Друга частина ліпного комплексу має аналогії серед набору посуду із синхронних «фракійських» пам'яток.

Болтенко, М. Ф. 1949. Дневник начальника одесской группы Очаковско-Березанского отряда Ольвийской археологической экспедиции АН УССР доцента М. Ф. Болтенко по археологическим раскопкам и разведке в августе—сентябре 1949 г. на западном берегу Березанского лимана. *Научный архив Одесского археологического музея*, № 69901.

Болтенко, М. Ф. 1950. Археологические исследования берегов Березанского лимана в 1949—50 гг. *НА ИА НАНУ*, 1950/11.

Бондаренко, Д. 2018. Загальна характеристика античного поселення Вікторівка-I. *Краєзнавство. Науковий журнал*. Київ; Миколаїв: СПД Румянцев Г.В., 1 (102), с. 135-142.

Бондаренко, Д., Смирнов, О. 2020. Поселення та святилище античного комплексу Вікторівка-I. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАН України, с. 119-121.

Бондаренко, Д. В., Смирнов, О. І. 2019. Зольник № 1 Вікторівського святилища: загальна характеристика. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 313-325.

Виноградов, Ю. А., Марченко, К. К. 1986. Античное поселение Лупарево 2. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия и ее округа*. Киев, с. 59-68.

Гаврилюк, Н. А. 2006. Лепная керамика и общие статистические данные керамических материалов. В: Русаева, А. С. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Симферополь, с. 191-197.

Гаврилюк, Н. О. 2007. Проблема співвідношення «грецького» та «варварського» компонентів матеріальної культури (за матеріалами ліпної кераміки поселення на о. Березань). *Записки НТШ*, Львів, ССЛІІІ, с.335-352.

Гаврилюк, Н. А. 2012. Массовый материал, зонная стратиграфия и комплекс архайческой кухонной керамики участка ЮЗА в Ольвии. *Культуры Степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями*. Санкт-Петербург, 1, с. 418-425.

Гаврилюк, Н. А. 2017. *Лепная керамика ранних кочевников Северного Причерноморья (IX — первой половины VII вв. до н. э.)*. Киев: Издатель Олег Филук.

Гаврилюк, Н. О. 2021. Керамічний комплекс Борисфена періоду ранньої архайки (за матеріалами колекції В. В. Лапіна). *EMINAK*, 1 (33), с. 110-132.

Гаврилюк, Н. А., Островерхов, А. С. 1978. Керамический комплекс Ягорлицкого поселения. *Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. Тез. конф. ИА АН УССР*. Ужгород, с. 63-64

Гаврилюк, Н. А., Отрешко, В. М. 1982. Лепная керамика архайского поселения Большая Черноморка II. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 73-90.

Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Нижнем Днепре*. Материалы и исследования по археологии СССР (36).

Капошина, С. И. 1956. *Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья*. Материалы и исследования по археологии СССР (50).

Капошина, С. И. 1949. Буго-Днепровская экспедиция 1949 г. Древнее городище у села Викторівка Тилигуло-Березанского района Николаевской области. *Полевой дневник*. *НА ІА НАН України*, 1949/21.

Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. *Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Марченко, К. К. 1988. *Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э.* Ленинград: Наука.

Рудык, Ф. 1957. Древнее поселение Викторівка 1. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 1, с. 60-66

Смирнова, Г. И., Вахтина, М. Ю., Кашуба, М. Т., Старкова, Е. Г. 2018. *Городище Немиров на реке Южный Буг*. Санкт-Петербург.

Чистов, Д. Е., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Каспаров, А. К., Новоселова, Н. Ю. 2012. Материалы Березанской (Нижебугской) античной археологической экспедиции (исследование на острове Березань в 2005—2009 гг.). Т. 2, Санкт-Петербург.

Berciu, D. 1957. Descoperirile getoce de la Cernavoda (1954) și unele aspect ale încoptului formării culturii Latène geto-dace la Dunărea de Jos. *MCA*.

Gavrylyuk, N. O. 2010. Handmade pottery of the Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD. In: Lejpunska, N. A., Guldager, P., Bilde, Højte, J., Krapivina, V. V., Kryzickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD*. Aarhus, p. 325-335.

Niculita, Ion, Zanoci, Aurel, Arnaut, Tudor. 2008. *Habitatul din millennium I a. Chr. in regiunea Nistrului (sitirile din zona Saharna)*. Chișinău.

Zanoci, Aurel, Băț, Mihail. 2020. The challenge of social markers: archaeology of death and mortuary practices in early Iron Ages in the Middle Dniester region. *MOUSAIOS*, Bužau, XXIII, p. 425-450.

Надійшла 01.04.2021

Н. А. Гаврилюк¹, Д. В. Бондаренко²

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-2369-5701, gavrylyuk_na@ukr.net

² Младший научный сотрудник НИАЗ «Ольвия» НАН Украины, ORCID 0000-0001-6703-6196, bondarenkod1987@gmail.com

ЛЕПНАЯ ПОСУДА ПОЗДНЕАРХАЙЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ВИКТОРОВКА I

Представлен керамический комплекс из зольника и других сооружений периода поздней архайки археологического комплекса Викторівка I, расположенного на правом берегу Березанского лимана. Лепная керамика из комплекса рассматривается на фоне всей бытовой керамики памятника.

С помощью всестороннего изучения фрагментов лепной посуды и сравнения ее с материалами соседних архаических памятников (Борисфена, Большой Черноморки II, Бейкуша и др.) показать лепную посуду археологического комплекса Викторивка I.

Массовый материал из позднеархаических слоев комплексов поселения и святилища Викторивка I позволил определить те количественные показатели, которые являются хронологическими индикаторами для поселений Березанской хоры.

Зольник I является основным объектом исследования на участке «Г» святилища Викторивка I. Его стратиграфия позволяет утверждать, что заполнялся он неравномерно. Основная масса находок приходится на верхнем золистом слое, который датируется второй половиной VI — концом первой трети V в. до н. э.

Классификация лепной посуды из заполнения зольника I позволила выделить основные виды и типы лепной посуды: горшки двух типов (29 %); банковидные сосуды двух типов (16 %); чашки (2,0 %); миски трех типов (8,0 %).

Особенность набора лепной посуды из Зольника I — это большое количество (46 %) донышек небольшого диаметра с придонными частями стенок. На внутренних поверхностях большинства из них — остатки копоти. Эти визуальные характеристики и почти полное отсутствие в зольнике фрагментов светильников позволяют предположить, что донышки сосудов выполняли функцию светильников. 4,0 % лепной керамики заполнения зольника I составляют небольшие слабопрофилированные баночные сосуды, которые редко встречаются среди бытовой лепной посуды. Создается впечатление, что эти два вида лепных сосудов могут быть определяющими при исследовании зольников.

При общей оценке лепной коллекции комплекса Викторивка I, не трудно заметить, что его подавляющее большинство (горшки с раструбом, донышка-светильники, чашки, небольшие сосуды банковидной формы, миски двух типов) по происхождению относятся к «греческой» генетической группы. Более того, ассортимент лепной посуды с комплекса Викторивка I идентичен лепной посуде Борисфена.

Негреческую группу составляет керамика, которая имеет аналогии среди посуды западных соседей Борисфена и его хоры (банковидные сосуды, миски с ребром и каннелюрами). К. К. Марченко называл такую посуду «фракийской» (Марченко 1988, с. 85). Широкий круг современных аналогий подтверждает это положение.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Викторивка I, Борисфен, Ольвия, лепная керамика, поздний архаический период, зольник I.

Nadia A. Gavrylyuk¹, Denys V. Bondarenko²

¹ D.Sc. in History, Leading Researcher, the Classical Archaeology Department, The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2369-5701, gavrylyuk_na@ukr.net

² Junior Research Fellow, The National Reserve «Olbia» of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 000-0001-6703-6196, bondarenkod1987@gmail.com

HANDMADE POTTERY FROM THE LATE ARCHAIC COMPLEX OF VIKTORIVKA I

In the article a ceramic complex from the ashpit and other structures of the Late Archaic period from Viktorivka I, located on the Right bank of the Berezan estuary, is presented. The handmade pottery from the complex is considered on the background of all the household ceramics of the monument.

By means of a comprehensive study of handmade pottery fragments and comparing it with materials from the neighboring Archaic sites (Borysthenes, Velyka Chornomorka II, Beikush, etc.), the authors show the handmade pottery of Viktorivka I archaeological complex.

Mass material from the Late Archaic layers of the settlement complexes and the sanctuary of Viktorivka I allows determining those quantitative indicators that are chronological indicators for the Borysthenes suburb settlements.

Ashpit No. 1 is the main object of study at the trench “Г” of Viktorivka I sanctuary. Its stratigraphy suggests that it was filled unevenly. Most of the finds are in the upper ash layer, which is dated from the second half of the 6th century to the end of the first third of the 5th century BC.

The classification of the handmade pottery from the filling of ashpit No. 1 made it possible to distinguish the main types of handmade pottery: pots of two types (29 %); jar-shaped vessels of two types (16 %); cups (2 %); bowls of three types (8 %).

The main feature of the ashpit No. 1 ceramic complex — a large number (46 %) of the vessels of small diameter bottoms with pre-bottom parts and walls. Most of them have soot residues on their inner surfaces. These visual characteristics and almost complete absence of lamp fragments put forward the suggestion that the bottoms of the vessels served as lamps. 4 % of handmade pottery of the ashpit No. 1 filling are small, poorly profiled jar-shaped vessels, which are rarely found among household pottery. One gets the impression that these two types of handmade vessels can be decisive in the study of ash pits.

With a general assessment of the handmade pottery collection of the Viktorivka I complex, it is not difficult to notice that its overwhelming majority (pots with a bell, bottoms-lamps, cups, small jar-shaped vessels, bowls of two types) belong to the «Greek» genetic group by origin. Moreover, the assortment of handmade tableware from Viktorivka I complex is identical to the pottery of Borysthenes.

The non-Greek group consists of ceramics, which has analogies among the dishes of the western neighbors of Borysthenes and its suburb area (jar-shaped vessels, bowls with ribs and cannellures). K. K. Marchenko named such pottery type as “Thracian” (Марченко 1988, с. 85). A wide range of modern analogies confirm such an opinion.

К е y w o r d s: Viktorivka I, Borysthenes, Olbia, handmade pottery, Late Archaic period, ash pan 1.

References

- Boltenko, M. F. 1949. Dnevnik nachalnika odesskoi gruppy Ochakovsko-Berezanskogo otrriada Olviiskoi arkheologicheskoi ekspeditsii AN USSR doczenta M. F. Boltenko po arkheologicheskim raskopkam i razvedke v avguste-sentiabre 1949 g. na zapadnom beregu Berezanskogo limana. *Naukovyi arkhiv Odesskogo arkheologicheskogo muzeia*, no. 69901.
- Boltenko, M. F. 1950. Arkheologicheskie issledovaniia beregov Berezanskogo limana v 1949-50 gg. *NA IA NANU*, 1950/11.
- Bondarenko, D. 2018. Zagalna kharakteristika antichnogo poselennya Viktorivka-I. Krayeznavstvo. *Naukovij zhurnal*. Kyiv; Mikolayiv: SPD Rumyanczeva G.V., 1 (102), p. 135-142.
- Bondarenko, D., Smirnov, O. 2020. Poselennya ta svyatilishhe antichnogo kompleksu Viktorivka-I. *Arkheologichni doslidzhennya v Ukrayini 2018 r.* Kyiv: IA NAN Ukrayini, p. 119-121.
- Bondarenko, D. V., Smirnov, O. I. 2019. Zolnik no. 1 Viktorivskogo svyatilishha: zagalna kharakteristika. *I Vseukrayinskii arkheologichniy zizhd: materialy roboti*. Kiyiv: IA NAN Ukrayini, s. 313-325.
- Vinogradov, Yu. A., Marchenko, K. K. 1986. Antichnoe poselenie Luparevo 2. In: Kryzhiczki, S. D. (ed.). *Olviya i ee okrug*. Kyiv, p. 59-68.
- Gavrilyuk, N. A. 2006. Lepnaya keramika i obshhie statisticheskie dannye keramicheskikh materialov. In: Rusiaeva, A. S. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Simferopol, p. 191-197.
- Gavrilyuk, N. O. 2007. Problema spivvidnoshennya 'greczkogo' ta 'varvarkogo' komponentiv materialnoyi kulturi (za materialami lipnoyi keramiki poselennya na o. Berezan). *Zapiski NTSh*, Lviv, CCLIII, p. 335-352.
- Gavrilyuk, N. A. 2012. Massovi material, zonnaya stratigrafiya i kompleks arkhaiskoi kukhonnoi keramiki uchastka YuZA v Olvii. *Kultury Stepoi Evrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi czivilizaciyami*. Sankt-Peterburg, 1, p. 418-425.
- Gavrilyuk, N. A. 2017. *Lepnaya keramika rannikh kochevnikov Severnogo Prichernomor'ya (IX - pervoi poloviny VII vv. do n. e.)*. Kyiv: Izdatel Oleg Filyuk.
- Gavrilyuk, N. O. 2021. Keramichniy kompleks Borysfena periodu rannoi arkhaiiky (za materialamy kolekcii V. V. Lapina). *EMINAK*, 1 (33), p. 110-132.
- Gavrilyuk, N. A., Ostroverkhov, A. S. 1978. Keramicheskii kompleks Yagorliczkogo poseleniya. *Arkheologicheskie issledovaniya na Ukraine v 1976-1977 gg. Tez. konf. IA AN USSR*. Uzhgorod, p. 63-64.
- Gavrilyuk, N. A., Otreshko, V. M. 1982. Lepnaia keramika arkhaiskogo poseleniia Bolshaia Chernomorka II. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 73-90.
- Grakov, B. N. 1954. *Kamenskoe gorodishhe na Nizhnem Dnepre*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR (36).
- Kaposhina, S. I. 1956. *Iz istorii grecheskoi kolonizaczii Nizhnego Pobuzhya*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR (50).
- Kaposhina, S. I. 1949. Bugo-Dneprovskaya ekspeditsiya 1949 g. Drevnee gorodishhe u sela Viktorovka Tiligulo-Berezanskogo raiona Nikolaevskoi oblasti. *Polevoi dnevnik. NA IA NAN Ukrayini*, 1949/21.
- Kryzhiczki, S. D., Buiskikh, S. B., Otreshko, V. M. 1990. *Antichnyie poseleniia Nizhnego Pobuzhia (Arkheologicheskaya karta)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Marchenko, K. K. 1988. *Varvary v sostave naseleniya Berezani i Olvii vo vtoroi polovine VII - pervoi polovine I v. do n. e.* Leningrad: Nauka.
- Rudyk, F. 1957. Drevnee poselenie Viktorovka I. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomor'ya*, 1, p. 60-66.
- Smirnova, G. I., Vakhtina, M. Yu., Kashuba, M. T., Starkova, E. G. 2018. *Gorodishhe Nemirov na reke Yuzhni Bug*. Cankt-Peterburg.
- Chistov, D. E., Zuev, V. Yu., Ilina, Yu. I., Kasparov, A. K., Novoselova, N. Yu. 2012. *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii (issledovanie na ostrove Berezan v 2005-2009 gg.)*, vol. 2. Sankt-Peterburg.
- Berciu, D. 1957. Descoperirile getoce de la Cernavoda (1954) și unele aspect ale încoputului formării culturii Latène geto-dace la Dunărea de Jos. *MCA*.
- Gavrilyuk, N. O. 2010. Handmade pottery of the Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD. In: Leipunskaia, N. A., Guldager, P., Bilde, Hojte, J., Krapivina, V. V., Kryzhiczki, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD*. Aarhus, p. 325-335.
- Niculita, Ion, Zanoci, Aurel, Arnaut, Tudor. 2008. *Habitatul din millennium I a. Chr. in regiunea Nistrului (sitirile din zona Saharna*. Chisinau- 400p.
- Zanoci, Aurel, Bat, Mihail. 2020. The challenge of social markers: archaeology of death and mortuary practices in early Iron Ages in the Midle Dniester region. *MOUSAIOS*, Buza, XXIII, p. 425-450.

С. В. Павленко, А. В. Борисов, А. А. Сорокун, Т. І. Слободян *

ТІЛОПАЛЬНЕ ПОХОВАННЯ СЕРЕДИНИ I тис. З ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Вводиться до наукового обігу тілопальне поховання, датоване кінцем IV — початком V ст. н. е., виявлене на нововідкритій у басейні р. Жерев пам'ятці Перегорка. Досліджені рештки тілопального поховання є першою документованою зафіксованою поховальною пам'яткою пізньоримського часу та початку доби Великого переселення народів на території Житомирського Полісся.

К л ю ч о в і с л о в а: Житомирщина, Жерев, Перегорка, кремація, кістяний гребінь, скляний келих, двошарове скло, I тис. н. е.

Вступ

У вересні 2020 р. Народицький загін археологічної експедиції ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України провів розвідки на теренах Народицької селищної територіальної громади Житомирської обл. Під час обстеження в басейні нижньої течії р. Жерев на нововиявленій пам'ятці Перегорка зафіксовані залишки тілопального поховання, порушеного та пограбованого мародерами-скарбошукачами. Знахідки елементів кістяного гребеня та уламків двошарового кольорового скла, поряд із перепаленими кістками людини і фрагментами ліпної керамі-

ки, дають змогу попередньо датувати поховання кінцем IV — початком V ст. н. е.

До сьогодні на території північної частини Житомирського Полісся поховальні пам'ятки пізньоримського часу та початку доби Великого переселення народів не були відомі. Щоправда, Є. В. Махно у своєму зведенні пам'яток черняхівської культури вказувала на матеріали Житомирського музею (фрагменти мисок із шорсткою поверхнею), що нібито походять із розкопаних Я. В. Яроцьким курганів в уроч. Довга Нива біля с. Тепениця поблизу Олевська (Махно 1960, с. 25, прим. 10). Розвідками М. Б. Шукіна 1976 р. та Східно-Волинської експедиції ІА НАН України 2013 р. наявність пам'яток римського часу в районі с. Тепениця не підтверджено (Томашевський, Павленко 2014, с. 220—221). Значимо, що влітку 2020 р. А. В. Петраускас провів дослідження поблизу с. Хмелівка Олевської територіальної громади (на іншому березі Уборти навпроти Тепениці) на місці знахідки скарбу римських денаріїв (Перший Житомирський 2020). Результати цих робіт готуються до публікації.

Отже, на сьогодні найближчими до Перегорки підтвердженими пам'ятками римського часу на території Житомирського Полісся є група поселень Горбове—Підлуби в басейні верхньої Уборти та її правобережного допливу р. Теліна, що розташовуються за 70 км на південний схід, та скупчення пам'яток Сколобів—Давидівка—Івановичі у верхів'ях р. Ірші, за 75 км на південь (Томашевський, Павленко 2014).

Нагадаємо, що Північна Житомирщина асоціюється з територією т. зв. «Поліської білої плями», як зони «археологічної важковловимості», означеної М. Б. Шукіним та Д. О. Мачинським ще у 1970-х рр. Відповідно до гіпотези, сформованої згаданими дослідниками, пошуки пам'яток першої половини та середини I тис. н. е. на цих теренах важливі для вивчення генезису найдавнішої

* ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — молодший науковий співробітник відділу давньоримської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3138-5746, pavlenko@iananu.org.ua

БОРИСОВ Артем Вадимович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоримської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-2322-2277, artem_borysov@iananu.org.ua

СОРОКУН Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-8506-4817, sorokun_a@i.ua

СЛОБОДЯН Тетяна Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-7185-8774, tanya_slobodyan@ukr.net

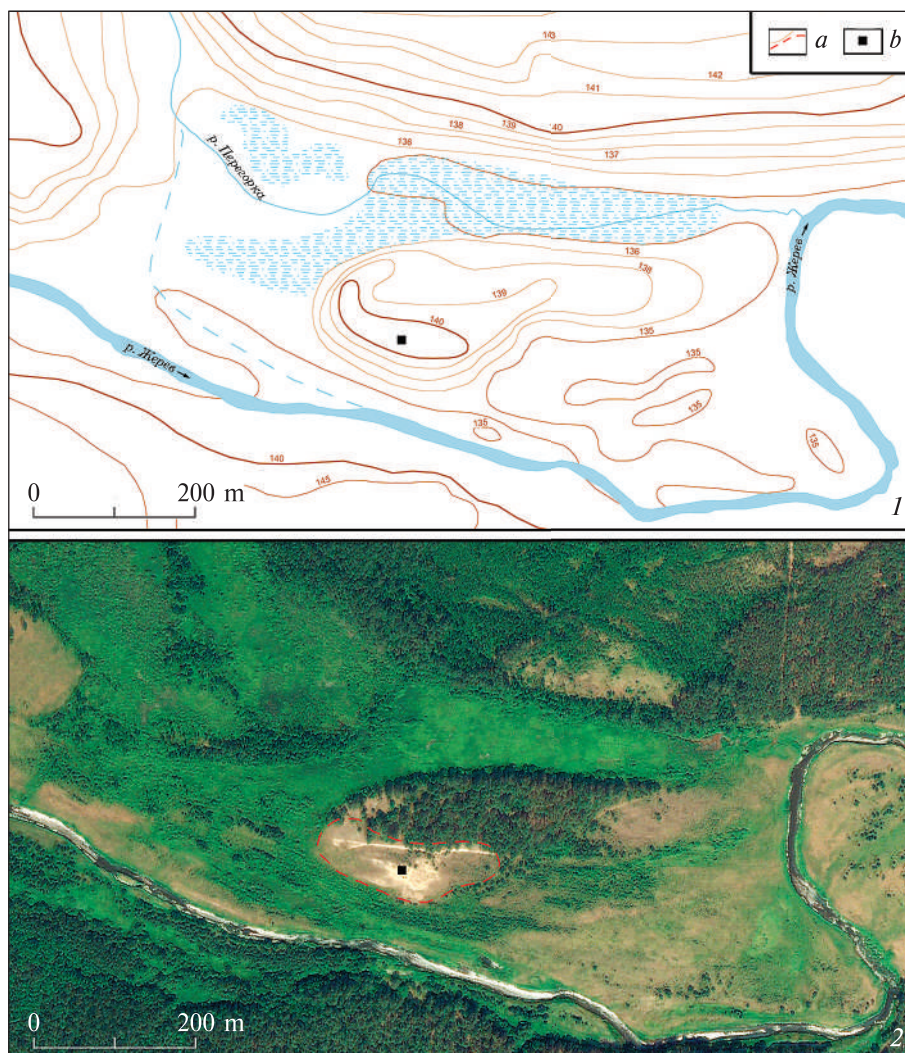

Рис. 1. Пам'ятка Перегорка (с. В'язівка Народицької селищної громади Житомирської обл.): 1 — схема на основі топографічної карти; 2 — супутникове зображення місцевості; а — місце виявлення кремації; b — розвідані межі поширення археологічних знахідок

Fig. 1. Perehorka archaeological site (Viazivka village, Narodychi amalgamated territorial community, Zhytomyr Region): 1 — topographic scheme; 2 — satellite image of the area; a — place of cremation burial; b — explored boundaries of archaeological finds spread

слов'янської культури та дослідження історичної долі черняхівського та інших ранньосередньовічних європейських суспільств доби Великого переселення народів (Шукин 1976, с. 77, 78; Мачинский 1976, с. 98, 99; Томашевський, Павленко 2014, с. 220).

За останні десятиліття роботами білоруських вчених (дослідження В. С. Вергей, О. А. Єгорейченко, В. Г. Белевца, Г. М. Белицької, А. Ф. Касюк та ін.) «біла пляма» в Прип'ятському Поліссі поступово заповнюється новими пам'ятками постзарубинецького часу, київського культурного кола, празької культури (див. напр.: Левко, Белевец 2019). Натомість на теренах України, у межах «поліської білої плями», знахідки нових пам'яток

початку — середини I тис. н. е. є доволі рідкісними й епізодичними.

Отже, наукове значення та важливість введення до наукового обігу нововиявленої пам'ятки Перегорка¹, визначається двома ознаками: по-перше, своєрідним комплексом речей, що походять із дослідженого поховання (доволі рідкісний для теренів Східної Європи факт знахідки фрагментів двошарового скла та особливості ліпної кераміки, що поки що не знаходить очевидних прямих аналогій), а по-друге, її географічним розташуванням.

¹ Автори дякують к. і. н. О. В. Петраускасу, за ідею, консультації, цінні зауваження та підтримку під час підготовки цієї публікації.

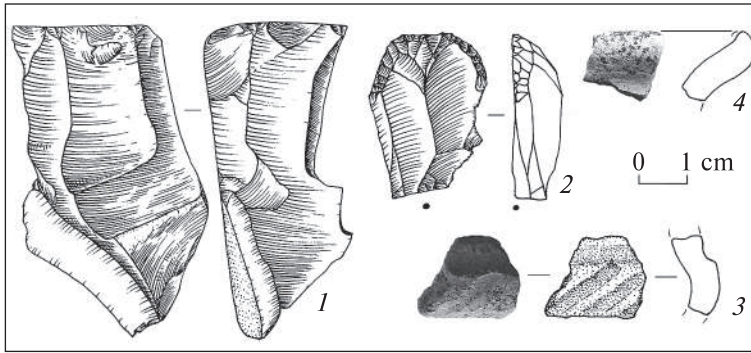

Рис. 2. Перегорка, підйомний матеріал: 1 — призматичний одноплощадковий нуклеус; 2 — кінцевий скребок на пластинчастому відщепі; 3 — орнаментований канелюрами фрагмент стінки римського часу; 4 — фрагмент вінця горщика давньоруського часу

Fig. 2. Perehorka, lifting material: 1 — prismatic single-platform core; 2 — scraper on a plate flake; 3 — ornamented with cannelures fragment of the wall, Roman time; 4 — fragment of the pot's rim, Old Rus period

Характеристика пам'ятки

Багатошарова пам'ятка Перегорка розташовується на землях В'язівського старостинського округу Народицької селищної територіальної громади, на відстані близько 4,0 км на південний захід від південно-західної околиці с. В'язівка. Займає південні й південно-західні схили дюноподібного останця в заплаві лівого берега р. Жерев. Із півночі останець відділяється від надзаплавної тераси сучасним заболоченим руслом р. Перегорка, із заходу — її давньою долиною (відповідно до топографічної мапи 1912—1913 рр., масштабу 1 : 84000 (лист XXVII—26), ще сто років тому саме цією долиною проходило основне річище Перегорки). За 50 м на південь від підніжжя останця протікає р. Жерев, русло якої дещо східніше має зигзагоподібний вигин (рис. 1).

Північна і східна частина цього своєрідного «острову» більш рівна, зайнята старим сосновим лісом. Південно-західна частина похила на південь, вільна від насаджень, переважно вкрита мохом та лишайниками. Центральна частина цієї ділянки розвіюється. Майже по центру підвищення із заходу на північний схід проходить ґрунтова дорога. Перепад висоти від підніжжя південного схилу до найвищої точки останця сягає понад 3,0 м (рис. 1: 1, 2).

У західній частині, ближче до підніжжя, зафіксована яма підквадратної форми розмірами приблизно 1,5 × 1,5 м, завглибшки до 0,5 м від сучасної поверхні. У стінках на всю глибину фіксується однорідний супіщаний ґрунт, насичений уламками мореного кременю розмірами до 0,3 м.

Культурні рештки зафіксовано на площі орієнтовно 1,37 га південно-західного схилу дюноподібного останця (рис. 1: 2). На поверхні зібрано матеріали чотирьох культурно-хронологічних періодів: вироби з кременю доби мезоліту — неоліту, фрагменти кераміки епохи бронзи — раннього залізного віку, I тис. н. е. та давньоруського часу.

Крем'яні артефакти поширені рівномірно по всій розвіданій площі пам'ятки й не утворюють окремих скупчень. Фрагменти ліпної й гончарної кераміки всіх епох загалом нечисленні — усього зібрано 15 дрібних уламків стінок. Зупинимось докладніше на описі кожної категорії виявлених матеріалів.

Опис підйомного матеріалу

Крем'яний комплекс. Колекція нараховує 76 виробів із кременю. Первинну обробку характеризує призматичний одноплощадковий нуклеус (рис. 2: 1), пренуклеус з оформленим ребром та одна реберчаста платівка. Серед відходів виробництва — 48 відщепів, дев'ять лусок та 15 платівок. Коефіцієнт пластинчастості становить 11,4 %. Єдиним зафіксованим у зборі знаряддям є кінцевий скребок на відщепі (рис. 2: 2).

Тогочасне населення використовувало місцеву сировину, представлену житомирським мореним кременем різної якості, виходи якого помічено на поверхні західного краю пам'ятки (виходи морени ми також фіксували в численних оголеннях тераси лівого берега Жерева впродовж усього маршруту від с. В'язівки).

Сформована на пам'ятці колекція крем'яних виробів є невеликим збором, що за технологією розщеплення може відповідати низці археологічних культур доби мезоліту — неоліту. Для більш точної інтерпретації комплексу необхідно розширення предметної бази, зокрема збільшення вибірки нуклеусів та характерних типів окремих знарядь.

Керамічний комплекс. Наявний невеликий збір, що представлений дрібними слабо або непрофільованими фрагментами, уламками і сколами стінок нижче шийки та придонних частин посудин, не утворює цілого морфологічно-хронологічного комплексу. Фрагменти ліпної кераміки належать, на нашу думку, до двох різних хронологічних періодів й, цілком імовірно, можуть поділятися на більш дрібні культурно-хронологічні складові.

Перша група ліпної кераміки представлена шістьма фрагментами стінок, товщиною від 0,7 до 1,0 см, від світло-бежевих до сіро-брунатних охристих тонів, що містять домішки жорстви і слюди у формувальній суміші. Такі фрагменти відповідають звичним для регіону матеріалам доби пізньої бронзи — раннього залізного віку.

Друга група ліпної кераміки також об'єднує шість фрагментів і сколів стінок, товщиною від 0,7 до 1,2 см, що за фактурою поверхні, складом формувальної суміші, є близькими до фрагментів, знайдених серед зруйнованого тілопального поховання (детальний опис кераміки із тілоспалення див. нижче). Тісто цих ліпних стінок містить численні чималі фрагменти жорстви та шамоту, і водночас зовсім не має слюди.

Поміж них вирізняється профільований, порівняно тонкий (0,55 см) оздоблений валиком з орнаментом фрагмент світло-коричневого кольору, зі «зламом» та виділеною прокресленою загладжуванням-лощінням поличкою на зовнішньому вигині під бортиком, прикрашеним косими лініями — тонкими канелюрами, які також первинно були пролощеними (рис. 2: 3). Поверхня має типові сліди тривалого пісового абразиву і вивітрювання (мережа мікротріщинок і вторинна шорсткість). Подібна комбінація профілювання та орнаментування, на нашу думку, характерна для римської доби, але не можна виключати й добу Великого переселення народів.

На поверхні іншого фрагменту помітні порівняно паралельні аморфні сліди легких вдавлених ліній, цілком можливо, — від формування. Ще одна стінка з великими фрагментами жорстви та шамоту й білими мінеральними включеннями орнаментована парними нігтьовими защипами.

На нашу думку, кераміку цієї групи можна датувати серединою I тисячоліття н.е. Одночасно, з огляду на вірогідні регіональні особливості, цілком можливо, що частина знайдених ліпних фрагментів належить до більш ранніх періодів епохи бронзи та залізного віку.

Гончарна кераміка давньоруського часу представлена трьома білоглиняними фрагментами: одним вінцем і двома стінками з типовим лінійним орнаментом. Уламок вінця, внутрішня поверхня якого збита, має дуже слабе невиразне профілювання (рис. 2: 4) і може бути датованим XII—XIII ст.

Обставини знахідки поховання

Зруйновані мародерами ділянки культурного шару зафіксовано на найвищій точці дюно-

Рис. 3. Перегорка, центральна частина пам'ятки: 1 — ділянки пошкодження культурного шару мародерами (місце дослідженого поховання праворуч); 2 — початок зачистки місцезнаходження тілопального поховання (стрілками на задньому плані показані межі іншої грабіжницької ями)

Fig. 3. Perehorka, the central area: 1 — plots damaged by marauders (burial place on the right); 2 — the process of investigating a burial (in the background, another area is damaged by marauders)

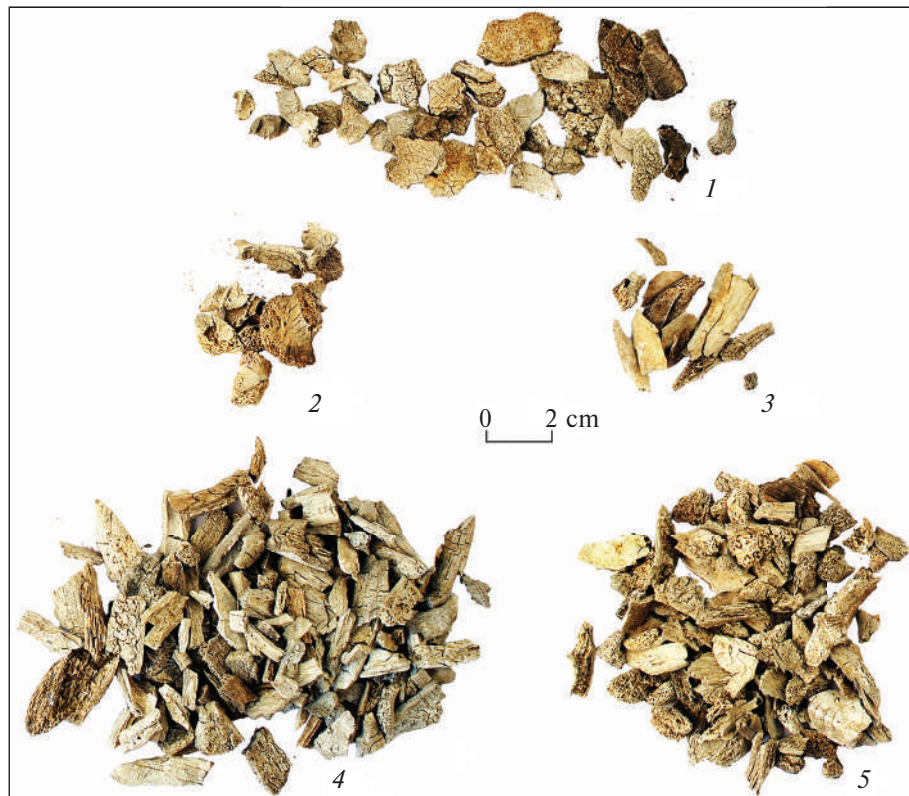
подібного останця (рис. 1: 1b; рис. 3: 1). Місце поховання розташовувалося практично в центрі розвіданої площі поширення археологічних артефактів (рис. 1: 2), його було добре помітно на фоні довколишньої рідкої рослинності.

На момент фіксації місце знахідки виглядало як система із двох ям та супутніх викидів піску, що утворювали «вісімку». Північна яма наближеної до овалу форми видовженого з півночі на південь, розміром біля $2,0 \times 1,5$ м. Південна яма округла в плані, має діаметр до 1,0 м. Глибина обох ям досягала 20—30 см. Разом із відвалами, що оточували ями, площа руйнації не перевищувала 3,0 м у діаметрі (рис. 3: 2).

Конттури ям нечіткі, дещо розмиті. Рушений рихлий пісок замитий дощем. Людські сліди навколо ям не фіксувалися. Отже, вірогідно, поховання було виявлене й пограбоване мародерами навесні чи на початку літа 2020 р.

На поверхні, як на відвалах, так і в ложі ям, були добре помітні невеликі фрагменти перепалених кісток. Після збору кісткових решток із поверхні, пісок із заповнень ям та відвалів був досить ретельно перебраний кельмами.

Рис. 4. Перегорка, перепалені кісткові рештки з тілопального поховання: 1 — фрагменти черепа; 2 — уламки хребців; 3 — уламки ребер; 4 — фрагменти кінцівок; 5 — неідентифіковані уламки кісток

Fig. 4. Perehorka, burned bone remains from the cremation burial: 1 — fragments of the skull; 2 — fragments of vertebrae; 3 — fragments of ribs; 4 — fragments of limbs; 5 — unidentified bone fragments

У східній частині північної ями виявлені дрібні фрагменти скла, дві бронзові штифти-заклепки та невеликі шматочки бронзи. Ближче до її центральної частини знайдено більшість фрагментів кераміки, зокрема й вінця ліпних горщиків. У південній ямі виявлено лише кілька дрібних уламків стінок. Усі зібрані артефакти перебували в перевідкладеному мішаному шарі піску, який був однорідно стерильним без потемнінь і зміни кольору. На розчищеній площі обох ям сліди гумусованих заглиблень чи залишки вогнищ не фіксувались. У непошкодженій частині західної стінки північної ями під шаром моху спостерігався досить слабо гумусований прошарок, товщиною до 3—4 см, який не містив культурних решток чи вуглин.

За 8,0—10 м на захід від місця виявлення решток тілоспалення зафіксована інша пошкоджена скарбощукачами ділянка. Яма також неглибока, діаметр біля 3,5 м (разом із відвалами сягає 5,0 м). Її контури аморфні, викиди піску добре помітні. Поверхня ями та відвалів задерновані, ґрунт злежаний, що свідчить про її більш раннє походження (вірогідно, між

руйнуванням обох ділянок пройшло близько року). На ділянці перекопу перепалені кістки та будь-які артефакти не зафіксовано (рис. 3: 2). Цілком можливо, хоч такому факту й немає чіткого підтвердження, що на цьому місці скарбощукачі знищили ще одне поховання.

Результати антропологічної експертизи тілопального поховання

Під час аналізу представлених перепалених кісткових решток використано як традиційні антропологічні методи й методики, так і ті, що застосовуються в судово-медичній та криміналістичній практиці (Алексеев, Дебец 1964; Brothwell 1981; Herrmann et al. 1990; eds. Buikstra, Ubelaker 1994; Holck 1997/2008; Козловская 1998; Dokládál 1999; Mays 2002; Krenzer 2006). Зокрема, визначення статі та віку померлих за фрагментами кремованих кісток проводилися з використанням тих же методик, що й під час роботи з матеріалами інгумації (окрім методик, пов'язаних із метричними даними). Визначення стану приростання епіфізів здій-

снено за Д. Бротвеллом (Brothwell 1981), стану симфізарних поверхонь хребців — за К. Бернсом (Burns 1999), стану облітерації черепних швів — за А. Валуа (Krenzer 2006). Для визначення деталей обряду кремації, температури спалення тіла, фізико-хімічних і механічних змін кісток, патологічних проявів на скелеті було використано широкий спектр методів і методик — схеми Б. Геррманна та Ф. Волкера — К. Міллера для визначення температури спалення тіла за кольором кісток (Heitmann 1988; Walker et al. 2008), ідентифікації температурних змін (тріщин та деформацій) — за схемою С. Саймса — К. Рейнвотера (Symes et al. 2008).

Перепалені кісткові фрагменти нечисленні, загальна їх вага становить 214 г. Встановлено, що представлені кісткові уламки з поховання належать одному індивіду. Також, під час ан-

тропологічного аналізу серед кісткових уламків не виявлені кістки тварин.

Морфологічно ідентифіковані 65 % кісткових фрагментів (табл. 1; рис. 4). Черепні кістки репрезентовані 32 фрагментами склепіння та двома уламками коренів зубів. Серед уламків мозкового відділу черепа ідентифіковані фрагменти тім'яної та скроневої кісток із лускатим швом та поодинокі фрагменти із лямбдоподібним швом. На збережених ділянках склепіння шви відкриті з ектокраніальної та ендокраніальної сторони. Корені зубів сформовані, за морфологічними особливостями, ймовірно, є уламками різців (рис. 5).

Ідентифіковані і фрагменти посткраніального скелету — 13 уламків ребер (рис. 4: 2), 10 фрагментів тіл та відростків хребців (рис. 4: 3) і численні, загалом 157 фрагментів, уламки верхніх та нижніх кінцівок (рис. 4: 4).

Таблиця 1. Відділи скелета за ідентифікованими фрагментами тілопального поховання (пам'ятка Перегортка)
Table 1. Skeletal sections by identified fragments of a cremation burial (Perehorka site)

Відділи скелета	К-ть фрагментів (fragment count)	%
I) Осьовий скелет (<i>skeleton axiale</i>):	62	18,4
1) череп (<i>cranium</i>; загальна кількість):	39	11,6
а) мозковий відділ (кістки склепіння)	32	
б) лицьовий відділ (<i>ossa faciei</i>)	2	
невідомий відділ (<i>unobservable</i>)	5	
2) хребтовий стовп (<i>columna vertebralis</i>; загальна кількість):	10	2,9
а) шийний відділ (<i>vertebrae cervicales</i>)	1	
б) грудний відділ (<i>vertebrae thoracicae</i>)		
в) поперековий відділ (<i>vertebrae lumbales</i>)		
г) крижовий відділ (<i>vertebrae sacrales</i>)		
д) куприкова кістка (<i>os coccygis</i>)		
невідомий відділ (<i>unobservable</i>)	9	
3) кістки грудної клітки (<i>ossa thoracis</i>; загальна кількість):	13	3,8
а) ребра (<i>costae</i>)	13	
б) грудина (<i>sternum</i>)		
невідомий відділ (<i>unobservable</i>)		
II) Додатковий скелет (<i>skeleton appendiculare</i>):	157	46,6
1) кістки верхніх кінцівок (<i>ossa membri superioris</i>; загальна кількість):	2	0,6
а) плечовий пояс (<i>cingulum membri superioris</i>) (ключиця (<i>scapula</i>), лопатка (<i>clavicula</i>))		
б) скелет вільних верхніх кінцівок (<i>skeleton membri superioris liberi</i>):		
плече (плечова кістка (<i>humerus</i>))		
передпліччя (ліктьова (<i>ulna</i>), променева (<i>radius</i>))	2	
кисть руки (кістки зап'ястя (<i>ossa carpi</i>), п'ястя (<i>ossa metecarpalia</i>), фаланг пальців (<i>ossa digitorum</i>))		
невідомий відділ (<i>unobservable</i>)		
2) кістки нижніх кінцівок (<i>ossa membri inferioris</i>; загальна кількість):	27	8,0
а) тазовий пояс (<i>cingulum membri inferioris</i>)		
б) скелет вільних нижніх кінцівок (<i>ossa membri inferioris liberi</i>):		
стегно (стегнова, <i>femur</i>)	27	
гомілка (велико-, малогомілкова; <i>tibia, fibula</i>)	2	
стопа (кістки передплюсни (<i>ossa tarsi</i>), плюсни (<i>ossa metatarsi</i>), фаланг пальців (<i>ossa digitorum</i>))		
невідомий відділ (<i>unobservable</i>)	25	
Кістки верхніх і нижніх кінцівок	128	37,9
Приналежність не встановлена (<i>not identified</i>)	118	35,0
Загалом	337	

Рис. 5. Перегорка, уламки коренів зубів з тілопального поховання

Fig. 5. Perehorka, fragments of tooth roots from a cremation burial

Уламки ребер представлені 12 фрагментами тіл та одним фрагментом із головкою й суглобовою поверхнею до хребця, хребців — уламком тіла шийного хребця та фрагментами хребців із суглобовими та поперечними відростками різних відділів.

Найбільш численними є фрагменти верхніх та нижніх кінцівок. Зокрема, серед них

ідентифіковані два уламки діафізарних частин кісток передпліччя, два фрагменти великогомілкової кістки із переднім краєм, а також уламок фаланги. Окрім них численні фрагменти кісток кінцівок репрезентовані переважно уламками діафізів та, почасти, метафізів та епіфізів кісток із суглобовими поверхнями.

Забарвлення кісткових уламків однорідне, варіюється від відтінків темно-сірого до світло-сірого та білого. За кольором кісток встановлено приблизну температуру поховального вогнища — 500—800°C. Більш детальний огляд температурних змін кісток відповідно до анатомічних ділянок подано в окремих таблиці та ілюстрації (табл. 2; рис. 6). На поверхні кісток є тріщини різного характеру та глибини — поперечні, поздовжні, у вигляді кракелюру. Фрагменти не містять відбитків металу чи будь-яких сполук.

За ступенем облітерації збережених ділянок черепних швів, загальним розміром і товщиною черепного склепіння та трубчастих кісток, представлені кістки з поховання належать дорослому індивіду, вік якого на момент смерті становив 17—30/35 рр. (вікова група young adultus). Визначення статі в даному випадку не можливе за браком будь-яких збережених ділянок скелету із вираженими ознаками статевого диморфізму.

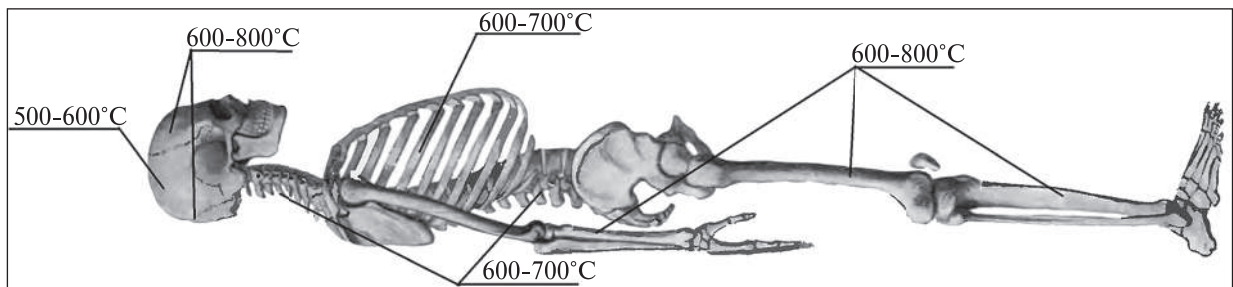

Рис. 6. Перегорка, схема температурного режиму поховального вогнища відносно різних ділянок скелета

Fig. 6. Perehorka, scheme of the temperature regime of the funeral fireplace in different parts of the skeleton

Таблиця 2. Температурні зміни під час кремації, визначені за кольором кісткових фрагментів і схемою Б. Германна (пам'ятка Перегорка)

Table 2. Temperature changes during cremation, determined by the colour of bone fragments and the scheme of B. Herrmann (Perehorka site)

Відділи скелета	Температура, за: Herrmann 1988
Череп (<i>cranium</i>)	500—800 °C
Хребтовий стовп (<i>columna vertebrali</i>)	600—700 °C
Редра, грудина (<i>ossa thoracis, costae</i>)	600—700 °C
Область тазу	—
Верхні кінцівки (<i>ossa membri superioris</i>)	600—800 °C
Нижні кінцівки (<i>ossa membri inferioris liberi</i>)	600—800 °C

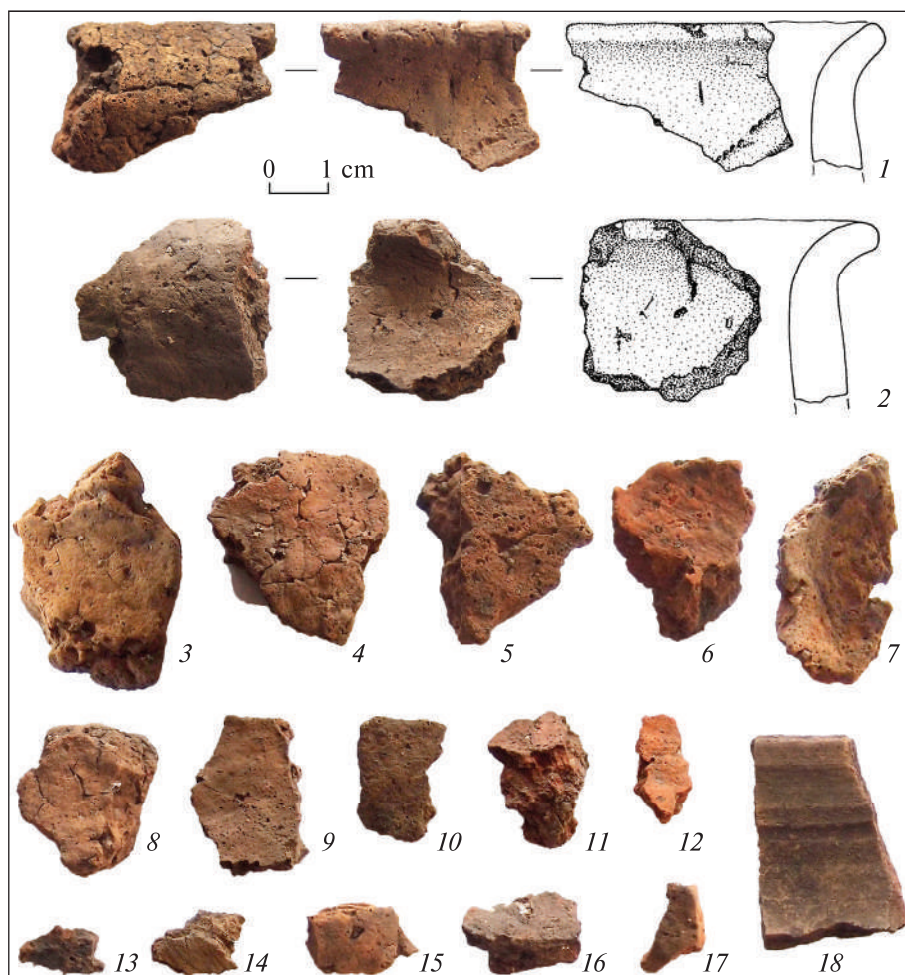

Рис. 7. Перегорка, тілопальне поховання, кераміка: 1–2 — фрагменти ліпних вінець; 3–17 — фрагменти ліпних стінок; 3 — фрагмент орнаментованої гончарної стінки
 Fig. 7. Perehorka, cremation burial: 1–2 — fragments of handmade vessels rims; 3–17 — handmade vessels wall fragments; 3 — fragment of the ceramic vessel ornamented wall

Кераміка²

У викиді ґрунту та під час зачистки грабіжницької ями зруйнованого кремаційного поховання виявлено два вінця, 15 непрофільованих фрагментів, уламків чи сколів стінок ліпного посуду та один фрагмент гончарної стінки орнаментованої врізним лінійним орнаментом (рис. 7).

Збереглися лише два вінця, але стверджувати, що вони належали одному горщику важко. Діаметри за фрагментами встановити неможливо, їх розміри можуть варіювати в межах 18–25 см. Товщина стінок становить 0,7–0,9 см.

Профілювання першого вказує на те, що стінки верхньої частини посудини були порівняно вертикальними, а Г-подібний виливний край сформований відтягнутим назовні вінчиком, що звужується до кінця. Край вінчика заокругленої форми. Лінія виливу нерівна, на зовнішній поверхні тріщини термічного походження. Піднею на шийці помітна чітко прокреслена вертикальна лінія до 0,5 см довжини, можливо — нігтьова. Зовнішня поверхня не рівна, трохи шорстка, внутрішня — вкрита великими й дрібними поверхневими тріщинами та численними невеличкими отворами, утвореними, імовірно, внаслідок термічного впливу. На зовнішній поверхні збереглася ледь помітна лінія від дрібно-структурного шнурового орнаменту чи двох похилих відтисків гребінчастого штампу, нанесених по шийці. Лінія завдовжки до 1,5 см і завширшки 0,7 см, нахилена під кутом майже 45° до горизонтальної поверхні верхнього діаметру (рис. 7: 1).

² Автори дякують к. і. н. А. П. Томашевському за допомогу, поради та зауваження під час роботи з керамікою з підйомного матеріалу та тілопального поховання, а також іншим колегам за висловлені думки щодо культурно-хронологічного визначення керамічних матеріалів.

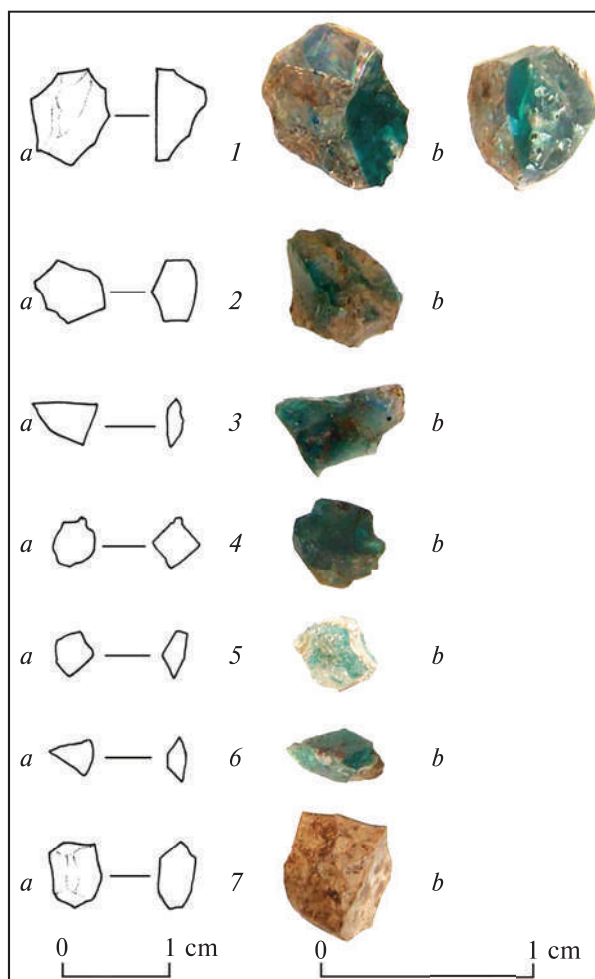

Рис. 8. Перегорка, тілопальне поховання, скло: 1—7 — уламки від келиха; а — прорисовка, б — фото (ілюстрація О. В. Гопкало)

Fig. 8. Perehorka, cremation burial: 1—7 — fragments of glass goblets; а — outline, б — photo (illustration by O. Hopykalo)

Інше вінце достатньо сильно відігнуте, S-подібного типу з реконструйованим розвиненим плечем. Профілювання виливної зовнішньої частини в нижній частині містить ознаки крайки зрізу. Фрагмент звужується до свого краю. Зовнішня поверхня грубо вирівняна, помітні сліди дещо скошених горизонтальних ліній на поверхні. Не виключено, що це сліди кругової підправки. На зламі вінчика помітна вертикальна тріщина, яка могла утворитися внаслідок дії високої температури. Внутрішня поверхня більш груба, без слідів підправки. На обох поверхнях помітні сліди випаленої органіки (рис. 7: 2).

Тісто обох фрагментів вінця дуже грубе, з домішками жорстви різного розміру та шамоту і, можливо, піску. Помітні мінеральні вclusions білого кольору, імовірно, вапняку.

Більшість уламків стінок мають чіткі ознаки повторного впливу високих температур, що призвело до пошкодження структури фрагментів: окатана вогнем деяка аморфність структури (рис. 7: 3—4, 6—8), пухирчастість і пористість поверхонь (рис. 7: 3, 5, 8—10), мереживо тріщин (рис. 7: 3, 4, 8). Тісто грубе, містить численні крупні фрагменти жорстви та шамоту, які особливо чіткі на зламах. На різних поверхнях кількох фрагментів помітні невиразні несистемні сліди легких вдавнених ліній (рис. 7: 5, 9, 12, 14).

Датування ліпної кераміки ускладнене, як через зміну форми і структури профільованих фрагментів під дією високих температур, так і за браком найближчих аналогій. Для цієї території також не потрібно виключати й місцевих особливостей керамічного комплексу. На сьогодні автори схильні обережно датувати кераміку із кремації в широкі межі середини I тис. (II—III четверть)³. Розкрити більш детальні та чіткі властивості місцевої кераміки та здійснити її надійну атрибуцію дадуть можливість тільки майбутні результативні польові дослідження, які дозволять отримати нові змістовні та масові археологічні матеріали.

Скло

Знайдено сім дрібних фрагментів скляних виробів, імовірно, від келиха. Три уламки зеленого кольору, один уламок прозорий без кольору, три уламки сполучають скло бежевого, синьо-зеленого та синьо-фіолетового кольорів⁴. Фрагменти зі слідами корозії (вкрите патиною безбарвне скло), мають дрібні нерегулярні тріщини, які могли виникнути під час вторинного термічного впливу. Подаємо детальний опис уламків:

1) фрагмент скляного виробу, розмірами $0,78 \times 0,60 \times 0,45$ см, поєднує два основні шари прозорого скла безбарвного та насиченого

³ Однак, наприклад к. і. н. А. П. Томашевський вважає, що за сумою деяких ознак, а саме: профілюванням вінця, складом формульованої суміші, характером обробки поверхонь, варіантами орнаментатції, не можна виключати можливість датування частини ліпної кераміки, як із підйомного матеріалу, так і з поховання, I четвертю I тис. н. е. чи межею — I половиною IV четверті I тис. н. е.

⁴ Колір скла визначений за шкалою, розробленою для «Каталогу аналізів давнього скла Східної Європи та Кавказу» (Гопкало 2008, с. 14; шкала кольору скла у додатку). Дякуємо к. і. н. О. В. Гопкало за наданий опис фрагментів скла та виготовлення ілюстрації.

синьо-зеленого кольорів, в останньому простежуються тонкі прошарки синьо-фіолетового відтінку (рис. 8: 1);

2) фрагмент розмірами $0,5 \times 0,4 \times 0,3$ см із прозорого безбарвного та слабонасиченого синьо-зеленого скла (рис. 8: 2);

3) фрагмент розмірами $0,50 \times 0,40 \times 0,18$ см, із прозорого слабонасиченого синьо-зеленого скла (рис. 8: 3);

4) фрагмент розмірами $0,35 \times 0,35 \times 0,30$ см, із прозорого насиченого синьо-зеленого скла (рис. 8: 4);

5) фрагмент розмірами $0,30 \times 0,30 \times 0,15$ см, із прозорого безбарвного та насиченого синьо-зеленого скла (рис. 8: 5);

6) фрагмент розмірами $0,4 \times 0,3 \times 0,2$ см, із прозорого насиченого синьо-зеленого скла (рис. 8: 6);

7) фрагмент розмірами $0,50 \times 0,40 \times 0,32$ см, із прозорого насиченого бежевого скла (рис. 8: 7).

Уламки дуже дрібні і важко піддаються типологічному визначенню. На думку О. В. Гопкало, фрагменти не мають відповідників у типологічному спектрі намистин пізньоримського часу. Найбільш ймовірно вони могли належати скляним кубкам декорованим кольоровим склом. На нашу думку, описані уламки могли належати одній посудині, оскільки різні фрагменти поєднують скло з однаковими ознаками. Посудина мала два основних кольори скла. На теренах варварської Європи в римський час відомий посуд, що сполучав у собі кілька кольорів скла. Першу групу складають тонкостінні посудини конічної, циліндричної або сферичної форми, які прикрашені фарбованим склом у вигляді напаяних ниток / джгутів / пасм або крапель різного розміру. Тіло посудини здебільшого видувалося з безбарвного прозорого скла (можливі слабкі відтінки бежевого, жовтого, сірого кольору тощо). Товщина стінок таких посудин не перевищує $2,0\text{--}3,0$ мм, накладний декор може мати різну товщину — до $3,0\text{--}4,0$ мм. Скло, використане для декорування, здебільшого синього кольору, а рідше — вишневого. Скло зеленого кольору використовували досить рідко. Поміж наявних уламків скла з тілоспалення в Перегорці безбарвні фракції скла, які могли належати основній частині посудини, сягають понад $3,0\text{--}4,0$ мм, а основне фарбоване скло має зелений колір.

Другу групу посуду, декорованого кольоровим склом, складають кубки циліндричної або конічної форми з товстими стінками (приблизно $4,0\text{--}5,0$ мм, у придонній частині до

$1,0$ см), виконаними з безбарвного прозорого скла (можливий жовтуватий або бежевий відтінок). На зовнішню поверхню такого посуду наносили шар кольорового скла (синій, зелений, бірюзовий), який прикрашали шліфами різної конфігурації: овали, дуги, риски тощо.

Три уламки скла з Перегорки (1, 2, 5) складаються з двох шарів: основи із прозорого безбарвного скла (товщина понад $3,0\text{--}4,0$ мм) та накладного шару зеленого скла (до $3,0$ мм).

Виготовлені в техніці двошарового скла товстостінні келихи відомі на просторах європейського Барбарікуму. Зокрема, на території Скандинавії нараховано 19 зразків, що походять з 17 пам'яток (Straume 1987, s. 44—46), Польщі — вісім знахідок із п'яти пунктів (Stawiarska 1999, s. 154—160), Румунії — один фрагмент із могильника Точілені-Лутаріє (Румянцева 2014, с. 455). Більшість таких знахідок датується фіналом римського часу та початком доби Великого переселення народів — від другої чверті IV до другої половини V ст. (Гавритухин 2007, с. 14). Також відомі фрагменти, датовані як більш раннім (поховання 1/1886 в Закшувє, початок — перші десятиліття IV ст.), так і більш пізнім часом (Оттарсхеген, не раніше VI ст.) (Гавритухин 2007, с. 13—14; Straume 1987, s. 112—113; Gavritukhin 2017, p. 85).

В ареалі черняхівської культури на території України перші знахідки фрагментів посуду із двошарового скла, їх типологічне та хронологічне визначення зроблені за матеріалами могильника Велика Бугаївка (Петраускас, Пастернак 2003, с. 70—71). На сьогодні уламки двошарового посуду зафіксовано лише на трьох досліджених пам'ятках: один фрагмент стінки келиха (за публікаціями О. В. Петраускаса — дві стінки) походить із культурного шару виробничої факторії Комарів на Середньому Дністрі (Петраускас 2014, с. 176; Petrauskas 2014, p. 93; Румянцева 2014, с. 454—455, 470), вісім фрагментів стінок кубків — із культового шару могильника Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї (Петраускас, Шишкін 2013, с. 12, 66, 70, 72, 77, 79; Румянцева и др. 2020, с. 328, табл. 1), один фрагмент стінки — з поховання 54 могильника Війтенки 1 в басейні Ворскли на Харківщині (Румянцева и др. 2020, с. 328, табл. 1). Із Харківщини, але вже з басейну Сіверського Дінця, походять ще дві випадкові знахідки: фрагмент денця товстостінного посуду із Малої Рогані та уламок стінки кубка чи склянки із Западні (Гавритухин 2007, с. 13, 14).

Фрагменти з Комарів та Великої Бугаївки відносять до типу Штрауме VIII-1 (Петра-

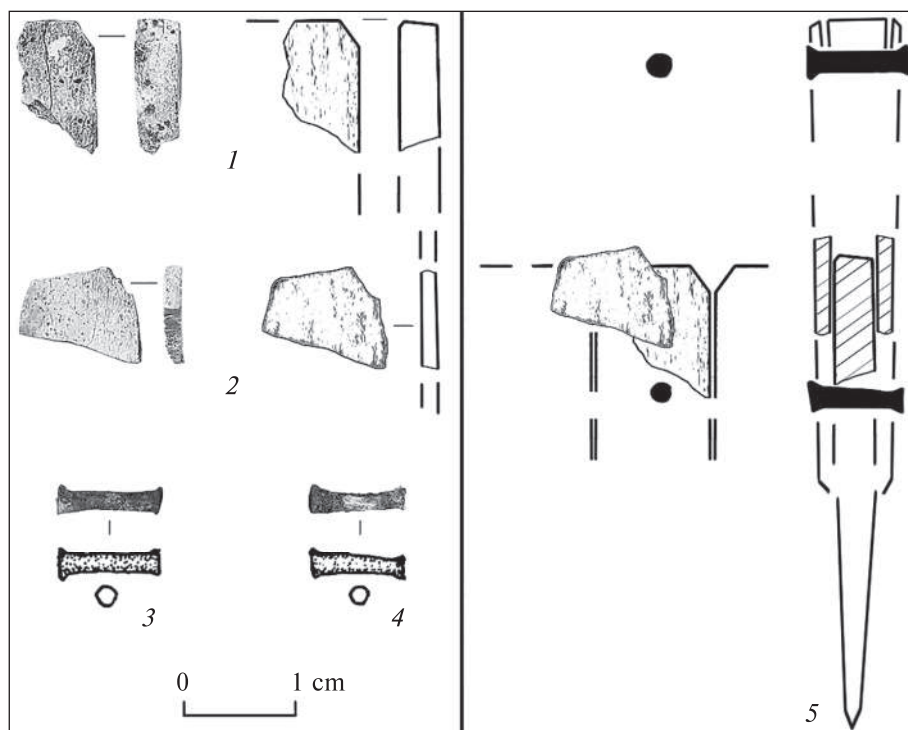

Рис. 9. Перегорка, тілопальне поховання, деталі кістяного гребеня: 1 — фрагмент зовнішньої пластини-накладки; 2 — фрагмент внутрішньої пластини-вкладня; 3—4 — бронзові штифти-заклепки; 5 — реконструкція О. В. Петраускаса

Fig. 9. Perehorka, cremation burial, details of the bone comb: 1 — fragment of the outer plate; 2 — fragment of the inner plate; 3—4 — bronze rivets; 5 — reconstruction by O. Petrauskas

ускас, Пастернак 2003, с. 70—71; Петраускас 2014, с. 176), із Войтенюк — Штрауме VII / VIII (Румянцева, Любичев, Трифонов 2018, с. 191) і датують кінцем IV — першою половиною V ст. Знахідки із Малої Рогані та Западні за аналогіями датовані І. О. Гавритухінін у межах V ст. (2007, с. 14). Попередньо можна припустити, що і фрагменти двошарового скла із Перегорки хронологічно також співвідносяться з фінальним етапом черняхівської культури та початком доби Великого переселення народів.

Скляний посуд із двошарового скла технологічно належить до найбільш складних виробів. Дослідники пов'язують його виробництво зі значними центрами склоробства, але й не виключають можливості виготовлення такого посуду в периферійних майстернях, розташованих поруч із лісом, або й на території «варварського» світу (Румянцева і др. 2020, с. 325).

Загалом скляний посуд був досить дорогою та елітарною категорією речей у носіїв черняхівської культури, а наявність скляного посуду серед поховального інвентарю слугує своєрідним маркером, що вказує на високий соціальний статус похованого (Магомедов, 1999, с. 55; Гопкало 2011, с. 71, 93).

Гребінь

Деталі гребеня представлені двома роговими фрагментами (ідентифіковані під час антропологічного аналізу кісток поховання) та двома бронзовими штифтами-заклепками. Усі фрагменти обпалені — кістки перепалені, гвіздки дещо деформовані. Уламок зовнішньої пластини-накладки має розміри $1,10 \times 0,90 \times 0,15$ см, поліровану та шорстку поверхню (рис. 9: 2). Другий фрагмент, з розмірами $1,15 \times 0,70 \times 0,35$ см і шорсткими поверхнями, є частиною внутрішньої пластини-вкладня без слідів вирізів чи пропилов зубців, які, можливо, втрачені (рис. 9: 1). Штифти виготовлені із бронзових пластин, згорнутих у трубочки, їх кінці розклепані (рис. 9: 3, 4). Довжина штифтів-заклепок складає 0,95 та 0,85 см, перетин у центральній частині — 0,19 та 0,18 см, діаметр завалькованого краю до 0,28 см. Також знайдено дві грудки оплавленої бронзи, розміром $0,8 \times 0,6$ та $0,3 \times 0,2$ см, що цілком можуть бути залишками розплавлених у вогні заклепок.

Наявні фрагменти не дають змогу точно реконструювати форму чи деталізувати тип виробу. Впевнено можна стверджувати, що за реконструкцією гребінь із поховання був тришаровим

й, вірогідно, багаточасним (рис. 9: 5). Тришарові гребні широко датуються в межах III — початку V ст. (Thomas 1960; Никитина 1969, с. 149, 156—159; Шишкін 1999, с. 45; 2002).

Висновки

Поверхнєві збори на площі 1,37 га засвідчили наявність на пам'ятці Перегорка матеріалів принаймні чотирьох культурно-хронологічних періодів: доби мезоліту — неоліту, епохи бронзи — раннього залізного віку, I тис. н. е. та давньоруського часу.

Зруйновані мародерами ділянки культурного шару зафіксовані в найвищій точці дюно-подібного останця. Рештки тілоспалення розташовувалися практично в центрі розвіданої площі поширення археологічних артефактів. Вдалося зібрати перепалені кістки людини, фрагменти ліпної кераміки, частини кістяного гребня та дрібні уламки скла.

Внаслідок антропологічного аналізу встановлено, що кісткові уламки належать дорослому індивіду, віком 17—30/35 рр. Стать похованого не визначена через відсутність ділянок скелета з ознаками статевого диморфізму. Встановлено температуру поховального вогнища, яка коливалася в межах 500—800°C.

Кераміка із поховання представлена грубими фрагментами ліпних горщиків зі значними домішками жорстви й шамоту, її форма та структура змінена через повторну дію високих температур. За сумою ознак, кераміку можна датувати в широких межах середини I тис. н. е. Багаточасний тришаровий гребінь, деталі якого представлені в похованні, датується в межах III — початку V ст. н. е.

Поміж скляних фрагментів привертають увагу три уламки, що складаються з двох шарів: основи із прозорого безбарвного скла завтовшки понад 3,0—4,0 мм та накладного шару зеленого скла товщиною до 3,0 мм. Саме ці фрагменти є визначальними для загального датування поховального комплексу. Знахідки посуду пізньоримського часу із двошарового скла на теренах України є рідкісними. Нині відомо всього п'ять пунктів: поселення Комарів на Середньому Дністрі, могильник Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї, могильник Війтенки та поселення Мала Рогань і Западня на Харківщині. Датовані ці знахідки переважно кінцем IV — першою половиною V ст.

Отже, знахідки елементів кістяного гребня та уламків двошарового кольорового скла, поряд із перепаленими кістками людини і фраг-

ментами ліпної кераміки, дають змогу попередньо датувати тілопальне поховання кінцем IV — початком V ст. н. е. Досліджені рештки тілоспалення є першою документовано зафіксованою поховальною пам'яткою пізньоримського часу та початку доби Великого переселення народів на території Житомирського Полісся.

Безумовно, багатошарова пам'ятка Перегорка потребує проведення подальших стаціонарних археологічних досліджень для уточнення та деталізації її функціональної специфіки, культурно-хронологічної та стратиграфічної характеристик, планіграфічної структури тощо. Якщо висловлені авторами хронологічні інтерпретації матеріалів поховання загалом правильні й точні, то значення й місце цієї пам'ятки серед синхронних пам'яток Східної Європи визначається самими її хронологічним та територіальними ознаками.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Гавритухин, И. О. 2007. Днепровское лесостепное Левобережье. Финал черняховской культуры. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (отв. ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н.э.* Раннеславянский мир, 9. Москва: ИА РАН, с. 9-24.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.

Гопкало, О. В. 2011. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы. В: Петраускас, О. В., Шишкін, Р. Г. (відп. ред.) *Черняхівська культура: матеріали досліджень*. ОІУМ, 1. Київ; Луцьк (б. в.), с. 66-96.

Козловская, М. В. 1998. К вопросу о возможностях исследования кремированных костей. В: Бужилова, А. П., Козловская, М. В., Медникова, М. Б. (ред.). *Историческая экология человека. Методика биологических исследований*. Москва: Старый Сад, с. 174-182.

Левко, О. Н., Белевец, Г. В. (ред.). 2019. *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. Кн. 1. Минск: Беларуская навука.

Магомедов, Б. В. 1999. Обычай ритуальных пиров у племён черняховской культуры и его отражение в погребальном обряде. В: *Проблемы истории и археологии Украины*. Тезисы докладов научной конференции. Харьков, 21—23 октября 1999 г. Харьков (б. и.), с. 54-55.

Махно, Е. В. 1960. Памятники черняховской культуры на территории УССР. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 9-83.

Мачинский, Д. А. 1976. К вопросу о территории обитания славян в I—VI веках. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 17, с. 82-100.

Никитина, Г. Ф. 1969. Гребни черняховской культуры. *Советская археология*, 1, с. 147-159.

Перший Житомирський інформаційний портал. 2020. *Срібні давньоримські денарії знайшли на Житомирщині* [online]. Режим доступу: <https://www.1.zt.ua/news/kultura/sribni-davnorimski-denariyi-znayshli>

- na-zhitomirshchini.html [Дата звернення 16 лютого 2021].
- Петраускас, О. В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. (відп. ред.). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова*. ОІУМ, 4. Київ (б. в.), с. 165-183.
- Петраускас, О. В., Пастернак, В. В. 2003. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*, 4, с. 65-76.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. ОІУМ, 2. Киев (б. и.).
- Румянцева, О. С. 2014. Стекланные сосуды сошлифованным декором и хронология поселения Комаров. В: Обломский, А. М. (отв. ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 447-481.
- Румянцева, О. С., Любичев, М. В., Петраускас, О. В., Трифонов, А. А., Ханін, Д. А., Червяковская, М. В. 2020. Цветное стекло с памятников черняховской культуры и технологические традиции провинциально-римских стеклоделов. В: Любичев, К., Мизгін, В. (ред.). *Inter Orientem et Occidentem (= Між Сходом та Заходом): Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Ермута Шультце та 20-річчя Германослов'янської археологічної експедиції*. Остроготика, 3. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 324-351.
- Румянцева, О. С., Любичев, М. В., Трифонов, А. А. 2018. Химический состав стекла археологического комплекса Войтенки I и происхождение сосудов черняховской культуры (предварительные итоги исследований). В: Любичев, М. В., Мызгин, К. В. (ред.). *Хронология и монетные находки позднеимского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе* (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 15-17 сентября 2016 г.). Ostrogothica-Serie: Hefte, 3. Харьков: «Водный спектр Джи-Эм-Пи», с. 182-208.
- Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2014. Нові пам'ятки римської доби на території Житомирського Полісся. В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. (відп. ред.). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова*. ОІУМ, 4. Київ (б. в.), с. 211-222.
- Шишкин, Р. Г. 1999. Классификация и типология трёхслойных гребней черняховской культуры. В: *Сто років вивчення культури полів поховань на Україні*. Тези доповідей семінару (Київ, 14-16 грудня 1999 р.). Київ (б. в.), с. 43-47.
- Шишкин, Р. Г. 2002. Хронологические признаки трёхслойных гребней черняховской культуры. В: Крижицкий, С. Д. та ін. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: Академперіодика, с. 244-246.
- Шукин, М. Б. 1976. Археологические данные о славянах II-IV веков. Перспективы ретроспективного метода. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 17, с. 67-81.
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging up bones. The Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd edition. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research series, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.
- Burns, K. R. 1999. *Forensic Anthropology Training Manual*. New Jersey: Prentice Hall.
- Dokládál, M. 1999. *Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob*. Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianae, 113. Brno: Masarykova univerzita.
- Gavritukhin, I. 2017. Glass Vessels of the Final of the Chernyakhov Culture. In: *Na hranicích impéria (= Extra fines imperii): Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám*. Brno: Masarykova univerzita, p. 83-109.
- Herrmann, B. Behandlung von Leichenbrand. In: Knussman, J., Reiner, H. (eds.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Band I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart; New York: Gustav Fischer, p. 576-585.
- Herrmann, B., Grupe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. 1990. *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. Berlin; Heidelberg: Springer-Verlag.
- Holck, P. 1997/2008. *Cremated Bones: A Medical-anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Anthropologiske skrifter, 1. Reprint of the 3rd revised edition. Oslo: Anatomisk institutt, University of Oslo.
- Krenzer, U. 2006. *Compendio de métodos antropológico-forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*. Ciudad, Guatemala: Ciber Negocios, Vol. 1-7.
- Mays, S. 2002. *The Archaeology of Human Bones*. London; New York: Routledge.
- Petrauskas, O. V. 2014. Komariv — ein Werkstattzentrum barbarischen Europas aus spätrömischer Zeit (Forschungsgeschichte, einige Ergebnisse und mögliche Perspektiven). *Ephemeris Napocensis*, XXIV, 2014, p. 87-116.
- Stawiarska, T. 1999. *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski: studium archeologiczno-technologiczne*. Warszawa: Wydawn. Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Institut für sammenlignende kulturforskning Serie B: Skrifter LXXIII. Oslo: Universitetsforlaget.
- Symes, S., Rainwater, C., Chapman, E., Gipson, D., Piper, A. 2008. Patterned Thermal Destruction of Human Remains in a Forensic Setting. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 15-54.
- Thomas, S. 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, s. 54-215.
- Walker, P., Miller, K., Richman, R. 2008. Time, Temperature, and Oxygen Availability: An Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 129-135.

Надійшла 12.03.2021

С. В. Павленко¹, А. В. Борисов², А. А. Сорокун³, Т. И. Слободян⁴

¹ Младший научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3138-5746, pavlenko@iananu.org.ua

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-2322-2277, artem_borysov@iananu.org.ua

³ Младший научный сотрудник отдела археологии каменного века Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-8506-4817, sorokun_a@i.ua

⁴ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела биоархеологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-7185-8774, tanya_slobodyan@ukr.net

КРЕМАЦИОННОЕ ПОГРЕБЕНИЕ СРЕДИНЫ I тыс. В ЖИТОМИРСКОМ ПОЛЕСЬЕ

Осенью 2020 г. Народичский отряд экспедиции ГП «НИЦ «Охранная археологическая служба Украины» Института археологии НАН Украины провёл разведки на территории Народичской объединённой территориальной общины Житомирской области. В ходе разведки в бассейне нижнего течения р. Жерев на новооткрытом памятнике Перегорка зафиксировано кремационное погребение, разрушенное и разграбленное мародёрами-кладоискателями.

Подъёмный материал, собранный на площади около 1,37 га, представлен артефактами четырёх культурно-хронологических периодов: мезолита—неолита, эпохи бронзы—раннего железного века, I тыс. н. э. и древнерусского времени.

Остатки трупосожжения зафиксированы в самой высокой части памятника. Во время зачистки удалось собрать пережжённые человеческие кости, фрагменты лепной керамики, части костяного гребня и мелкие обломки стекла.

Антропологической экспертизой установлено, что костные обломки принадлежат взрослому индивиду в возрасте 17—30/35 лет. Пол погребённого не определён из-за отсутствия участков скелета с выраженными признаками полового диморфизма. Температура погребального костра кремации колебалась в пределах 500—800°C.

Керамика представлена грубыми фрагментами лепных горшков со значительными примесями дресвы и шамота в тесте. Форма и структура обломков деформированы в результате повторного воздействия высокой температуры. По сумме признаков возможно датировать керамику серединой I тыс. н. э. Гребень из погребения вероятно был трёхслойным многочастным и может быть датирован пределах III — начала V в. н. э.

Среди стеклянных обломков, которые принадлежат одному сосуду, выделяются три фрагмента двухслойного стекла. Основа этих фрагментов состоит из прозрачного стекла, толщиной около 3,0—4,0 мм. Верхний слой — из стекла зелёного цвета, толщиной до 3,0 мм. Эти обломки являются определяющими для общей датировки трупосожжения. Находки фрагментов сосудов позднеермского времени из двухслойного стекла на территории Украины являются очень редкими. Сегодня известно всего пять пунктов: поселение Комаров на Среднем Днестре, могильник Большая Бугаевка в Среднем Поднепровье, могильник Войтенки и поселения Малая Рогань и Западня на Харьковщине. Датированы находки двухслойного стекла преимущественно концом IV — первой половиной V в. н. э.

Таким образом, находки элементов костяного гребня и обломков двухслойного цветного стекла, вместе с пережжёнными человеческими костями и фрагментами лепной керамики, позволяют предварительно датировать кремационное захоронение концом IV — началом V в. н. э. Исследованное трупосожжение является первым достоверно зафиксированным погребальным памятником позднеермского времени и начала эпохи Великого переселения народов на территории Житомирского Полесья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Житомирщина, Жерев, Перегорка, многослойный памятник, кремация, костяной гребень, стеклянный кубок, двухслойное стекло, I тыс. н. э.

Serhii V. Pavlenko¹, Artem V. Borysov², Andrii A. Sorokun³, Tetiana I. Slobodian⁴

¹ Junior Research Fellow of the Old Rus and Medieval Archaeology Department of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, ORCID 0000-0002-3138-5746, pavlenko@iananu.org.ua

² Ph.D. in History, Research Fellow of the Old Rus and Medieval Archaeology Department of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, ORCID 0000-0002-2322-2277, artem_borysov@iananu.org.ua

³ Junior Research Fellow of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, ORCID 0000-0002-8506-4817, sorokun_a@i.ua

⁴ Ph.D. in History, Research Fellow of the Bioarchaeology Department of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Research Fellow, ORCID 0000-0001-7185-8774, tanya_slobodyan@ukr.net

CREMATED BURIAL OF THE MIDDLE OF THE 1st MILLENNIUM AD IN ZHYTOMYR POLISSIA

In the autumn of 2020, the Narodychi unit of the expedition of Protective Archaeology Service of Ukraine of the Institute of Archaeology of the NASU conducted preliminary researches on the territory of Narodychi amalgamated territorial community in Zhytomyr Region. During the inspection of the newly discovered site Perehorka in the lower basin of the Zherv River, the remains of a cremated burial were found. It was destroyed and looted by metal detectors and treasure hunters.

The surface inspection on the area of 1.37 ha testified the presence of ceramic of at least four cultural and chronological periods on the Perehorka site: Mesolithic–Neolithic, Bronze Age–Early Iron Age, 1st millennium AD and Ancient Rus period. At the same time, only further field research of this area can give us some details about the cultural and chronological stratification of this multi-layered site. We were able to collect calcined human bones, fragments of pots, parts of a bone comb and small fragments of glass from the destroyed and robbed cremation.

Anthropological examination established that the bone fragments belonged to an adult person, aged 17–30/35 years. The sex of the buried was not determined, as there were no areas of the skeleton with particularly signs of sexual dimorphism. The temperature of the burial fire which was set, oscillated within 500–800° C. Burial pottery is represented by a coarse fragment of handmade pots with significant admixtures of mineral and plants in the texture. The shape and structure of the fragments are changed because of influence of high temperatures.

According to the sum of features, it is possible to date ceramics in the wide limits by the middle of 1st millennium AD. According to the fragments of bone plates, it can be stated that the bone comb was three-layered. Such bone combs can be dated by the 3rd – early 5th centuries AD.

Among the glass fragments, three fragments of double-glazed glass attract attention. They are decisive for the general dating of the burial complex. Fragments of late Roman tableware made of double-glazed glass in Ukraine are rare. Only five sites are known: the settlement of Komariv on the Middle Dniester, the cemetery of Velyka Buhaivka in the Middle Dnieper, the cemetery of Viitenky and the settlements of Mala Rohan and Zapadnia in Kharkiv Region. These finds are mainly dated by the end of the 4th – first half of the 5th centuries.

The studied cremation is the first burial site of the late Roman time and the beginning of the Great Migration period in the territory of Zhytomyr Polissia.

Key words: Zhytomyr Region, Zherv River, Perehorka, multi-layered archaeological site, cremation, bone comb, glass goblet, double-glazed glass, late Roman time.

References

- Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka.
- Gavritukhin, I. O. 2007. Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie. Final cherniakhovskoi kultury. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.). *Vostochnaia Evropa v seredine I tys. n.e. Rannoslavianskii mir*, 9. Moskva: IA RAN, p. 9–24.
- Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Gopkalo, O. V. 2011. Osnovnaia khronologiiia muzhskikh pogrebenii cherniakhovskoi kultury. K postanovke problemy. In: Petrauskas, O. V., Shyshkyn, R. H. (eds.) *Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen*. OIUM, 1. Kyiv; Luts'k (b. v.), p. 66–96.
- Kozlovskaiia, M. V. 1998. K voprosu o vozmozhnostiakh issledovaniia kremirovannykh kostei. In: Buzhilova, A. P., Kozlovskaiia, M. V., Mednikova, M. B. (eds.). *Istoricheskaia ekologiia cheloveka. Metodika biologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Staryi Sad, p. 174–182.
- Levko, O. N., Belevets, G. V. (eds.). 2019. *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pabolia*. Kn. 1. Minsk: Belaruskaiia navuka.
- Magomedov, B. V. 1999. Obychai ritualnykh pirov u plemen cherniakhovskoi kultury i ego otazhenie v pogrebalnom obriade. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii. Kharkov, 21–23 oktiabria 1999 g. Kharkov (b. i.), p. 54–55.
- Makhno, E. V. 1960. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury na territorii USSR. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 82, p. 9–83.
- Machinskii, D. A. 1976. K voprosu o territorii obitaniia slavian v I–VI vekakh. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 17, p. 82–100.
- Nikitina, G. F. 1969. Grebni cherniakhovskoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 147–159.
- Pershyi Zhytomyrskiy informatsiinyi portal. 2020. *Sribni davnorymski denarii znayshly na Zhytomyrshchyni* [online]. Rezhym dostupu: <https://www.1.zt.ua/news/kultura/sribni-davnorimski-denarii-ynayshli-na-zhitomirshchini.html> [Data zvernennia 16 liutoho 2021].
- Petrauskas, O. V. 2014. Deiaki pidsumky doslidzhen kompleksu pam'iatok pizdnorymskoho chasu bilia s. Komariv. In: Petrauskas, O. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova*. OIUM, 4. Kyiv (b. v.), p. 165–183.
- Petrauskas, O. V., Pasternak, V. V. 2003. Skliani posudyny mohylnyka cherniakhivskoi kultury Velyka Buhaivka v Serednomu Podniproviia. *Arheologia*, 4, p. 65–76.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Veliaka Bugaevka (arkheologicheskii istochnik)*. OIUM, 2. Kyiv (b. i.).
- Rumiantseva, O. S. 2014. Stekliannye sosudy so shlifovannym dekorom i khronologiiia poseleniia Komarov. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Rannoslavianskii mir, 15. Moskva: IA RAN, p. 447–481.
- Rumiantseva, O. S., Liubichev, M. V., Petrauskas, O. V., Trifonov, A. A., Khanin, D. A., Cherviakovskaia, M. V. 2020. Tsvetnoe steklo s pamiatnikov cherniakhovskoi kultury i tekhnologicheskie traditsii provintsialno-rimskikh steklodielov. In: Liubichev, K., Myzghin, V. (eds.). *Inter Orientem et Occidentem (= Mizh Skhodom ta Zakhodom): Yuvileina zbirka do 65-richchia z dnia narodzhennia doktora Erdmute Shultse ta 20-richchia Hermano-Slovianskoi arkheolohichnoi ekspeditsii*. Ostrohotyka, 3. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, p. 324–351.

- Rumiantseva, O. S., Liubichev, M. V., Trifonov, A. A. 2018. Khimicheskii sostav stekla arkheologicheskogo kompleksa Voitenki I i proiskhozhdenie sudov cherniakhovskoi kultury (predvaritelnye itogi issledovani). In: Liubichev, M. V., Myzgin, K. V. (eds.). *Khronologiya i monetnye nakhodki pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereselenia narodov. Aktualnye arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope* (materialy polevogo seminar na baze ekspeditsii voze s. Voitenki 15-17 sentiabria 2016 g.). Ostrogothica-Serie: Hefte, 3. Kharkov: Vodnyi spektr Dzhi-Em-Pi, p. 182-208.
- Tomashevskiy, A. P., Pavlenko, S. V. 2014. Novi pamiatky rymsskoi doby na terytorii Zhytomyrskoho Polissia. In: Petruskas, O. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova*. OIUM, 4. Kyiv (b. v.), p. 211-222.
- Shishkin, R. G. 1999. Klassifikatsiia i tipologiia trekhstoinykh grebnei cherniakhovskoi kultury. In: *Sto rokiv vyvchennia kultury poliv pokhovan na Ukraini*. Tezy dopovidei seminaru (Kyiv, 14-16 hrudnia 1999 r.). Kyiv (b. v.), p. 43-47.
- Shishkin, R. G. 2002. Khronologicheskie priznaki trekhstoinykh grebnei cherniakhovskoi kultury. In: Kryzhytskyi, S. D. et al. (eds.). *Suchasni problemy arkheologii*. Kyiv: Akadempriodyka, p. 244-246.
- Shchukin, M. B. 1976. Arkheologicheskie dannye o slavianakh II-IV vekov. Perspektivy retrospektivnogo metoda. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 17, p. 67-81.
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging up bones. The Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd edition. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research series, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.
- Burns, K. R. 1999. *Forensic Anthropology Training Manual*. New Jersey: Prentice Hall.
- Dokládál, M. 1999. *Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob*. Acta Facultatis Medicinae Universitatis Brunensis Masarykianae, 113. Brno: Masarykova univerzita.
- Gavritukhin, I. 2017. Glass Vessels of the Final of the Chernyakhov Culture. In: *Na hranicích impéria (= Extra fines imperii): Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám*. Brno: Masarykova univerzita, p. 83-109.
- Herrmann, B. Behandlung von Leichenbrand. In: Knussman, J., Reiner, H. (eds.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Band I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart; New York: Gustav Fischer, p. 576-585.
- Herrmann, B., Grupe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. 1990. *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. Berlin; Heidelberg: Springer-Verlag.
- Holck, P. 1997/2008. *Cremated Bones: A Medical-anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Anthropologiske skrifter, 1. Reprint of the 3rd revised edition. Oslo: Anatomisk institutt, University of Oslo.
- Krenzer, U. 2006. *Compendio de métodos antropológico-forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*. Ciudad, Guatemala: Ciber Negocios, Vol. 1-7.
- Mays, S. 2002. *The Archaeology of Human Bones*. London; New York: Routledge.
- Petruskas, O. V. 2014. Komariv — ein Werkstattzentrum barbarischen Europas aus spätrömischer Zeit (Forschungsgeschichte, einige Ergebnisse und mögliche Perspektiven). *Ephemeris Napocensis*, XXIV, 2014, p. 87-116.
- Stawiarska, T. 1999. *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski: studium archeologiczno-technologiczne*. Warszawa: Wydawn. Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Institutt for sammenlignende kulturforskning Serie B: Skrifter LXXIII. Oslo: Universitetsforlaget.
- Symes, S., Rainwater, C., Chapman, E., Gipson, D., Piper, A. 2008. Patterned Thermal Destruction of Human Remains in a Forensic Setting. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 15-54.
- Thomas, S. 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, s. 54-215.
- Walker, P., Miller, K., Richman, R. 2008. Time, Temperature, and Oxygen Availability: An Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 129-135.

ПАМ'ЯТІ ОЛЕГА ПЕТРОВИЧА ЖУРАВЛЬОВА

17 квітня 2021 р. пішов у засвіти Олег Петрович Журавльов — визначний український дослідник у галузі археозоології, широко відомий у нашій країні та за її межами. Це велика втрата для важливого наукового напрямку, в якому О. П. Журавльов був провідним і незамінним фахівцем. Науковий спадок Олега Петровича істотно збагатив вітчизняну і світову науку. Він дослідив та опублікував величезний масив фауністичних колекцій широкого хронологічного діапазону, проаналізував динаміку видового складу фауни території України від епохи пізнього палеоліту до пізнього середньовіччя, вивчав історію розвитку тваринництва та мисливства давнього населення.

Народився Олег Петрович 22 червня 1949 р. у м. Дніпропетровськ. Коли йому виповнилося сім років, сім'я Журавльових переїхала до Києва. Після закінчення школи Олег навчався на заочному відділенні біологічного факультету Київського державного університету (1968—1974 рр.). Отримавши диплом, почав працювати на посаді лаборанта в Інституті зоології АН УРСР. Робота у відділі палеозоології, яким тоді завідував академік І. Г. Підоплічко, стала визначальною для Олега Петровича під час вибору власного шляху в науці. Саме тут він отримав фахову підготовку, працюючи у групі археозоології під керівництвом В. І. Бібікової. У 1977 р. дослідник перейшов до Інституту археології АН УРСР, де працював спочатку у відділі природничих методів археологічних досліджень, а пізніше — у відділі біоархеології, до виходу на пенсію у 2015 р.

Особливе місце у науковій діяльності О. П. Журавльова посідали дослідження остеологічних матеріалів з античних пам'яток Нижнього Побужжя, чому він присвятив понад двадцять років. Результатом цих робіт стала дисертація на тему «Історія фауни і тварин-

ництва Нижнього Побужжя в античний час», яку вчений успішно захистив у 1993 р. і отримав звання кандидата історичних наук за фахом археологія. У цьому дослідженні на підставі аналізу близько 300 тис. тваринних кісток із розкопок в Ольвії, Березані та низки античних поселень Нижнього Побужжя VI ст. до н. е. — III ст. н. е. О. П. Журавльов дійшов висновку про провідну роль тваринництва у господарстві Ольвійського полісу та його самобутній шлях розвитку, відмінний від тваринництва місцевих племен. На противагу тваринництву, мисливство не було настільки значущим в економіці ольвіополітів. Завдяки дослідженням О. П. Журавльова Ольвія стала античною пам'яткою, де розвиток тваринництва й мисливства досліджено впродовж усієї історії її існування.

У доробку Олега Петровича вісім монографій (з них три у співавторстві) та понад 140 наукових статей, присвячених результатам вивчення остеологічних матеріалів з палеолітичних і неолітичних пам'яток, три-

пільських поселень, скіфських могильників, ранньослов'янських городищ тощо. У монографічних дослідженнях О. П. Журавльова висвітлюються видовий склад дикої фауни та питання розвитку тваринництва і мисливства у давнього населення України в різні історичні епохи. Серед них, зокрема, монографії «Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья» (Київ, 2001), «Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України» (Київ, 2008), «Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма» (Київ, 2015), а також узагальнювальна робота «Фауна України: археозоологічні дослідження» (Київ, 2016), в якій підведено підсумки багаторічних досліджень автора.

Публікації О. П. Журавльова вирізняються ретельним аналізом остеологічних даних, оригінальністю ідей та новаторськими висновками і високо цінуються українськими й зарубіжними фахівцями. Роботи Олега Петровича виходили друком в Україні, Німеччині, Польщі та інших країнах Європи. О. П. Журавльов виступав із доповідями на наукових конференціях в Україні і за її межами, зокрема в Росії (1985, 1989 рр.), Молдові (1990 р.), Казахстані (1995 р.), Німеччині (1998 р.), Польщі (2003 р.).

Щороку він брав участь у роботі щонайменше трьох експедицій, нерідко вже у полі проводив визначення фауністичних матеріалів. Опрацював і ввів до наукового обігу численні остеологічні колекції з розкопок Ольвійської, Миколаївської, Слов'янської, Мангупської та багатьох інших археологічних експедицій Інституту археології НАН України, а також міжнародної болгарсько-польської експедиції (Нове, Болгарія). Загалом Олег Петрович взяв участь у роботі близько 100 археологічних експедицій.

Протягом десяти років (2005—2015) О. П. Журавльов працював у відділі біоархеології. Колеги поважали його за велику працелюбність, добру вдачу та незмінну готовність допомогти з визначенням матеріалу. Пам'ятаємо неймовірно розповіді дослідника про шерстистих носорогів та печерних левів, які колись населяли територію України, і рештки яких йому вдалося виявити серед викопних матеріалів.

Ми вдячні Олегу Петровичу за підготовку нової зміни археозоологів, з якими він щедро ділився досвідом і знаннями, передавав методичні тонкощі видової ідентифікації. Його учні вже стали кандидатами наук, працюють у різних наукових інституціях України, продовжуючи справу свого вчителя. Світла пам'ять про О. П. Журавльова назавжди збережеться у їхніх серцях, житиме серед колег і друзів. Висловлюємо ширі співчуття родині Олега Петровича.

Колеги

СВІТЛА ПАМ'ЯТЬ, ПРОФЕСОРЕ! БЕЗКОМПРОМІСНИЙ ЄВЖЕН НЕУСТУПНИ

Усе своє життя Євжен Неуступни (†14 січня 2021) прожив відповідно до безкомпромісного значення свого прізвища. Він справді сповнив його неймовірною чіткістю, твердістю поглядів та непересічною системністю думки. Можливо, саме тому його вплив на розвиток світової археології є таким винятковим. Науковий внесок професора забезпечили не лише глибина його досвіду та методичність роботи, але й надзвичайна інтуїція у розпізнаванні та вивченні найважливіших аспектів археологічного дослідження. Низку явищ та взаємозв'язків, які він відкрив, було вивчено у його власних студіях та численних дослідженнях археологів з усього світу, натхненних його роботою. Професор Неуступни значно вплинув на хід археологічних досліджень з методичної та передовсім теоретичної точки зору.

Ще на початку своєї кар'єри він здійснив значний внесок до чехословацької археології, коли у співавторстві зі своїм батьком Їжі Неуступним представив нову концепцію доісторичного розвитку у «*Нарисах з доісторії Чехословаччини*» (Neustupný & Neustupný 1960). Уже ця книга, що також була опублікована у світовому виданні *Ancient Peoples and Places* (Neustupný & Neustupný 1961), знаменувала подолання культурно-історичної парадигми, що панувала у тогочасній археології Центральної Європи. Формуванням принципово нового підходу до археологічних даних та інтерпретації соціальних відносин вирізняється праця «*До витоків патріархату у Центральній Європі*» (Neustupný 1967). Неуступни звільнився від традиційних культурно-історичних моделей центральноєвропейської археології та застосовував марксистські (необтяжені комуністичними ідеологіями) категорії для реконструкції соціальних відносин. Він звертався до теми обробки землі та орної системи землеробства, використання вторинних продуктів скотарства для суспільств європейського енеоліту — тем, які пізніше привертати увагу західноєвропейських дослідників (e. g. Sherratt 1981).

За Євженом Неуступним, у 1960-х та 1980-х прогресивні чехословацькі археологи рухались до концепту, парадигматично подібного до процесуальної археології, хоч культурно-історичний підхід все ще лишався домінантою (Neustupný 2017, 160). Процесуалізм надихав Неуступного багатьма чинниками, однак він не ідентифікував себе ani як представник Нової Археології, ani як постпроцесуаліст, а продовжував розмірковувати про власну парадигму.

Після вторгнення сил Варшавського договору у серпні 1968 р. надії на демократичний розвиток чехословацького суспільства було зруйновано. Для Євжена Неуступного, як і для багатьох інших дослідників, почалися тяжкі часи комуністичної нормалізації. Хоч професор і не вірив у можливість реформування комунізму та створення соціалізму з людським обличчям, криваві події Празької весни стали для нього часом значного розчарування та поворотною точкою його життя. Нова реальність

не була поверненням до жорсткого сталінізму 1950-х, однак надії на плюралізм політичних поглядів або наукове дебатування не було.

Археологів Східного блоку не лише не допускали до конференцій або стажувань на захід. Комуністична партія переконливо радила їм утриматись і від особистої комунікації із західними дослідниками (Neustupný 2017, s. 161—162). Ідеологічні та парадигматичні впливи із Заходу були обмежені не лише обмеженням пересування, але і цензурою та контролем кореспонденції (Turek 2018).

Знаний в усьому світі професор Неуступни отримував запрошення продовжити свої дослідження у США, проте вирішив не повторювати шлях свого брата Їжі та утримався від еміграції. Він казав: «Хтось повинен залишитися тут». Це рішення — надзвичайна удача для чеської археології, але воно було менш сприятливим для самого професора. Часи нормалізації у 1970-ті та 1980-ті він провів у постійній непевності щодо свого місця у Празькому археологічному інституті. Неуступни перебував у порівняній ізоляції та був дуже обмежений у своїх дослідницьких можливостях. Однак він сприйняв цю ізоляцію як можливість розвинути власні ідеї та побудувати нову наукову парадигму.

Професор працював з методами обробки археологічних даних та пізніше додав програмування до кола своїх аналітичних інструментів. Він отримав всесвітнє визнання за створення методології калібрування та обробки даних радіовуглецевого аналізу (Neustupný 1970). Сер Колін Ренфрю у промові під час вручення премії Neuron Foundation зазначав: «Неуступни навчив нас працювати з радіовуглецевими даними».

Дослідник приділяв увагу демографії доісторичних спільнот (Neustupný 1983) та реконструкції їхньої дієти (Neustupný, Dvořák 1983), однак найголовніше — сформував теорію поселенських територій (*settlement areas, community areas*) доісторичних землеробів (Neustupný 1986; 1991). Цей міжнародновизнаний концепт просторового розподілу ландшафту за зонами діяльності став основою багатьох студій з просторового аналізу у вивченні доісторичного землекористування (Neustupný 1998).

Неуступни також взяв участь у фундаментальному обговоренні значення та змісту концептів доісторичної культури (Neustupný 1976), міграційних процесів (Neustupný 1982) та усвідомлення формальної й часової зміни арте-

фактів у межах ширших символічних систем (Neustupný 1995).

Кінець комунізму та народження демократії у Центральній та Східній Європі після 1989 р. повністю змінили положення Євжена Неуступного у чеському археологічному товаристві. У 1990 р. він став директором Інституту археології Чехословацької академії наук у Празі. На цій посаді професор повною мірою продемонстрував свої погляди та організаційні навички. Завдяки Неуступному в Чеській Республіці було засновано мережу регіональних інститутів археологічної спадщини. За його згоди перша недержавна археологічна організація також почала відігравати активну роль у захисті археологічних пам'яток Чехії.

Типово для визначних Європейських мислителів, дослідник значно вплинув на методологічні підвалини та мислення низки археологів, які часто навіть підсвідомо використовували та вдосконалювали його теорії та термінологічні підходи.

Від імені Чехословачки вчений брав участь в узгодженні Мальтійської конвенції у Валетті 16 січня 1992 р. («Щодо захисту археологічної спадщини Європи»). Професор також був залучений до заснування Європейської асоціації археологів (Любляна 1994). Хоча Неуступни мав доволі євроскептичні погляди щодо політичного майбутнього Європейського Союзу, він значно вплинув на культурне та інтелектуальне єднання Європи. Його тривалий внесок відзначено й низкою міжнародних нагород, серед європейських — щорічною нагородою Спільноти істориків дописемного періоду в 1999 р. та премією Neuron Foundation у 2014 р. за внесок до світової науки.

Здається, це більш, ніж достатньо для одного людського життя. Однак Неуступни продовжував невпинну працю й невтомно використовував свій досвід та ідеї. Тож у той час, коли багато хто досягає пенсії, він розпочав ще один період свого життя. У 1998 р. професор заснував факультет археології в університеті Західної Богемії у Пльзені, очолював його до 2005 р. та перетворив на провідну академічну інституцію. Формуючи власну археологічну школу, він написав низку важливих теоретичних та методологічних монографій (Neustupný 1993; 2007; 2010). Навіть потому, вже у статусі заслуженого професора, він координував докторантури багатьох студентів та безпосередньо вплинув на ціле покоління молодих археологів.

Євжен Неуступні фундаментально впли-
нув на археологічне мислення та його наукова

спадщина продовжує формувати теорію архео-
логії. Ми щиро вдячні йому за це.

Світла йому пам'ять!

Ян Турек,
Центр теоретичних студій,
Карлів університет, Прага
Переклад С. Б. Радченка

References

- Neustupný, E. 1967. *K počátkům patriarchátu ve střední Evropě. On the beginning of patriarchy in central Europe, (Rozpravy Československé akademie věd)*. Academia, Praha.
- Neustupný, E. 1970. A New Epoch in Radiocarbon Dating, *Antiquity*, 44 (173), p. 38-45.
- Neustupný, E. 1976. Paradigm lost. Glockenbechersymposion, *Oberried 1974*, Haarlem-Bossum, p. 241-248.
- Neustupný, E. 1982. Prehistoric migrations by infiltration. *Archeologické rozhledy*, 34, p. 278-293.
- Neustupný, E. 1983. The demography of prehistoric cemeteries. *Demografie pravěkých pohřebišť. Památky Archeologické*, 74, p. 7-34.
- Neustupný, E. 1986. Sídlní areály pravěkých zemědělců. *Památky archeologické*, 77, p. 226-234.
- Neustupný, E. 1991. Community areas of prehistoric farmers in Bohemia. *Antiquity*, 65, p. 326-331.
- Neustupný, E. 1993. *Archaeological method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neustupný, E. 1995. The significance of facts, *Journal of European Archaeology*, 3 (1), p. 189-212.
- Neustupný, E. 1998 (ed.). *Space in Prehistoric Bohemia, Archeologický ústav v Praze*, Prague.
- Neustupný E. 2017. Czech Archaeology Under Communism. In: Ludomir R. Lozny (ed.): *Archaeology of the Communist Era. A Political History of Archaeology of the 20th Century*, Springer, London, p. 151-166.
- Neustupný, E., Dvořák, Z. 1983. Výživa pravěkých zemědělců: model. *Památky archeologické*, 74, p. 224-257.
- Neustupný, J. & Neustupný, E. 1960. Nástin pravěku Československa, *Sborník Národního musea v Praze*.
- Neustupný, J. & Neustupný, E. 1961. *Czechoslovakia before Slavs. Ancient Peoples and Places: Czechoslovakia*. Thames & Hudson, London.
- Sherratt, A. G. 1981. Plough and pastoralism: aspects of the Secondary Products Revolution. In: Hodder, I., Isaac, G. and Hammond, N. (Eds.) *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clark*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 261-305.
- Turek, J. 2018. Archaeo-propaganda: The History of Political Engagement in Archaeology in Central Europe, *Archaeologies, Journal of the World Archaeological Congress*, 14 (1), p. 142-163.